

Дніпровський національний
університет ім. Олеся Гончара

Центр соціально-політичних
досліджень

ГРАНІ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АЛЬМАНАХ

2018 ТОМ 21 № 5

Видається з вересня 1998 року

12 разів на рік

Дніпро

Видавництво «Грані»

2018

ГРАНІ

Науково-теоретичний альманах

Том 21 № 5 2018

Засновники
Дніпровський національний
університет ім. Олесь Гончара
Центр соціально-політичних
досліджень

Свідоцтво про реєстрацію
КВ № 19758 – 9558 ПР від 19.03.13

Відповідно до Наказу Міністерства
освіти і науки України від 21.12.2015 №
1328 журналу надано статус фахового
видання з історичних, філософських,
політичних та соціологічних наук.

Друкується за рішенням Вченої
ради Дніпровського національного
університету імені Олесь Гончара
(протокол № 13 від 31.05.18).

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Індексується:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
eLibrary
Ulrichs web

Видавець
Видавництво «Грані»
Україна, 49000, Дніпро
вул. Святослава Хороброго, 25, оф.21
+38(056)744-42-39
granidp@gmail.com
www.grani.org.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2131 від 23.05.2005

Індекс журналу в каталозі
передплатних видань України – 41703

Відповідальність за достовірність
фактів, цитат, власних імен,
географічних назв, підприємств,
організацій, установ та ін. інформації
несуть автори статей.
Висловлені у цих статтях думки можуть
не збігатися з точкою зору редакційної
колегії і не покладають на неї
ніяких зобов'язань.
Передруки і переклади дозволяються
лише за згодою автора та редакції.

© «Грані» 2018

Редакція

Головний редактор: Квітка С.А.
Заступники головного редактора: Колесников К.М.,
Кривошеїн В.В., Шевцов С.В., Шляхов О.Б.
Випусковий редактор: Лиман Д.С.
Коректор української та російської мов: ДЕРЕБЕРА А.В.
Коректор англійської мови: КОМЛЕВА Ю.В.

Редакційна колегія

Іваненко В.В.	д.і.н., проф., акад. Укр. академії іст. наук (Україна)
Аяган Б.Г.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Бачинський Я.	д. юр. н. (США)
Венгер Н.В.	д.і.н., проф. (Україна)
Висоцький О.Ю.	д.п.н., проф. (Україна)
Вятр Єжі	д.п.н., проф. (Польща)
Гао Тяньмін	д. екон. н., доц. (КНР)
Городяненко В.Г.	д.і.н., проф. (Україна)
Ісетті Дж.	д. філос., МВА (Італія)
Жук С.І.	д.і.н., проф. (США)
Кагаєв С.Л.	д.соціол.н., проф. (Україна)
Квітка С.А.	к.філос.н., доц. (Україна)
Кирилюк Ф.М.	д.філос.н., проф., акад. Укр. академії політ. наук (Україна)
Кривошеїн В.В.	д.п.н., проф. (Україна)
Лісеєнко О.В.	д.соціол.н., проф. (Україна)
Лобанова А.С.	д.соціол.н., проф. (Україна)
Лобода Ю.О.	к.філос.н., доц. (США)
Нікілев О.Ф.	д.і.н., проф. (Україна)
Ніколенко В.В.	д. соціол. н., доц. (Україна)
Окороков В.Б.	д.філос.н., проф. (Україна)
Побочий І.А.	д.п.н., проф. (Україна)
Пронякін В.І.	д.філос.н., проф. (Україна)
Робертс Кен	д.соціол.н., проф. (Великобританія)
Світленко С.І.	д.і.н., проф. (Україна)
Святець Ю.А.	д.і.н., проф. (Україна)
Сидиков Е.Б.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Суїменко Є.І.	д.філос.н., проф. (Україна)
Схюрман Паул	д.філос.н. (Нідерланди)
Третяк О.А.	д.п.н., проф. (Україна)
Токовенко О.С.	д.філос.н., проф., акад. Укр. академії політ. наук (Україна)
Тупиця О.Л.	д.п.н., проф. (Україна)
Хейнемаа Сара	д.філос.н., проф. (Фінляндія)
Хижняк Л.М.	д.соціол.н., проф. (Україна)
Хміль В.В.	д.філос.н., проф. (Україна)
Шабанова Ю.О.	д.філос.н., проф. (Україна)
Шевцов С.В.	д.філос.н., проф. (Україна)
Шляхов О.Б.	д.і.н., проф. (Україна)
Щудло С.А.	д.соціол.н., проф. (Україна)
Юрченко С.В.	д.п.н., проф. (Україна)

Соціологія

С. 6

Романенко В. А.

Церква і держава в Україні: між дефіцитарністю впливу та нейтралітетом (соціологічний аспект)

С. 13

Катаєв С. Л.

Х. Клінтон або Д. Трамп: вибір американських політиків українськими школярами в залежності від типу особистості школярів

С. 20

Ніколенко В. В.

До питання про побудову соціально орієнтованої ринкової економіки: соціологічний вимір

С. 28

Кононов І. Ф.

Теория массового сознания: возможности и ограничения в условиях неконвенциональной войны (по результатам исследований на свободной территории Луганской области)

С. 48

Троханяк О. С.

Стан, тенденції та наукові засади соціально-екологічних проблем суспільства

С. 54

Проскура В. В.

Роль громадських організацій у ресоціалізації засуджених до позбавлення волі

Історія

С. 66

Попович О. В., Сабадаш Ю. С.

Історична українська наукова думка: інтерпретація ідей гуманізму

С. 76

Данилюк І. В.

Папа Бенедикт XVI: філософ, політик, дипломат

С. 84

Юрченко Е.І.

Наукова спадщина вчених Центральної дослідної станції штучного осіменіння сільськогосподарських тварин

С. 90

Орехівський В. Д.

Еволюція концептуальних підходів у дослідженні понятійно-змістового трактування сутності органічного землеробства

С. 97

Хоменко Н. О.

«Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр. Дніпропетровська область»: соціально-демографічний аналіз

Філософія

С. 103

Форкош С. М.

Историко-культурологическая концепция кризиса культуры и современные поиски оснований культуры

С. 109

Кравцов Ю. С.

Комунікативна раціональність як феноменологічна складова правової ідентифікації

С. 115

Оліфер О. Є.

Соціально-філософський підхід до проблеми тотожності особистості

Політологія

С. 123

Костельнюк М. М.

Маніпуляційні технології в політичних процесах: термінологічний інструментарій

GRANI/

Scientific and theoretical almanac

21(5) 2018

Founders

Oles Honchar Dnipro national university
Centre of social and political researches

Registration license

KB № 19758 – 9558 ІІР issued 19.03.13

By Decree № 1328 of 21 December 2015 issued by the Ministry of Education and Science of Ukraine the status of specialized publication on historical, philosophical, political and sociological sciences was given.

Published by the decision of the Academic council of Oles Honchar Dnipro national university (protocol № 13 dated 31.05.18).

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Indexed:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
eLibrary
Ulrichs web

Publisher
Publishing house «Grani»
25, Svyatoslava Khorobroho St., office 21
Dnipro, Ukraine, 49000
+38(056)744-42-39
granidp@gmail.com
www.grani.org.ua
Publishing license: ДК № 2131 dated
23.05.2005

Subscription index in Ukraine – 41703

Responsibility for facts, quotations, private names, enterprises and organizations titles, geographical locations etc. to be bared by the authors.

The editorial office and board do not always share the views and thoughts expressed in published articles.

Reprints and translations are allowed on the written consent with the editorial office and the author.

© «Grani» 2018

Editorial office

Editor in Chief: Kvitka S.A.

Deputy Chief Editor: Kolesnikov K.M., Krivoshein V.V., Shevtsov S.V., Shlyakhov O.B.

Production Editor: Lyman D.S.

Corrector of Ukrainian and Russian languages: Derebera A.V.

Corrector of English language: Komleva Y.V.

Editorial board

Ivanenko V.V.

Full Prof. Dr., academician of the ukrainian academy of historical sciences (Ukraine)

Ayahan B.H.

Full Prof. Dr. (Kazakhstan)

Bachynskiy Ya.

J. D. (USA)

Wenger N.V.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Vysotsky O.Yu.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Vyatr Ezhi

Full Prof. Dr. (Poland)

Gao Tianming

Assoc. Prof. Dr. (PRC)

Gorodyanenko V.G.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Isetti G.

PhD., MBA, Senior Researcher (Italy)

Zhuk S.I.

Full Prof. Dr. (USA)

Kataev S.L.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Kvitka S.A.

Assoc. Prof. Dr. (Ukraine)

Kyrylyuk F.M.

Full Prof. Dr., academician of the ukrainian academy of political science (Ukraine)

Kryvoshein V.V.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Liseyenko O.V.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Lobanova A.S.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Loboda Y.O.

Assoc. Prof. Dr. (USA)

Okorokov V.B.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Nikilev A.F.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Nikolenko V.V.

Assoc. Prof. Dr. (Ukraine)

Pobochyj I.A.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Pronyakin V.I.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Roberts Ken

Full Prof. Dr. (United Kingdom)

Svitlenko S.I.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Svyatets' Yu.A.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Sydykov E.B.

Full Prof. Dr. (Kazakhstan)

Suimenko E.I.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Schuurman Paul

Full Prof. Dr. (Netherlands)

Tretyak O.A.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Tokovenko O.S.

Full Prof. Dr., academician of the ukrainian academy of political science (Ukraine)

Tupytsya O.L.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Heinamaa Sara

Full Prof. Dr. (Finland)

Khyzhnyak L.M.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Hmil' V.V.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Shevtsov S.V.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Shlyakhov O.B.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Shchudlo S.A.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Yurchenko S.V.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Sociology

P. 6

Romanenko V. A.

Church and state in Ukraine: between deficits of influence and neutrality (sociological aspect)

P. 13

Kataiev S. L.

H. Clinton or D. Trump: the Choice of American Politicians by the Ukrainian Schoolchildren Depending on the Schoolchildren's Type of Personality

P. 20

Nikolenko V. V.

On the question of building a socially oriented market economy: a sociological dimension

P. 28

Kononov I. F.

Theory of Mass Consciousness: opportunities and limitations under conditions of unconventional warfare (Based on the results of studies on the Government controlled territory of Luhansk oblast)

P. 48

Trohaniak A. S.

Status, tendencies and scientific principles of socio-environmental problems of society

P. 54

Proskura V. V.

The role of NGO's in resocialization of incarcerated individuals

History

P. 66

Popovich O. V., Sabadash Yu. S.

Historical ukrainian scientific thought: interpretation of ideas of humanism

P. 76

Danyliuk I. V.

Pope Benedict XVI: philosopher, politician, diplomat

P. 84

Yurchenko E. I.

Scientific heritage of scientists of the Central Experimental Station of Artificial Insemination of Farm Animals

P. 90

Orekhivskiy V. D.

An evolution of conceptual approaches is in research of concept-semantic interpretation of essence of organic agriculture

P. 90

Orekhivskiy V. D.

An evolution of conceptual approaches is in research of concept-semantic interpretation of essence of organic agriculture

P. 97

Khomenko N. A.

«National Book of Memory of Victims of the Holodomor 1932-1933 Dnipropetrovsk Region»: socio-demographic analysis

Philosophy

P. 103

Forkosh S. M.

The historical and cultural concept of the culture crisis and the current search for the foundations of culture

P. 109

Kravtsov Y. S.

Communicative rationality as a phenomenological component of legal identification

P. 115

Olifer O. Y.

The social and philosophical approach to the problem of personal identity

Political science

P. 123

Kostelnuk M. M.

Manipulation technologies in political processes: terminological tools

Церква і держава в Україні: між дефіцитарністю впливу та нейтралітетом (соціологічний аспект)

Романенко В.А., Класичний приватний університет

Нагальною проблемою як для теоретико-соціологічної рефлексії, так і соціальних практик є проблема відносин між соціальними інститутами церкви і держави в сучасному українському суспільстві. Проблема актуалізується як у зв'язку із невизначеністю прихованих протиріч між ключовими релігійними конфесіями, так і через хибно-нейтральну позицію держави, яка проводить політику невтручання у внутрішні справи церкви, і тим самим фактично потурає розпалюванню міжконфесійної ворожнечі. Основна лінія конфлікту проходить між УПЦ МП, УПЦ КП та греко-католицизмом (уніатством). Багато в чому відмінності між ними стосуються зв'язку відповідних релігійних організацій із лобістськими огрупованнями в спецслужбах, які в той чи інший спосіб продовжують свої «кураторські повноваження» щодо православної церкви. Відносини інших конфесій, які можна розглядати в якості вторинних, стосуються маргінального неопротестантизму, який, проте, вступає у відносини з державою лише у зв'язку із православ'ям і греко-католицизмом.

Інститути релігії в порівнянні з іншими соціальними інститутами більш консервативні та змінюються вкрай повільно. Релігія закріплює сформовані в попередні епохи цінності, норми, соціальні практики, зразки відносин та ін. Трансформація релігійних інститутів відбувається не синхронно зі зміною інших правових, політичних або економічних інститутів. Релігійні інститути більш стійкі, надають стабілізаційний вплив, вносять елемент наступності та забезпечують суспільству його своєрідність. Влада не має можливості надавати пріоритетну підтримку будь-якої з них, в політичному плані вона залежить від електорату не однієї, а сукупності всіх конфесій. Внаслідок цього роль релігійного чинника в суспільному житті країни дещо розмита. Розколи в православ'ї у своїй соціальній функціональності, обмеженої щодо єдиного Вселенського православ'я, мають деструктивне та дезінтегруюче значення не тільки в церковному, але і в суспільному сенсі.

Ключові слова: патріархат; Православна церква; конфесія; духовенство; церква; контроль; державна релігія

Church and state in Ukraine: between deficits of influence and neutrality (sociological aspect)

Romanenko V.A., Classical private university

Author's resume. An urgent problem for both theoretical-sociological reflection and social practices is the problem of the relationship between the social institutions of the church and the state in contemporary Ukrainian society. The problem is actualized both in connection with the uncertainty of the hidden contradictions between the key religious denominations, and through the falsely neutral position of the state pursuing a policy of non-interference in the internal affairs of the church, and, in fact, indulges in inciting inter-confessional hostility. The main line of conflict passes between the UOC-MP and the UOC-KP and Greek-Catholicism (Uniate). In many respects, the differences between them relate to the «connection of the relevant religious organizations with lobbyist renditions in the special services, which to some extent continue their» curatorial powers «in the Orthodox Church. Relations of other faiths that can be considered secondary, concerning marginal neo-Protestantism, which, however, enters into relations with the state only in connection with Orthodoxy and Greek Catholicism.

Institutes of religion in comparison with other social institutions are more conservative and change extremely slowly. Religion consolidates the values, norms, social practices, patterns of relations that have developed in previous epochs. The transformation of religious institutions does not occur synchronously with the change of other legal, political or economic institutions. Religious institutions are more stable, provide stabilization influence, introduce an element of continuity and provide society with its distinctiveness. The authorities are not in a position to give priority support to any of them, politically it depends on the electorate not just one, but the totality of all denominations. As a result, the role of the religious factor in the public life of the country is somewhat blurred, the main thing in the relations between the state and the church is determined though fragile. Splits in Orthodoxy in its social functionality, limited by a single Ecumenical Orthodoxy, have destructive and disintegrating significance, not only in the ecclesiastical, but also in the social sense.

Keywords: patriarchy; Orthodox Church; confession; clergy; church; control; state religion

Церковь и государство в Украине: между дефицитарностью влияния и нейтралитетом (социологический аспект)

Романенко В.А., Классический частный университет

Насущной проблемой как для теоретико-социологической рефлексии, так и социальных практик является проблема отношений между социальными институтами церкви и государства в современном украинском обществе. Проблема актуализується як в зв'язі з неопределенностью скрытых противоречий между ключевыми религиозными конфессиями, так и через ложно-нейтральную позицию государства, проводящего политику невмешательства во внутренние дела церкви, и тем самым фактически потакающего разжиганию межконфессиональной вражды. Основная линия конфликта проходит между УПЦ МП, УПЦ КП и греко-католицизмом (униатством). Во многом различия между ними касаются связи соответствующих религиозных организаций с лоббистскими группировками в спецслужбах, которые в той или иной степени продолжают свои «кураторские полномочия» по православной церкви. Отношения других конфессий, которые можно рассматривать в качестве вторичных, касающиеся маргинального неопротестантизма, который, однако, вступает в отношения с государством только в связи с православием и греко-католицизмом.

Институты религии по сравнению с другими социальными институтами более консервативны и меняются крайне медленно. Религия закрепляет сложившиеся в предыдущие эпохи ценности, нормы, социальные практики, образцы отношений и др. Трансформация религиозных институтов происходит не синхронно с изменением других правовых, политических или экономических институтов. Религиозные институты более устойчивы, предоставляют стабилизирующее влияние, вносят элемент преемственности и обеспечивают обществу его своеобразие. Власть не имеет возможности оказывать приоритетную поддержку какой-либо из них, в политическом плане она зависит от электората не одной, а совокупности всех конфессий. В результате роль религиозного фактора в общественной жизни страны несколько размыта. Расколы в православии в своей социальной функциональности, ограниченной по единству Вселенскому православию, имеют деструктивный и дезинтегрирующий значение не только в церковной, но и в общественной смысле.

Ключевые слова: патриархат; православная церковь; конфессия; духовенство; церковь; контроль; государственная религия

Цілі статті та постановка завдань.

Метою статті є побудова описової характеристики відносин української держави із ключовими релігійними конфесіями в Україні. Основними теоретико-методологічними джерелами роботи є ідеї та концептуальні положення, що розробляються в працях зарубіжних вчених, у яких визначені специфіка і методологічні проблеми вивчення релігії, особливо П. Бергера, П. Бурдьє, М. Вебера, Р. Інглхарта, Т. Парсонса, П. Сорокіна, Ю. Хабермаса. Теоретико-методологічна основа статті включає також і результати робіт релігієзнавців, у яких досліджувалося питання впливу релігії на інститути влади та громадянського суспільства – В. І. Гараджа, А. М. Краснікова, В. В. Локосова, Л. М. Мітрохіна, М. А. Мітрохіна, М. П. Мчедлова, Ю. Ю. Синелін, М. О. Шахова, В. Ф. Чеснокова, І. М. Яблокова тощо.

Завданнями статті, у зв'язку із визначеною метою, є: а) визначення засад релігійно-конфесійної політики в Україні; б) побудова характеристики відносин держави із ключовими релігійними конфесіями в контексті цієї релігійної політики.

Наукова проблема, якій присвячено статтю.

Статтю присвячено проблемі дефіцитарності впливу церкви на політику держави при збережен-

ні взаємного нейтралітету, що має для суспільства відповідні негативні наслідки.

Виклад основного матеріалу дослідження та обґрунтування отриманих наукових результатів.

Теоретико-методологічною основою даної роботи служать загальнонаукові принципи дослідження соціальної реальності: принципи історизму, всебічності, об'єктивності, конкретності тощо. Також у статті широко використані системний підхід та порівняльний аналіз. Зважаючи на предмет та об'єкт дослідження, що проводиться, в статті використовуються роботи релігієзнавців, філософів, соціологів, істориків, політологів, у яких всебічно висвітлюється дана проблема.

В Україні в широких масштабах відновлюють старі або будують нові синагоги, костельи, молитовні будинки, православні та уніатські храми, багато з яких насильно відібрали у віруючих в роки комуністичного правління. Природний після 70-річного радянського періоду гонінь на релігію прозелітизм позначився на виборі представниками владної верхівки не тільки різних, часто ворогуючих основних конфесій, а й менш поширених або нетрадиційних для України релігій [9].

УПЦ-КП (Українська Православна Церква – Київський Патріархат) добре представлена у центрі і на заході України, але має дуже слабкий

вплив на переважно російськомовні схід і південь. Як і УАПЦ (Українська Автокефальна Православна Церква), вона вважає себе українською автокефальною церквою, але має значні труднощі у своєму визнанні Вселенським Константинопольським чи Московським патріархатами.

УПЦ (МП) (Українська православна церква (Московський патріархат)) посідає перше місце серед церков за чисельністю громад, що більше, ніж УПЦ-КП, УАПЦ і УГКЦ (Українська греко-католицька церква) разом узятих. Хоча це окрема церква, вона знаходиться у підпорядкуванні Російської Православної Церкви (їй надана «широка автономія», тобто вона не є незалежною у повному сенсі), тому не вважається частиною суспільства за національну. Наявність церковного євхаристійного спілкування з іншими Церквами є необхідною умовою для входження у Вселенську Православну Церкву – сукупність Помісних Церков, що перебувають між собою у євхаристійному спілкуванні [7].

Православна еклезіологія не визнає розколи як утворення нових повноправних церков. У вченні про церкви, яке сприймає Вселенське православ'я, стан церковної єдності має сакральний характер, воно ототожнюється з образом св. Трійці. Тому поділу, що доходять до розколів, не передбачається. Розкол – це те, що виходить з ряду тотожностей і протилежностей і з еклезіологічної сторони не може називатися церквою. Представники розколів, за влучним висловом св. Кипріяна Карфагенського, занепали або відпали. Вони поза канонами, затвердженими Вселенськими соборами. У них може бути потенціал тотожного, але оскільки вони виходять за межі підпорядкування будь-якої кіріархальної церкви (так називається материнська церква для новостворюваних від неї автономних або автокефальних церков), їх конфесійна тотожність зникає [11, с. 91-93].

Вчення про єдність церкви, сформоване в першому тисячолітті християнства, стверджувалося в конкретній соціально-історичній реальності. Ідеї цього вчення втілювалися з великими труднощами через численні розбіжності. По сьогодні зберігається розбіжність між конфесійним розумінням суспільної ролі православної церковності і її дійсним положенням у соціумі.

Існує багато причин поділів церкви, при цьому внутрішньоцерковні процеси й зовнішні впливи, що призводять до розколів, при всій конфесійній специфіці православ'я мають в основі соціальну обумовленість, утворену змінами в повсякденному та політико-державному устрої життя суспільства.

Будь-яка держава має модель державно-конфесійних відносин. Відповідно до тієї чи іншої моделі православна церква може існувати в союзі з державою, може бути конфронтація між державою і церквою, нарешті, державна влада конфронтує з наявною традиційною церквою, може підтримувати та входити в союз з іншою церквою, виставляючи її як юрисдикційну альтернативу титульної церкви. Є і модель, що передбачає встановлення та зміцнення принципу рівності всіх релігійних об'єднань у державі перед його законом [5, с. 41-45].

Розколи (або за запропонованою термінологією – альтернативні юрисдикційні структури) в православ'ї у своїй соціальній функціональності, обмеженій щодо єдиного Вселенського православ'я, мають деструктивне і дезінтегруюче значення не тільки в церковному, але і в суспільному сенсі. Ці структури, як суб'єкти релігійної ситуації мають статус релігійних меншин. Однак в кінці ХХ ст. починають з'являтися альтернативні течії в православ'ї, які об'єднують мільйони прихильників та тисячі громад (як, наприклад, в Україні). Для православ'я це безпрецедентне явище [1].

Такі розколи в православ'ї не є чимось одноманітним. Їх соціально-функціональні характеристики та релігійні практики можуть відрізнятися, зокрема ставленням до канонічних і традиційних принципів. Тут спостерігаються градації: одні називають себе істинно-православними або ревнителями православ'я; інші, навпаки, оновлюють або модернізують релігійні практики та інституційність.

Типологізація поділів і розколів у православ'ї показує, що деякі альтернативні структури найбільш близькі за своїми соціально-функціональними характеристиками до церков Вселенського православ'я. Деякі ж далеко відійшли від них, порушуючи канонічні встановлення. Звідси помітно різне ставлення до них із боку Помісних церков: одні піддаються критиці, з іншими ж спостерігається тенденція до ведення діалогу [4].

Таке стало поняття, як «розколи в православ'ї» не відображає все різноманіття тих об'єднань, які не підкоряються кіріархальним церквам і не входять у їх юрисдикції. Серед них існують не тільки ті, які колись «відійшли від Матері-Церкви», а й ті, що були створені поза будь-якими Помісними церквами. Тому обґрунтовується застосування й уточнюється зміст більш загального поняття – альтернативне православ'я [14, с. 161].

Греко-католицька церква (УГКЦ і Закарпатська митрополія) має 97 % парафій (понад 3 000) в

Галичині і Закарпатті, хоча осередок УГКЦ, згідно з правилами Ватикану, було перенесено до Києва як столиці України. Головне завдання цієї церкви – проголошення патріархату та розбудова громад у центрі та на сході держави, по-перше, за рахунок українців галицького походження, по-друге – православних віруючих, котрі бажають утворення українського патріархату, належно визнаного у всьому світі.

Прихильники надання Українській Греко-католицькій Церкві патріаршого статусу в видах подальшого прозелітизму на Православному Сході не без підстав вважають, що цьому може сприяти ситуація, що склалася в політичному і церковному житті України. Прихильники радикального підходу до уніатського питання розраховують використовувати в своїх інтересах наполегливе прагнення державної влади України створити в країні єдину помісну Церкву. При цьому установа уніатського патріархату дозволила б перехопити в цьому процесі ініціативу Української Православної Церкви, яка, будучи найбільш численною і впливовою конфесією в державі, тим не менш має лише статус митрополії і є для націоналістично налаштованих українських політиків вкрай важким партнером. Українська Православна Церква, по-перше, знаходиться в канонічній єдності з Московським Патріархатом, а по-друге, не бажає об'єднуватися на рівних із відокремленими структурами, незмінно ставлячи умовою церковної єдності покаяння розкольників. Уніатська Церква, навпаки, готова йти на зближення з розкольниками, що вже підтвердила вчиненням разом із ними спільних богослужінь.

У той же час створення уніатського патріархату в Україні може мати ряд негативних наслідків для всієї Католицької Церкви в цілому. Перш за все, для Греко-католицької Церкви в Україні характерна прихильність до націоналістичних настроїв. У разі заснування уніатського патріархату можна побоюватися, що церковно-сепаратистські настрої від розкольників-автокефалістів будуть запозичені греко-католиками, і тоді Ватикан ризикує зіткнутися з вимогою якщо не повної самостійності новоствореного патріархату, то найбільшої його автономії.

Українська Греко-Католицька Церква в такому випадку може перетворитися в практично некеровану з Риму структуру. Подібний розвиток подій буде ще більш імовірним, якщо відбудеться об'єднання греко-католиків і розкольників-автокефалістів. Посилення автономізації Української Греко-католицької Церкви також здатне загострити та без того досить непрості відносини між гре-

ко- і римо-католиками України, які з релігійної площини можуть перейти в сферу національних відносин, особливо з урахуванням традиційно пропольської орієнтації римо-католиків України [10, с. 33-34].

Слід також зазначити, що в питанні про заснування уніатського патріархату в Україні можлива поява труднощів канонічного порядку, через те, що до сих пір ще не було історичного прецеденту установи Святим Престолом будь-якого східного уніатського патріархату *de novo* (хоча II Ватиканський собор відзначав можливість прийняття такого рішення). У складі Католицької Церкви в даний час знаходяться 6 східних уніатської церкви, що мають статус патріархатів. Але всі вони походять від Церков, що вже мали патріарший статус на момент укладення унії з Римом, і Папу Римського не можна визнати канонічним джерелом патріаршої гідності настоятелів цих Церков.

Особливе питання для України – це громади протестантів, до яких відносять як відверто харизматичні церкви, так і велику масу євангельських (баптистських) церков. Щодо кількості таких громад, то вона сягає понад 8 000 і в більшості областей держави становить до 50 % всіх церковних організацій [2, с.211].

Досліджуючи в історичному контексті становлення УПЦ, слід зазначити, що у період загального наростання боротьби за незалежність України глава української митрополії РПЦ Філарет (Михайло Денисенко) зібрав у листопаді 1991 року Помісний собор УПЦ (перебувала ще в складі РПЦ), який звернувся до Московської патріархії з проханням про надання канонічної незалежності. Оцінивши це як розкол та піддавши анафемі Філарета, у квітні 1992 року архієрейський собор РПЦ різко відкинув це прохання. У червні того ж року відбувся Всеукраїнський православний собор, на якому було прийнято рішення про вихід зі складу РПЦ та оформленні самостійної УПЦ Київського патріархату.

Разом із тим Російська Православна Церква вжила заходів щодо збереження своєї присутності в Україні. Ще в жовтні 1990 року архієрейський собор РПЦ надав УПЦ право самостійного управління справами, але зі збереженням підлеглості Московському патріархату. В умовах загрози розколу українського православ'я прихильники Москви обрали митрополитом Київським і всієї України Володимира (Віктор Сабадаш) [8].

У той же період відновлення греко-католицьких структур було ініційовано Комітетом захисту УГКЦ, за наполяганням якого Рада у спра-

вах релігії при Раді міністрів УРСР 30 листопада 1989 року почала реєстрацію громад цієї конфесії.

Переслідування цієї конфесії в радянський період створило таку ситуацію, що до початку 1990-х років більшість її ієрархів знаходилося за кордоном, де вони отримали підготовку в католицьких вузах США, Австрії, Ватикану та в цих самих країнах просувалися вгору церковної ієрархії. Лише частина з них отримала духовну підготовку в підпільній семінарії на території України, що змусило УГКЦ особливу увагу приділяти духовній освіті свого кліру в місцевих та зарубіжних навчальних закладах.

В умовах відсутності такої домінуючої ролі однієї конфесії РПЦ, яка характерна для Росії, влада України дотримувалася принципу «рівнонаближення» всіх, крім того на відміну від Росії влада України демонструє лояльне ставлення до Папському престолу.

Різко ворожу позицію стосовно Київського патріархату займає УПЦ МП, розглядаючи його як неканонічну та розкольніцьку структуру. Константинопольський патріарх не може не врахувати, що при визнанні самостійності українського православ'я в країні неминуче різко загостриться релігійна ситуація – фактично на одній території діятимуть дві «помісні» православні церкви, а це призведе до нового переділу підпорядкованості громад, церковної власності, до жорстокості міжконфесійної полеміки. У цих умовах не представляється можливим сподіватися на «державність» православ'я та посилення його впливу в суспільстві. Набуттю такого статусу навряд чи будуть сприяти новітні ідеї про самостійне (без згоди Константинополя) проголошення канонічності та «помісності» українського православ'я, які з'явилися у зв'язку з відсутністю позитивного вирішення цієї проблеми [3, с. 190-191].

У зв'язку з військовою агресією Росії проти України посилилась тенденція переходу прихожан УПЦ МП під юрисдикцію УПЦ КП як індивідуально, так навіть і цілими парафіями та в різних регіонах України — на Волині, Львівщині, Рівненщині, Тернопіллі, Київщині, Херсонщині, Буковині, Вінничині. У період з 25 грудня 2014 року по 15 січня 2015 року фонд «Демократичні ініціативи» спільно з соціологічною службою *Ukrainian Sociology Service* на замовлення Міжнародного центру перспективних досліджень провели соціологічне опитування громадян на території України (за винятком Луганської області та Криму) стосовно змін у релігійних уподобаннях українців. Тенденція до збільшення кількості прихильників

УПЦ Київського патріархату спостерігається з 2006 року. УПЦ КП розцінюється більшістю респондентів як «церква українського народу». Тим часом майже 20% опитаних вважають УПЦ Московського патріархату інститутом «країни-агресора, яка здійснює в Україні підривно діяльність». Найбільш нейтрально українці ставляться до греко-католицької церкви.

УПЦ МП налічує 12 714 громад, а Київського патріархату – 4 661. Феномен того, що при такому співвідношенні кількості церков у УПЦ КП більше прихильників, вона пояснила тим, що українці розцінюють дане питання не стільки в якості релігійної приналежності, скільки в контексті національної ідентифікації. Слід зазначити, що до Української православної церкви Київського патріархату віднесли себе миряни більшості регіонів. Єдиним регіоном, де явна більшість визнала свою приналежність до УПЦ МП, є Донбас – 55% (в опитуванні був представлений Донецькою областю). На Галичині більшість населення належить до греко-католицької церкви (67%). Найбільш неоднорідний склад віруючих виявився на південному заході, де 34% віднесли себе до греко-католицької церкви, 32% – до Православної церкви МП, а 22% – до Православної церкви КП. Найбільше атеїстів на Слобожанщині (19%) і на Донбасі (17%) [13], [12].

Серед інших конфесій в Україні певне місце за значимістю займають також іудаїзм та іслам.

Хоча в результаті еміграції в останній чверті ХХ століття кількість євреїв в Україні значно зменшилася, з початку 1990-х років в ній почався процес масового відновлення культових споруд та навчальних закладів іудаїзму. Істотну роботу в релігійній сфері проводять зарубіжні організації, в тому числі шляхом спрямування служителів культу (наприклад, головний рабин України Яків Дов Блайх приїхав з США), надання допомоги в отриманні релігійної освіти, у відродженні культурних традицій тощо. Щорічно кілька тисяч паломників-хасидів відвідують могилу свого «цадика» в місті Умань. Складаючи лише 0,2% населення країни, єврейська громада більш активна, ніж інші національні меншітні групи, що значною мірою пов'язано із зовнішнім фактором – наявністю великої діаспори, контактами з закордонним єврейським бізнесом, але не менш важливе значення мають серйозні позиції представників цього народу в українському бізнесі та засобах масової інформації.

Якщо політична роль єврейської громади в Україні більш вагома, ніж частка в населенні, що

обумовлено її відкритістю та широкими контактами в суспільстві, то значно більша за чисельністю мусульманська громада, за оцінкою – близько 4% населення країни або до 2 млн людей, в тому числі близько 250 тис. кримських татар. На загальнонаціональному рівні Духовне управління мусульман України проводить лінію на підтримку стабільності в суспільстві, виступає проти заборонених в інших країнах радикальних угруповань типу «Хізб ут-Тахрір», «Джамаат Ісла-Мійя» та інших [6, с. 300].

Висновки.

Православ'я, виконуючи функції підтримки основного зразка інституалізованих у суспільстві цінностей і встановлення законності нормативного порядку, пропонує суспільству модель релігійної легітиматії влади з характерним для неї моноцентризмом та сакралізацією. Сприяючи символічному зміцненню стратифікаційних поділів, Церква надає стабілізаційний вплив на суспільство, створює основу для визнання соціальних порядків.

Розвиток політичних інститутів у сучасному світі призвело до поділу держави та громадянського суспільства, що має першочергове значення для демократії. Держава відмовилася від контролю за моральною, релігійною та культурною сферами. Ключову роль у цьому стало відігравати громадянське суспільство, становлення якого в

країнах Заходу простежується з XVIII ст. Спонтанно та добровільно сформувалися асоціації громадян, захищені від втручання держави, взяли на себе не тільки функції регулювання морального й духовного життя, а й контролю над формуванням і діяльністю органів державної влади. Правитель перестав сприйматися як сакральна, незмінна і неподзвітна фігура, яка веде підданих до трансцендентного порятунку. Форми легітиматії влади змінилися. Глава демократичної держави обирається на основі раціональних процедур і розуміється як звичайна, регулярно змінювана своїми виборцями людина.

Таким чином, навіть не дивлячись на військову агресію Росії, що вплинуло на кількість прихожан УПЦ (МП), в Україні жодна з конфесій не може претендувати на імператив політичної значущості, на статус основної державної релігії. Разом із тим влада не має можливості надавати пріоритетну підтримку будь-якій із них, в політичному плані вона залежить від електорату не однієї, а сукупності всіх конфесій. Внаслідок цього роль релігійного чинника в суспільному житті країни дещо розмита, головне у взаєминах держави та церкви визначається хоча і крихким, але сталим релігійним статус-кво, а не використанням владою (як в Росії) чільної конфесії для посилення своїх внутрішніх та зовнішньополітичних позицій.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Балаклацький М. А. Вплив релігійних медіаповідомлень на цільову аудиторію: результати соціологічного опитування (за матеріалами протестанських ЗМІ України) / М. А. Балаклацький // Наукові записки Інституту журналістики: науковий збірник. – Київ, 2014. – Т. 57 (жовтень-грудень). – С. 97-100.
2. Бурдые П. Социальное пространство: поля и практики / П. Бурдые. – М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 2017. – 576 с.
3. Бурдые П. Социология социального пространства / П. Бурдые. – М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 2016. – 288 с.
4. Влияет ли религиозность на политическую консолидацию общества? // Социологические исследования. – 2006. – № 11. – С. 82-89.
5. Вебер М. Хозяйственная этика мировых религий / М. Вебер. – 2017. – 76 с.
6. Гараджа В. И. Социология религии: Учеб. пособие для студентов и аспирантов гуманитарных специальностей. 3-е изд., перераб. и доп. / В. И. Гараджа. – М.: ИНФРА-М, 2005. – 348 с.
7. Иоас Х. Макс Вебер и происхождении прав человека: исследование культурной инновации / Х. Иоас // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2011. – № 1.
8. Лункин Р. Закон о церковном имуществе: от фактической реституции к превращению Церкви в центр гражданского общества / Р. Лункин // Религия и право. – 2011. – № 1. – С. 10-14.
9. Мчедлова М. М. Государство и религиозные организации: новые сферы и формы взаимодействия / М. М. Мчедлова // Современная модель отношений религиозных организаций и государства: российский и мировой опыт: материалы научно-практической конференции. – М.: Юрист, 2017. – С. 139-149.
10. Норт Д. Насилие и социальные порядки. Концептуальные рамки для интерпретации письменной истории человечества / Д. Норт, Д. Уоллис, Б. Вайнгафт. – М.: Изд. Института Гайдара, 2011. – 480 с.
11. Синелина Ю. Ю. Концепции секуляризации в социологической теории. Теоретические аспекты изучения религиозности населения в социологии религии / Ю. Ю. Синелина. – М.: ОАО РИЦ ИСПИ РАН, 2009. – 120 с.
12. Смуць А. Г. Передумови виникнення релігійного контенту в сучасному українському мас-медійному просторі / А. Г. Смуць // Наукові записки Інституту журналістики: науковий збірник. – Київ, 2014. – Т. 56 (липень-вересень). – С. 219-222.
13. Християнська країна // Український тиждень. – № 50. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Publication/7398>
14. Между натурализмом и религией. Философские статьи / пер. с нем. М. Б. Скуратова. – М.: Весь мир, 2011. – 336 с.

REFERENCES

1. Balaklatskyi, M.A. (2014). Vplyv relihiinykh mediapovidomlen na tsilovu audytoriiu: rezultaty sotsiologichnoho opytuvannia (za materialamy protestanskykh ZMI Ukrainy) [The Influence of Religious Media Messages on the Target Audience: Results of a Sociological Survey (Based on Protestant Mass Media in Ukraine)]. *Naukovi zapysky Instytutu zhurnalistyky: naukovyi zbirnyk – Scientific Notes of the Institute of Journalism: A Scientific Collection. (Vol. 57)*. Kyiv [in Ukrainian].
2. Burde, P. (2017). *Sotsyalnoe prostranstvo: polia y praktyky [Social space: fields and practices]*. Moscow: Institut jeksperimental'noj sociologii; Saint Petersburg: Aleteia [in Russian].
3. Burde, P. (2016). *Sotsyolohyia sotsyalnoho prostranstva [Sociology of Social Space]*. Moscow: Institut jeksperimental'noj sociologii; Saint Petersburg: Aleteia
4. Vlijaet li religioznost' na politicheskiju konsolidaciju obshhestva? [Does religiosity affect the political consolidation of society?]. (2006). *Sociologicheskie issledovanija, 11*, 82-89[in Russian].
5. Veber, M. (2017). *Hozjajstvennaja jetika mirovyh religij [Economic ethics of world religions]* [in Russian].
6. Garadzha, V.I. (2005). *Sociologija religii [Sociology of Religion]*. (3-d ed., rev.). Moscow: INFRA-M [in Russian].
7. Ioas, X. (2011). Maks Veber i proishozhdenii prav cheloveka: issledovanie kul'turnoj innovacii [Max Weber and the origin of human rights: a study of cultural innovation]. *Zhurnal sociologii i social'noj antropologii, 1*[in Russian].
8. Lunkin, R. (2011). Zakon o cerkovnom imushhestve: ot fakticheskoy restitucii k prevrashheniju Cerkvi v centr grazhdanskogo obshhestva [The law on church property: from actual restitution to the transformation of the Church into a center of civil society]. *Religija i pravo, 1*, 10-14 [in Russian].
9. Mchedlova, M.M. (2017). Gosudarstvo i religioznye organizacii: novye sfery i formy vzaimodejstvija [State and Religious Organizations: New Spheres and Forms of Interaction]. *Sovremennaja model' otnoshenij religioznyh organizacij i gosudarstva: rossijskij i mirovoj opyt – The Modern Model of Relations between Religious Organizations and the State: Russian and World Experience: Proceedings of the Scientific and Practical Conference. (pp. 139-149)*. Moscow: Jurist [in Russian].
10. Nort, D. (2011). *Nasilie i social'nye porjadki. Konceptual'nye ramki dlja interpretacii pis'mennoj istorii chelovechestva [Violence and social order. A conceptual framework for interpreting the written history of mankind]*. Moscow: Izd. Instituta Gajdara [in Russian].
11. Sinelina, Ju.Ju. (2009). *Koncepcii sekularizacii v sociologicheskoy teorii. Teoreticheskie aspekty izuchenija religioznosti naselenija v sociologii religii [The concept of secularization in sociological theory. Theoretical aspects of studying the religiosity of the population in the sociology of religion]*. Moscow: OAO RIC ISPI RAN [in Russian].
12. Smus, A.H. (2014). Peredumovy vynyknennia relihiinoho kontentu v suchasnomu ukrainskomu mas-mediinomu prostori [Prerequisites for the emergence of religious content in the modern Ukrainian mass-media space]. *Naukovi zapysky Instytutu zhurnalistyky: naukovyi zbirnyk – Scientific notes of the Institute of Journalism: a scientific collection. (Vol. 56)*. (pp. 219-222). Kyiv [in Ukrainian].
13. Khrystyianska kraina [The Christian Country]. *Ukrainskyi tyzhden, 50*. Retrieved from: <http://tyzhden.ua/Publication/7398> [in Ukrainian].
14. *Mezhdu naturalizmom i religiej. Filosofskie stat'i [Between naturalism and religion. Philosophical articles]*. (2011). M. B. Skuratova (Trans.). Moscow: Ves myr [in Russian].

Романенко Володимир Андрійович

Аспірант, кафедра соціології, прикладної психології та соціальної роботи

Класичний приватний університет

69000, Запоріжжя, вулиця Жуковського, 70Б

Romanenko Volodymyr

Postgraduate student, Department of Sociology, Applied Psychology and Social Work

Classical private university

70B, Zhukovsky St., Zaporizhzhya, 69000, Ukraine

Email: rvwork2@gmail.com

Цитування: Романенко В. А. Церква і держава в Україні: між дефіцитарністю впливу та нейтралітетом (соціологічний аспект) / В. А. Романенко // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 5. – С. 6-12.

Citation: Romanenko, V.A. (2018). Tserkva i derzhava v Ukraini: mizh defitsytarnistiu vplyvu ta neitralitetom (sotsiologichnyi aspekt) [Church and state in Ukraine: between deficits of influence and neutrality (sociological aspect)]. *Scientific and theoretical almanac «Grani», 21(5)*, 6-12.

Стаття надійшла / Article arrived: 23.04.2018

Схвалено до друку / Accepted: 23.05.2018

Х. Клінтон або Д. Трамп: вибір американських політиків українськими школярами в залежності від типу особистості школярів

Катаєв С.Л., Класичний приватний університет

В статті аналізуються матеріали соціологічного дослідження, що відбулось у листопаді 2016 р., присвяченого виявленню думки українських школярів щодо бажаного президента Америки серед основних претендентів на цю посаду Д. Трампа та Х. Клінтон. Констатується, що на цю думку вплинули засоби масової інформації та загальні настрої населення України. Стверджується, що електоральні переваги школярів залежать також від їх типів особистості. Це стосується не тільки ситуацій у своїй країні, а й ситуацій, коли електоральні судження стосуються інших країн. Дослідження показує наявність у школярів інтересу до політичних подій у світі, якщо це широко обговорюється у засобах масових інформації, у суспільстві та має загальне значення для світових процесів. Однією з таких подій були вибори президента в Америці. Школярі обізнані про кандидатів у президенти Америки та мають свою думку щодо того, кому краще бути президентом. Більшість школярів надали перевагу Х. Клінтон, що відповідає загальній суспільній думці українського населення. Якщо зважати на структуру цінностей, то прихильники Клінтон або Трампа серед українських школярів відрізняються за своїм типом особистості. Аналіз ціннісних преференцій респондентів дозволяє зробити висновок, що у більшій мірі прихильники Клінтон належать до постмодерного типу особистості, а прихильники Трампа відносяться до модерного типу особистості. Цей висновок базується на тому, що прихильники Трампа, більше ніж прихильники Клінтон, цінують багатство, бізнес, розваги, а прихильники Клінтон, більше ніж прихильники Трампа, цінують можливості самореалізації, розвиток своїх здібностей, творчу роботу.

Ключові слова: вибори президента; Сполучені Штати Америки; українські підлітки; інтерес до політики; електоральні переваги; соціологічні дослідження; ціннісні орієнтації

H. Clinton or D. Trump: the Choice of American Politicians by the Ukrainian Schoolchildren Depending on the Schoolchildren's Type of Personality

Kataiev S.L., Classic Private University

The article analyzes the materials of sociological research that was carried out in November 2016 addressed to find out the opinion of Ukrainian schoolchildren concerning the desirable President of America among the main candidates to this position D. Trump and H. Clinton. It is stated that this opinion was influenced by mass-media and general sentiments of the population of Ukraine. It is stated that electoral preferences also depend on types of personality. This concerns not only the situation in the country but also situations when electoral judgments concern other countries. The research shows the presence of interest of the schoolchildren in political events in the world if they are widely discussed in mass-media, in the society and if they have general importance for world processes. One of such events were the presidential elections in America. The schoolchildren are aware about the candidates to the President of America and have their own opinion who is better to be the president. Most schoolchildren preferred H. Clinton which corresponded to the general public opinion of the Ukrainian population. Taking into account the structure of values, the supporters of Clinton and Trump among the Ukrainian schoolchildren differ according to their type of personality. The analysis of value priorities of the respondents allows to draw a conclusion that to a greater extent the supporters of Clinton belong to the postmodern type of personality and the supporters of Trump come under the modern type of personality. This conclusion is based on the fact that the supporters of Trump more than the supporters of Clinton value wealth, business, entertainment and the supporters of Clinton more than the supporters of Trump value the possibilities of personal fulfillment, development of their capabilities, creative work.

For the supporters of Trump, it is much more important than for the supporters of Clinton the ambition to create their own business. As it is known, Trump postured himself as a businessman, as a politician who reflected the interests of business. Thus, people who tend to business activities are more inclined to elect Trump. This general trend is also relevant for the Ukrainian schoolchildren. Those among them who see themselves as businessmen in future are more inclined to Trump than to Clinton.

It is stated that electoral preferences depend of types of personality. It is related not only to the situation in one's own country but also to the situations when electoral judgment concern other countries. But such peculiarity of electoral preferences emerges when the subjects of political choice clearly reflect considerable differences in the society. It is strongly possible that if in the Ukrainian political elite political leaders appeared who would clearly reflect the values of modern and postmodern society this would influence to a great extent the electoral preferences of the young voters.

Keywords: presidential elections in America; Ukrainian schoolchildren; interest in politics; electoral preferences; sociological studies; value orientations

Х. Клинтон или Д. Трамп: выбор американских политиков украинскими школьниками в зависимости от типа личности школьников

Катаев С. Л., Классический приватный университет

В статье анализируются материалы социологического исследования, которое состоялось в ноябре 2016, посвященного выявлению мнения украинских школьников относительно желаемого президента Америки среди основных претендентов на эту должность Д. Трампа и Х. Клинтон. Констатируется, что на эти мнения повлияли средства массовой информации и общее настроения населения Украины. Утверждается, что электоральные предпочтения школьников зависят также от их типов личности. Это касается не только ситуаций в своей стране, но и ситуаций, когда электоральные суждения касаются других стран. Исследование показывает наличие у школьников интереса к политическим событиям в мире, если это широко обсуждается в средствах массовой информации в обществе и имеет общее значение для мировых процессов. Одним из таких событий были выборы президента в Америке. Школьники осведомлены о кандидатах в президенты Америки и имеют свое мнение относительно того, кому лучше быть президентом. Большинство школьников предпочли Х. Клинтон, что соответствует общественному мнению украинского населения. Если учитывать тип личности, то сторонники Клинтон или Трампа среди украинских школьников отличаются своими ценностными ориентациями. Анализ ценностных предпочтений респондентов позволяет сделать вывод, что в большей степени сторонники Клинтон относятся к постмодернистскому типу личности, а сторонники Трампа относятся к типу личности современного общества. Этот вывод базируется на том, что сторонники Трампа, больше чем сторонники Клинтон, ценят богатство, бизнес, развлечения. А сторонники Клинтон, больше чем сторонники Трампа, ценят возможности самореализации, развитие своих способностей, творческую работу.

Ключевые слова: выборы президента; Соединенные Штаты Америки; украинские подростки; интерес к политике; электоральные предпочтения; социологические исследования; ценностные ориентации

Постановка проблеми.

Одним із показників глобалізації є інтерес громадян до міжнародної політики. Особливо це явище притаманне кризовим періодам у міжнародній сфері. Цікавляться міжнародними відносинами не тільки дорослі, а й діти, підлітки. Підлітки поступово опановують дорослий світ і одним із показником цього явища є інтерес до питань, що цікавлять дорослих. Одним із цих питань є світові події. Особливим об'єктом зацікавленості є Америка як найвпливовіша країна світу та союзник України. Вибори президента Америки у листопаді 2016 р. було одним із найважливіших подій світової політики. Результати виборів були цікаві не тільки американцям, а й громадянам інших країн. Зацікавленість результатами виборів і прихильність до одного з кандидатів була притаманна не тільки дорослим громадянам України, а і дітям. Підтвердженням цієї думки були результати соціологічного опитування школярів м. Запоріжжя у листопаді 2016 р. напередодні американських виборів.

Мета статті – надати аналіз результатів соціологічного дослідження політичної свідомості школярів і прихильності їх до кандидатів у президенти Америки.

Обговорення проблеми в літературі.

Інтерес населення до виборчої кампанії вивчається в рамках електоральної соціології. В Україні ця галузь соціологічного знання представлена такими науковцями, як: О. Балакірева,

І. Бекешкіна, О. Вишняк, Є. Головаха, О. Єроменко, І. Кучерів, В. Паніотто, В. Полторак, В. Хмелько, М. Чурилов та ін.

Дослідження політичних поглядів підлітків та їх відношення до політичних процесів на заході вивчали С. Палонські, Дж. Кевін, Дж. Торні-Пурта [1] та ін.

Ціннісні орієнтації в сфері політики у школярів вивчав російський соціолог В. С. Собкін [2]. Свого часу Н. А. Головін провів дослідження «Діти і вибори», де застосував когортний аналіз «Age-Period-Cohort-Analysis» (APC-Analysis). Він розглядає політичну соціалізацію як процес формування політичних поколінь під впливом масових політико-соціалізуючих процесів, що відбуваються у визначені історичні періоди: війни, революції, корінні реформи і т.п. [3].

Російські політологи В. Касамара та А. Сорокіна на базі соціологічних досліджень порівнювали політичну свідомість благополучних школярів і безпритульних підлітків [4]. Виявилося, що «найпопулярнішими рисами характеру» ідеального президента «в обох досліджуваних групах стали жорсткість, справедливість, відповідальність, любов до народу, розум і доброта». Дослідники відзначають, що «хлопці, незалежно від свого освітнього рівня (школярі чи діти вулиць), практично позбавлені навички критичного аналізу політичної інформації, одержуваної через ЗМІ, в школі, від батьків або дорослого оточення» [4].

За даними українських дослідників, «73% дітей вважають, що телевізійна реклама є найважливішим джерелом політичної інформації, 19% також одержують інформацію з преси. Агенти первинної соціалізації, тобто батьки, є джерелом політичної інформації для 18,8% опитаних молодших юнаків» [5].

Політичну свідомість дітей в Україні досліджували О. А. Безрукова, М. С. Хрустальова та ін. О. Безрукова відмічає: «Процес соціалізації містить у собі громадянсько-політичну складову. На порозі громадянської зрілості в підлітків і юнаків уже є визначені уявлення щодо політики, партій, держави. Ці уявлення формуються під впливом школи, родини, соціального оточення» [5]. Схожі думки висловлювала львівський соціолог Л. Д. Климанська.

Виклад основного матеріалу.

Питання щодо виборів в Америці було включено до анкети для школярів у дослідженні різних аспектів шкільного життя та свідомості школярів.

Об'єкт дослідження – учні 8-10 класів середніх освітніх закладів (шкіл) м. Запоріжжя. В ході дослідження було опитано 703 учня. Збір даних здійснювався у листопаді 2016 року. Метод збору інформації – анкетування. Вибіркова сукупність була сформована гніздовим методом із випадковим відбором навчальних закладу. При цьому для забезпечення реалізації завдань дослідження при конструюванні вибірки було закладено проведення анкетування у всіх районах м. Запоріжжя.

Статистична похибка вимірювання: максимальне відхилення результатів, отриманих за допомогою вибіркового анкетування від даних генеральної сукупності, становить 3,1%.

Таблиця 1.

Характеристики вибіркової сукупності

вік	13 років	22,7%
	14 років	32,4%
	15 років	30,2%
	16 років	11,0%
стать	Чоловік	42,3%
	Жінка	57,7%
клас навчання	Восьмий	35,7%
	Дев'ятий	33,4%
	Десятий	30,8%

Про рівень інтересу школярів до політики Ви політикою?». Результати опитування наведені свідчать відповіді на запитання: «Чи цікавитеся Ви політикою?». Результати опитування наведені в таблиці 2.

Таблиця 2.

Відповіді на запитання: «Чи цікавитеся Ви політикою?»

Зовсім не цікавлюся.	37,2%
В якійсь мірі цікавлюся	51,0%
Намагаюся постійно бути в курсі політичних подій.	10,4%
Беру активну участь у політичному житті.	1,4%

Як бачимо з таблиці, майже дві третини школярів у тій або іншій мірі цікавляться політикою. Це учні переважно старших класів. Ці дані спростовують поширену думку, що діти зовсім не цікавляться політикою. Вони не артикулюють чітко свої прихильності у політиці, їх інтерес скоріше має характер загальної зацікавленості різними аспектами дорослого життя. Інтерес до політики у дітей також стимулюється телевізійними пере-

дачами, які часто діти переглядають разом із батьками.

О. Безрукова відмічає: «Як показують дослідження, підлітки та молодше юнацтво насправді обізнані у політичній ситуації, розкладі політичних сил, статусі політичних та громадянських інституцій. Але вони не мають нагоди проявити своє знання та свої інтереси. Вони ще не включені в ситуації політичного вибору, тому свої політич-

ні смаки вони залишають при собі. Громадянські цінності не є актуальними постійно, їх не активізують щодня, вони існують у схованому стані, наче відкладені для використання в екстремальних випадках» [5].

Інтерес дітей до виборів президента Америки певним чином обумовлений зацікавленістю громадян України станом влади в Америці. Дорослі мешканці України мають свою думку щодо якостей президента Америки. Так, на питання «Яку оцінку Ви б дали діяльності Б. Клінтона / Дж. Буша / Б.Обами на посаді Президента США, якщо «1» – найнижча, а «10» – найвища оцінка?» середній бал оцінки Б. Клінтона – 7,6, Дж. Буша – 5,3, Б. Обами – 5,9. Це досить високі оцінки, адже середня оцінка президента України у 2016 році – 3,0 [6, с. 435].

Вибори в Америці були своєрідним хітом політичних програм і діти частіше за все реагували на них, як реагують на будь який хіт у інформаційному просторі. Бути «в курсі» найважливіших політичних подій відповідає бажанням підлітків бути сучасними та причетними до суспільного життя. Інтерес до політики є частиною загальної соціалізованості школярів.

Стосовно виборів в Америці було задано наступне запитання: «Будучи громадянином США, за кого Ви б проголосували?». Результати опитування наведені в таблиці 3.

Таблиця 3.

Відповіді на запитання: «Будь Ви громадянином США, за кого Ви б проголосували?»

Дональд Трамп	24,9%
Хіллари Клінтон	40,2%
Важко відповісти	34,9%

Як бачимо з таблиці, українські школярі надавали перевагу Хіллари Клінтон. Відомо, що хоча Д. Трамп одержав перемогу на виборах, абсолютна більшість громадян Америки обрала Х. Клінтон. Лише особливості формату виборів президента в Америці дозволили одержати перемогу кандидату, який отримав менше голосів, ніж суперник. Отже, українські школярі в цілому за своїм вибором майбутнього президента тотожні американським громадянам. На вибір школярів також вплинули думки дорослих та загальний пріоритет Х. Клінтон у телевізійних програмах в Україні. Як відомо, український політикум був більше схильний до Х. Клінтон, ніж до Д. Трампа. В цьому питанні думка українських школярів

цілком співпадає з думкою дорослих. Так, Радіо Свобода відзначало, що «представники української влади часто висловлювали прихильність на користь кандидата Хіллари Клінтон під час виборів [7].

Можна погодитись з О. Безруковою, що «діти не мають самостійного політичного статусу і не займають самостійних позицій у громадянсько-політичному середовищі. Вони частково привласнюють політичну власність своїх батьків, своєї соціальної або етнічної спільноти. Це пояснює той факт, що за партійно-політичними уподобаннями діти співпадають з дорослими» [5].

Хоча в цілому пріоритет у виборах майбутнього президента в Америці в очах українських школярів залишався за Х. Клінтон, певний відсоток підлітків надав перевагу Д. Трампу. Причину відмінності у думках школярів стосовно прихильності до майбутнього президента Америки ми вбачаємо у соціокультурних характеристиках підлітків. Ми порівняли деякі ціннісні пріоритети школярів зі схильністю до вибору кандидатури президента. У відповідній анкеті містилося питання про ціннісні орієнтації респондентів. Результати порівняльного аналізу наступні. Для прихильників Трампа цінність вищої освіти вища, ніж для прихильників Клінтон (відповідно 66% і 61%). Тож, у певній мірі, рівень досягальних цінностей у прихильників Трампа вищий, ніж у прихильників Клінтон. Тобто прихильники Трампа більш динамічні, більше приділяють увагу знанням та освіченості. Дуже показово також, що для прихильників Трампа значно важливіше, ніж для прихильників Клінтон, прагнення створення власного бізнесу (відповідно 29,0% – 19%). Як відомо, Трамп позиціонувався як бізнесмен, як політик, що відображає інтереси бізнесу. Тож люди, що прагнуть до бізнесової діяльності, у більшій мірі схильні обирати Трампа. Ця загальна тенденція притаманна і для українських школярів. Ті з них, хто у майбутньому бачить себе у якості бізнесмена, більше схильні до Трампа, ніж до Клінтон.

Прихильники Трампа серед школярів проявляють більший динамізм у своїй життєдіяльності, про що свідчить значно більша значущість для них, ніж для прихильників Клінтон, такої цінності як «Задоволення та розваги» (відповідно 30% та 19%). Ця думка підтверджується також тим фактом, що цін-

ність «Накопичення багатства та високі доходи» більш значуща для прихильників Трампа, ніж для прихильників Клінтон (відповідно 29% та 24%).

Тип особистості прихильників Трампа більш схожий на модерний. Вони більш схильні у майбутньому займатись бізнесом та розважатись. Ці риси способу життя притаманні для бажаного образу майбутнього для підлітків модерного суспільства споживання.

Тип особистості прихильників Клінтон більш схожий на постмодерний. Так, для прихильників Клінтон така постмодерна цінність як «розвиток своїх здібностей, самореалізація» значно важливіша, ніж для прихильників Трампа (відповідно 68% і 55%). На приналежність даної цінності до постмодерного типу особистості зазначають багато вчених. Зокрема, ця думка висловлюється в роботах Л. Сокурянської, присвячених дослідженню ціннісних орієнтацій молоді, з яких, до речі, був запозичений перелік цінностей у нашій роботі [8].

Відповідає логіці постмодерної особистості також обрання цінності «цікава, творча робота». Цю цінність частіше обирали прихильники Х. Клінтон (відповідно 51.0% – 45%). Постмодерній особистості притаманна більша схильність до творчості, а не до багатства, матеріальних цінностей. Як відомо, за Х. Клінтон голосувала Кремнієва долина, креативний клас, мешканці найбільш розвинутих штатів Америки.

В цьому випадку, як і в інших, ми звертаємо увагу на тенденції, відносні переваги у цінностях прихильників різних кандидатів. Загалом, обом групам школярів притаманні загальні риси сучасної молоді. І такі цінності, як самореалізація, творча робота, вища освіта для обох груп респондентів займають високі рейтинги. Але певні розбіжності у значущості цих цінностей вказують на відносну різницю у типах особистості, що і відображають результати дослідження. Це міркування стосується і відношення до такої цінності, як «особиста свобода, незалежність у судженнях та діях». Ця цінність значуща для всіх сучасних школярів, але для постмодерних прихильників Х. Клінтон дана цінність дещо важливіша (відповідно 51% та 48%).

Для постмодерного суспільства у певній мірі важливіші духовні цінності. Це, зокрема, вплинуло на деякий зсув у відношенні до

релігії. Для модерного типу особистості більш притаманний секулярізм, байдужість до релігії. У постмодерному суспільстві повертається інтерес до релігії, але у інших формах, ніж у традиційному суспільстві. Ці відмінності у певній мірі відображаються і у відношеннях до релігії школярів, що належать до різних типів особистості. Так, цінність «життя згідно з релігійними заповідями» частіше обирається прихильниками Х. Клінтон (відповідно 26% та 23%), а пункт «не знаю» частіше обирається прихильниками Трампа (відповідно 14% та 10%).

Переваги деяких цінностей можуть бути пояснені не обов'язково різницями у типах особистості за критерієм «модерний – постмодерний». Прикладом може слугувати різниця у відношенні до такої цінності, як «допомога іншим людям». Прихильники Трампа обирали цю цінність частіше за прихильників Клінтон (відповідно 39% та 33%). Другим прикладом слугує різниця значущості цінності «наявність надійних друзів». Цю цінність частіше обирали прихильники Х. Клінтон (відповідно 75% – 68%).

Отже, електоральні переваги залежать від типів особистості. Це стосується не тільки ситуацій у своїй країні, а і ситуацій, коли електоральні судження стосуються інших країн. Але така особливість електоральних переваг виникає тоді, коли об'єкти політичного вибору чітко віддзеркалюють значні відмінності у суспільстві.

Висновки.

Дослідження показує наявність у школярів інтересу до політичних подій у світі, якщо це ширко обговорюється у засобах масових інформації, у суспільстві та має загальне значення для світових процесів. Однією з таких подій були вибори президента в Америці. Школярі обізнані про кандидатів в президенти Америки та мають свою думку щодо того, кому краще бути президентом. Більшість школярів надали перевагу Х. Клінтон, що відповідає загальній суспільній думці українського населення. Якщо зважати на структуру цінностей, то прихильники Клінтон та Трампа відрізняються за своїм типом особистості. Аналіз ціннісних преференцій респондентів дозволяє зробити висновок, що у більшій мірі прихильники Клінтон належать до постмодерного типу особистості, а прихильники Трампа відносяться до модерного типу особистості.

Цей висновок базується на тому, що прихильники Трампа, більше ніж прихильники Клінтон, цінують багатство, бізнес, розваги, а прихильники Клінтон, більше ніж прихильники Трампа, цінують можливості самореалізації, розвиток своїх здібностей, творчу роботу.

Стверджується, що електоральні переваги школярів залежать від типу особистості. Це стосується не тільки ситуацій у своїй країні, а і ситуацій, коли електоральні судження стосу-

ються інших країн. Але така особливість електоральних переваг виникає тоді, коли об'єкти політичного вибору чітко віддзеркалюють значні відмінності у суспільстві. Цілком ймовірно, що якби і в українському політикумі з'явилися політичні лідери, які чітко віддзеркалювали би цінності модерного або постмодерного суспільства, то це значною мірою вплинуло би на електоральні переваги молодих виборців.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Torney-Purta J. Adolescents' Political Socialization in Changing Contexts: An International Study in the Spirit of Nevitt Sanford / J. Torney-Purta // *Political Psychology. Special Issue (Part Two): Prospect Theory*. – 2004. – Vol. 25. – № 3.
2. Собкин В. С. Различие ценностных ориентации в сфере политики у разных поколений старшеклассников / В. С. Собкин // *Социология образования. Труды по социологии образования. Т. XIII. Вып. XXII*. – М.: Институт социологии образования РАО, 2009.
3. Головин Н. А. Дети и выборы в Государственную Думу: о формировании базовых политических установок / Н. А. Головин, В. А. Сибирев // *Журнал социологии и социальной антропологии*. – 2001. – № 4. – С. 116-134.
4. Касамара В. Политическое сознание подростков: благополучные школьники vs дети улиц / В. Касамара, А. Сорокина // *Полис. Политические исследования*. – 2009. – № 6. – С. 68-82.
5. Безрукова О. А. Громадянське-політична соціалізація юнацтва регіону (на прикладі м. Запоріжжя): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук. – Запоріжжя, 2006. – 24 с.
6. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 3 (17) / за ред.: В. М.Ворони, М. О. Шульги. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2016. – 550 с.
7. Україні треба готуватись до розслідування щодо втручання у вибори США – політолог. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/28637772.html>
8. Сокурская Л. Г. Ценностные ориентации подростковой молодежи пограничья Центральной и Восточной Европы (по результатам международного исследования) / Л. Г. Сокурская // *Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць*. – Вип 21. – Харків: Вид центр ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2015. – С. 251-258.

REFERENCES

1. Torney-Purta J. (2004) Adolescents' Political Socialization in Changing Contexts: An International Study in the Spirit of Nevitt Sanford. *Political Psychology*, 25 (3). *Special Issue (Part Two): Prospect Theory*.
2. Sobkin, V.S. (2009) *Razlichie tsennostnykh orientatsiy v sfere politiki u raznykh pokoleniy starsheklasnikov [The difference in value orientations in the sphere of politics in different generations of senior pupils]. Sociology of Education. Works on the Sociology of Education. T. XIII. Issue. XXII (Edited by VS Sobkin)*. Moscow: Institute of Sociology of Education RAO [in Russian].
3. Golovin, N.A., & Sibirev, V.A. (2001) *Deti i vybory v Gosudarstvennuu dumu: o formirovanii bazovykh politicheskikh ustanovok [Children and elections to the State Duma: the formation of basic political guidelines]. Zhurnal sotsiologii i sotsialnoy antropologii*, 4, 116-134 [in Russian].
4. Kasamara, A., & Sorokina, A. (2009) *Politicheskoe soznanie podrostkov: blagopoluchnye shkolniki vs deti ulits [Political consciousness of adolescents: well-off schoolchildren vs street children]. Polis. Politicheskie issledovaniya*, 6, 68-82 [in Russian].
5. Bezrukova, O.A. (2006). *Gromadianske-politichna sotsializatsiya yunatstva regeonu na prikladi Zaporizhzhya [Civic-political socialization of the youth of the region (on the application of Zaporizhzhya)]*. Extended abstract of candidate's thesis. Zaporozhye [in Ukrainian]
6. Vorona, V.M., & Shulga, M.O. (Eds.). (2016) *Ukrainske suspilstvo: monitoring sotsialnykh zmin [Ukrainian society: monitoring social change]*. Issue 3 (17). Kyiv: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
7. *Ukraini treba gotuvatys do rozsliduvanny schodo vtruchanny u vybory SShA – politolog [Ukraine needs to prepare for an investigation into interference in the US elections – a political scientist]*. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/28637772.html> [in Ukrainian]

8.Sokurianskaya, L.G. (2015) Tsenostnye orienatsii podrostkovoy molodezhi pogramishya Tsentralnoy I Vostochnoy Evropy (po rezultatam mezhdunarodnogo issledovaniy) [Value orientations of adolescent youth of the borderland of Central and Eastern Europe (according to the results of international research)]. *Metodologiy, teoriy ta praktika sotsiologichnogo anflizu sushasnogo suspilstva. Vol. 21.* (pp. 251-258). Kharkiv: View the center of the KNU them. V. N. Karazin [in Russian].

Катаєв Станіслав Львович

Доктор соціологічних наук, професор, зав. каф. соціології і соціальної роботи
Класичний приватний університет
69000, Запоріжжя, вулиця Жуковського, 70Б

Kataev Stanislav

Doctor of Sociological Sciences, Professor, Head of the Department of Sociology and Social Work
Classical private university
70B, Zhukovsky St., 69000, Zaporizhzhya, Ukraine

ORCID: 0000-0003-3140-6540 Email: kataev@i.ua

Цитування: Катаєв С. Л. Х. Клінтон або Д. Трамп: вибір американських політиків українськими школярами в залежності від типу особистості школярів / С. Л. Катаєв // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 5. – С. 13-19

Citation: Kataiev, S.L. (2018). Kh. Klinton abo D. Tramp: vybir amerykanskykh politykiv ukrainskymy shkoliaramy v zalezhnosti vid typu osobystosti shkoliariv [H. Clinton or D. Trump: the Choice of American Politicians by the Ukrainian Schoolchildren Depending on the Schoolchildren's Type of Personality]. *Scientific and theoretical almanac «Grani», 21(5)*, 13-19

Стаття надійшла / Article arrived: 02.05.2018

Схвалено до друку / Accepted: 18.05.2018

До питання про побудову соціально орієнтованої ринкової економіки: соціологічний вимір

Ніколенко В.В., Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

У статті досліджено теоретичні основи побудови соціально орієнтованої ринкової економіки як господарської основи для формування держави загального добробуту. Зосереджено увагу на наукових ідеях і реформаторських зусиллях класиків цього наукового підходу: А. Сміта, Л. Ергарда, Н. Еліаса, О. Бісмарка, Г. Беверіджа, Є. Головахи. З огляду на їх праці соціально орієнтовану ринкову економіку слід розуміти як сукупність конкретних складників: 1) збільшення обсягів виробництва й ефективне подолання бідності; 2) увага до потреб споживача; 3) зменшення соціально-економічної дистанції між багатими та бідними; 4) становлення середнього класу приватних власників; 5) прагнення до конкуренції й соціального прогресу; 6) формування досяжницької мотивації й розширення можливостей для самореалізації людини; 7) підтримка громадянської та підприємницької ініціативи; 8) реалізація у повсякденному житті ідей ефективної правової держави, а також постійний пошук на цьому тлі бажаного компромісу між економічною ефективністю і соціальною справедливістю. Зроблено висновок, що формування соціально орієнтованого ринкового господарства найефективніше відбуватиметься за умови дієвості відповідного соціально-економічного механізму, перевіреного часом і практикою. Він передбачає: по-перше, релевантність (дихотомію) економічного і соціального; по-друге, поширення публічним простором європейських емансипативних і гуманістичних цінностей; по-третє, формування інтернального локусу психологічного самоконтролю особистості; по-четверте, перманентну увагу під час модернізації країни до соціально-психологічної реакції населення і стану громадської думки.

Ключові слова: соціально орієнтована ринкова економіка; держава загального добробуту; релевантність (дихотомія) економічного і соціального; європейські емансипативні та гуманістичні цінності; інтернальний локус психологічного контролю; досяжницька мотивація; соціальна політика

On the question of building a socially oriented market economy: a sociological dimension

Nikolenko V. V., The Oles Honchar Dnipro National University

The article investigates the theoretical foundations of building a socially oriented market economy as an initial stage for the formation of the state of welfare. It will not be an exaggeration to say that in today's society the demand for information on the search and comprehension of the primary sources of this paradigm, awareness and reflection on its classical theoretical foundations is growing. Therefore, in our opinion, it is advisable to revise the general panorama of the main ideas, generalizations of the classics of the genre, in order to understand the essence of this socio-economic system, to distinguish its relevant empirical indicators and outline the perspective trajectories of further development. The attention is focused on the scientific ideas and reform efforts of A. Smith, L. Ergard, N. Elias, O. Bismarck, G. Beveridge, E. Golovakha. In view of their scientific approaches, a socially oriented market economy should be understood as, on the one hand, a set of ideas about: 1) increasing production and effective poverty reduction; 2) paying attention to the needs of the consumer; 3) reducing the socio-economic distance between the rich and the poor; 4) becoming a middle class private owners, 5) desire for competition and social progress; 6) the formation of achievable motivation and the expansion of opportunities for self-realization of man; 7) support for civil and entrepreneurial initiative; 8) implementation of the ideas of an effective state of law in the everyday life, and on the other – a constant search on the background of the desirable compromise between economic efficiency and social justice. At the same time, the issue of choosing an effective paradigm of social policy deserves special attention in the processes of building a socially oriented market economy and «welfare state». In the modern world try to abandon the paternalistic and move on to maintaining an activist paradigm of social policy, which would create such a life motivation that allows as many of the population as possible to realize themselves in various dimensions of social life. It is concluded that the formation of a socially oriented market economy will most effectively take place taking into account the effectiveness of the socio-economic mechanism, which was tested by time and practice, and envisages: firstly, the relevance (dichotomy) of economic and social; second, the dissemination of the public space of European emancipation and humanistic values; thirdly, the formation of an internal locus of psychological self-control of the individual; fourthly, permanent attention to the socio-psychological reaction of the population and the state of public opinion during the modernization of the country.

Keywords: socially oriented market economy; state of welfare; relevance (dichotomy) of economic and social; European emancipatory and humanistic values; internal type of personality; achievement motivation; social policy

К вопросу о построении социально ориентированной рыночной экономики: социологическое измерение

Николенко В. В., Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

В статье раскрыты теоретические основы построения социально ориентированной рыночной экономики как хозяйственной основы для формирования государства всеобщего благоденствия. Сфокусировано внимание на научных идеях и реформаторских усилиях классиков этого научного подхода: А. Смита, Л. Эргарда, Н. Элиаса, О. Бисмарка, Г. Бевериджа, Е. Головахи. В соответствии с их работами социально ориентированную рыночную экономику следует понимать как совокупность конкретных составляющих: 1) увеличение объемов производства и эффективное нивелирование бедности; 2) внимание к потребностям потребителей; 3) уменьшение социально-экономической дистанции между богатыми и бедными; 4) формирование среднего класса частных собственников; 5) стремление к конкуренции и социальному прогрессу; 6) формирование достижительской мотивации и расширение возможностей для самореализации человека; 7) поддержка гражданской и предпринимательской инициативы; 8) реализация в повседневной жизни идей эффективного правового государства, а также постоянный поиск на этом фоне желаемого компромисса между экономической эффективностью и социальной справедливостью. Сделан вывод, что формирование социально ориентированной рыночной экономики эффективнее всего будет происходить при условии ответственности важного социально-экономического механизма, проверенного временем и практикой. Он предполагает: во-первых, релевантность (дихотомию) экономического и социального; во-вторых, расширение в публичном пространстве европейских эмансипативных и гуманистических ценностей; в-третьих, формирование интернального локуса психологического самоконтроля личности; в-четвертых, перманентное внимание в процессах модернизации страны к социально-психологической реакции населения и состоянию общественного мнения.

Ключевые слова: социально ориентированная рыночная экономика; государство всеобщего благоденствия; релевантность (дихотомия) экономического и социального; европейские эмансипативные и гуманистические ценности; интернальный локус психологического самоконтроля; достижительская мотивация; социальная политика

Постановка проблеми.

У сучасному турбулентному світі значну увагу політиків, широкої громадськості, учених привертають питання побудови успішної країни або суспільства, де переважають щасливі люди. Останнім часом у науковій і публіцистичній літературі, мас-медійному просторі все частіше можна побачити найрізноманітніші рейтинги, у яких, вдаючись до порівняльного аналізу, глибоко висвітлюють усі сфери життєдіяльності соціуму. Зрозуміло, що з-поміж найбільш промовистих і резонансних рейтингів представники соціально-гуманітарних наук мають зосереджувати увагу передусім на тих, де йдеться про конкурентоспроможність, емоційну й інвестиційну привабливість країни, відчуття соціального комфорту і щастя пересічної людини. На нашу думку, ці показники та їх динамічні особливості є одними із системоутворювальних щодо об'єктивного сприйняття реальної соціальної ситуації, з одного боку, й оцінки ефективності модернізації країни, наявних суспільних прагнень посісти престижне місце серед країн-лідерів глобального світу – з іншого.

З огляду на це вважаємо, що фокус дослідницького інтересу слід концентрувати на досвіді демократичної модернізації й реформаторських практиках, насамперед, країн Західної Європи і Північної

Америци. Цілком очевидно, що саме там можна спостерігати та виокремити бажані соціально-економічні зразки повноцінного життєзабезпечення масової людини. Такі практики і характерні соціальні стандарти зумовлюють зайняті ними провідні місця у світових табелях про ранги, наприклад, стосовно індексу розвитку людського потенціалу або найщасливіших країн світу. Тож абсолютно закономірно, що уряди країн-лідерів світового розвитку намагаються утримати пальму першості, зберегти позитивну динаміку в багатьох загальносвітових рейтингах завдяки реалізації превентивної політики, яка ґрунтується на основних принципах соціально орієнтованої ринкової економіки як господарської основи для побудови держави загального добробуту.

Аналіз досліджень і публікацій.

У науковому дискурсі проблематику побудови соціально орієнтованого ринкового господарства розробляли представники потужного корпусу дослідників. Серед західних учених слід відзначити концепції й напрацювання А. Смита, Л. Ергарда, Г. Беверіджа, Й. Шумпетера, Н. Еліаса, Г. Еспінг-Андерсена, А. Мюллер-Армак, Ф. Хайєка, М. Мюрдала, Д. Гелбрейта та ін. Серед вітчизняного наукового доробку варто виділити праці В. Ворони, Є. Головахи, В. Бакірова, М. Шульги, Е. Лібанової, Т. Петрушиної, О. Балакіревої,

В. Пилипенка, С. Суїменка, Ю. Пачковського, В. Резніка, С. Сірого. Водночас не буде перебільшенням сказати, що у сучасному соціумі зростає затребуваність інформації щодо пошуку й осмислення першоджерел цієї парадигми, усвідомлення та рефлексії стосовно її класичних теоретичних основ, фіксації основних метричних параметрів цього феномена. Тож, на нашу думку, доцільно здійснити теоретичну ревізію основних ідей, узагальнень класиків жанру, щоб зрозуміти сутність цієї соціально-економічної системи, виокремити її релевантні емпіричні індикатори й окреслити перспективні траєкторії подальшого розвитку.

Отже, **метою цієї статті** є спроба концептуалізувати важливі ідеї соціально орієнтованої ринкової економіки як господарської основи для формування держави загального добробуту, головне призначення якої – це прагнення до постійного підвищення рівня, якості життя і соціального самопочуття пересічної людини.

Виклад основного матеріалу.

Очевидно, цікаві ідеї досягнення соціально-економічного успіху держави існували ще в античні часи. Так, слід згадати працю Аристотеля «Політика», у якій він відстоював інтереси середньої верстви і розмірковував над долею багатих і бідних груп суспільства. У цьому контексті доречно згадати релевантні концепції відомих громадсько-політичних діячів, учених минулого, а саме: Ж. Ж. Руссо, Т. Джефферсона, Г. Гегеля, А. Токвіля, В. Вільсона, О. Бісмарка.

По суті, дихотомію соціально орієнтованої ринкової економіки та держави загального добробуту не слід сприймати окремо від процесів розвитку та реалізації основних норм, практик і принципів громадянської самоорганізації й ініціативи, демократичних інститутів, формування капіталізму «з людським обличчям», ефективного функціонування правової держави. Так, ініціатори впровадження у повсякдення громадянських прав (перше покоління), політичних (друге покоління) та соціально-економічних (третє покоління) значною мірою посприяли формування фундаменту цього феномену. Наприклад, ще І. Кант вважав правову державу невід'ємним елементом демократії, без якої не існує вільної економіки. Зрозуміло, що створення такої держави – це довготривалий процес. Загалом правовою називають державу, яка відповідає, як мінімум, трьом критеріям: а) панування закону в усіх сферах суспільного життя; б) виконання представниками державних структур законів на рівні з усіма іншими, в) судовий захист

прав громадян і взаємна відповідальність держави й особистості. Правову державу часто небезпідставно асоціюють із громадянським суспільством – мережею недержавних, некомерційних організацій, які виконують важливі, соціально схваловані суспільні функції й подекуди виступають посередником у діалогових формах взаємодії держави та пересічної людини. Важливо зазначити, що у країнах, де державу контролює громадянське суспільство розвиток капіталізму відбувається найефективніше (Англія, США, Франція, Німеччина, Австрія тощо). Таким є загальне бачення бажаних політичних і соціально-економічних процесів на макрорівні. Однак, доказовою може бути лише розлога аргументація, тому спробуємо конкретизувати наші пошуки й узагальнення методологічного фарватеру і теоретичних першоджерел відносно побудови суспільства з високими соціально-економічними стандартами життя.

Стосовно методологічних орієнтирів варто зауважити на перманентному використанні державами західної цивілізації наукових моніторингових даних із метою впровадити в життя ефективні економічні та соціальні програми. Саме емпіричні показники рівня і якості життя середньої особи, динаміки її страхів/фобій, емоційного стану, соціально-психологічного й інших вимірів здоров'я, упевненості у майбутньому, наявності широких можливостей для самореалізації, рівня платоспроможності домогосподарств мають бути лакмусовим папірцем оцінки результативності реформ і будь-яких інших нововведень. Це вимагає від можновладців усіх рівнів постійної уваги до широкої бази систематичних наукових даних, щорічних соціологічних звітів, статистичних оглядів, які промовисто говорять про стан громадської думки, масової свідомості, соціальні настрої, очікування населення тощо. Так, урядовці профільних міністерств успішних країн глобального світу саме з огляду на такі моніторингові дані постійно формулюють і пропонують на розсуд громадськості змістовні відповіді на конкретні запитання щодо збереження позитивної динаміки якості життя населення, покращення його соціального самопочуття, суспільного комфорту масової людини тощо.

Учені не випадково наголошують, що громадська думка, сформована по закінченню епохи середньовіччя у результаті розширення публічної сфери¹, стала виконувати функції однієї з повноцінних гілок влади. Досвід національного будівництва західних країн переконливо доводить, що без врахування цієї інформації годі й сподіватись на успішну трансформа-

¹ Вважають, що громадська думка існувала в усі історичні епохи. Водночас В. Бурлачук небезпідставно виокремлює підхід, відповідно до якого вона остаточно формується з появою буржуазного суспільства, просвітницького розуму і розширенням публічної сфери [4].

цію елітарно-ієрархічної моделі соціальної структури в егалітарно-демократичну, на побудову ефективної, консолідованої демократії, соціально орієнтованої ринкової економіки і держави загального добробуту. Примітно, що у минулому на значущості громадської думки для соціально-політичного й економічного життя суспільства неодноразово зауважували багато видатних вчених. Наприклад, іспанський філософ Х. Ортега-і-Гассет акцентував, що закон громадської думки є свого роду законом всесвітньої гравітації у сфері політичної історії, без якого історія не була б наукою. Дослідник наголошує: одне із завдань історії – довести, що сила громадської думки – не утопічна мрія, а справжня реальність, яка постійно діє в житті суспільства [1, с. 127]. Подібні думки висловлювали шотландський філософ і економіст Д. Г'юм [2], а також філософ і соціолог С. Л. Франк [3, с. 73]. Так, останній постійно зауважував, що громадська думка як сукупність і рівнодійна панівних вірувань, очікувань, прагнень і настроїв є універсальною основою будь-якого політичного і соціального порядку, перманентним двигуном національного прогресу й доле-носних перетворень. Тож, для суб'єктів політичних і ринкових трансформацій емпіричні дані реально-го стану суспільства, його соціально-економічного клімату можуть стати запорукою впевненості канатохідця у процесах обговорення і прийняття важливих управлінських рішень. Адже без урахування соціально-психологічної реакції соціуму на процеси модернізації суспільства будь-які нововведення будуть дисфункціональними, відповідно, не принесуть очікуваного результату.

Стосовно теоретичних першоджерел побудови соціально орієнтованого ринкового господарства вважаємо за необхідне звернути увагу, насамперед, на думки класиків жанру: Л. Ергарда, А. Сміта, О. фон Бісмарка, Г. Беверіджа, Є. Головахи. Доцільно особливо закцентувати на реформаторському досвіді одного із видатних науковців, якого по праву вважають теоретиком і батьком-засновником економічного дива повоєнної Німеччини – Л. Ергарда. Німецьке диво у подальшому стало моделлю для багатьох вдалих прикладів модернізації сьогодні вже успішних країн світу – Іспанії, Тайваню, Південної Кореї тощо. Не зважаючи на непросту долю, Л. Ергард як практик політекономії надовго залишиться у пам'яті вдячних нащадків і прийдешніх поколінь державником, який свого часу допоміг Німеччині ефективно подолати глибоку соціально-економічну кризу завдяки будівництву вільного і відповідального господарства. Нагадаємо, що він працював міністром економіки в уряді бунде-

сканцлера К. Аденауера після Другої світової війни. У своїй праці «Добробут для всіх»² Л. Ергард особливо зауважував, що він був міністром господарства всієї Німеччини, а не мембраною або рупором інтересів окремих фінансово-промислових груп. Водночас адресатом його економічних реформ по праву можна вважати насамперед пересічного споживача, а їх кінцевою метою – прагнення до постійного підвищення стандартів життя населення. За Л. Ергардом основні ідеї соціально орієнтованої ринкової економіки в узагальненому вигляді можна сформулювати так: 1) невтручання держави в господарське життя; 2) дотримання особистих прав і свобод, зокрема права кожного громадянина змагатись з іншими щодо власних досягнень; 3) економічна конкуренція; 4) свобода вибору споживача; 5) виробництво, що покриває всі внутрішні потреби; 6) приблизно десята частина зайнятого населення має працювати у сфері будівництва; 7) конкурентність промислової продукції на світовому ринку та позитивне торговельне сальдо; 8) усвідомлення громадянами сенсу необхідності виробничої праці; 9) постійне зростання економічного добробуту суспільства, тобто збільшення ВВП на душу населення; 10) соціальна справедливість і прогрес; 11) піклування про традиції приватної власності й середній клас [5]. Сукупність таких ідей-маркерів є одним із можливих барометрів, який показує наближення чи віддалення від природи, сутності соціально орієнтованого господарства. Німецький учений, спіраючись на основні критерії істини – час і практику, переконливо довів, що реалізація цих ідей приведе до зменшення тіньової економіки, підвищення господарської активності, поширення соціально бажаних зразків економічної діяльності людини, зокрема поваги до виробничої праці. Нагадаємо, що в англійській науковій традиції певні аспекти подібної проблематики відомі під назвою «welfare state», або держави загального добробуту, зокрема в дослідженнях Г. Еспінг-Андерсена.

Практик політекономії Л. Ергард був послідовним прихильником ринкової демократії. Головною метою його діяльності було створення суспільства, у якому немає знедолених. Таке бачення проблемної ситуації суміжне з поглядами багатьох інших відомих учених. Так, на думку Е. Гідденса, ринок – це найраціональніший економічний регулятор розподілу ресурсів, який до того ж оптимальний з позицій моралі. Загалом підприємництво та ринок – це два іманентні боки однієї медалі, названої капіталізмом. З огляду на це можна говорити про основи підприємницько-капіталістичної

² Причому добробут для всіх (у вигляді підвищення заробітку, свободи споживання, зниження цін) – це термінальна цінність, а конкуренція – інструментальна [5, с. 15].

системи та її новаторський, вільний дух. Зокрема, підприємницькому духові непритаманні загальна зрівнялівка, звалювання відповідальності на інших, прагнення до незмінності свого положення. Подібні думки висловлював лауреат Нобелівської премії Ф. фон Хайек. Розмірковуючи стосовно специфіки двох соціально-економічних систем (редистрибутивної й ринкової), він зауважував, що для планово-адміністративної або редистрибутивної економіки характерна наявність декількох людей, які послуговуючись нікому не відомими принципами, вирішують, що, кому й у якій мірі доцільно примусово розподілити. Натомість у ринковому господарстві успіх і визнання людини залежить «від її власних здібностей, заповзятливості та певною мірою від непередбачуваних обставин» (цит. за: [5, с. VI]). Те саме переконливо говорив і доводив власною практичною діяльністю Л. Ерхард у діалозі з прихильниками редистрибутивної економіки. Симптоматично, що на тлі таких обставин лише від людини й нікого іншого (маємо на увазі чиновників, різноманітних ієрархів, керівництва промислових підприємств тощо), залежить її доля, визнання, успіх або навпаки – невдачі. Можна стверджувати, що це ідеальне суспільне тло для популяризації та поширення особистості інтернального типу – соціально активної, незалежної, ініціативної, конкурентоспроможної, заповзятливої, енергійної, відповідальної, з сильною мотивацією досягнення й самоствердження. Важливо зазначити, що подібні особистісні якості є необхідними для розвитку будь-якої нації та навіть доленосними.

Загальний знаменник такого типу організації соціально-економічної системи полягає не лише в раціоналізації професійної діяльності, збільшенні ВВП на душу населення, але й у налагодженні ефективного соціального забезпечення, як результат – створення більш сприятливих можливостей для повноцінної самореалізації людини. Так, Л. Ерхард наголошував, щоб соціальна спрямованість ринкового господарства не залишалася пустим звуком, слід не удосконалювати розподіл матеріальних благ, а піднімати виробництво. Жодна державна влада, жодні профспілкові союзи не здатні сприяти соціальному прогресу, якщо економіка перебуває на низькому рівні [5, с. 81]. Іншими словами, соціально орієнтована ринкова економіка як господарська основа для держави загального добробуту – це постійний пошук компромісу між економічною ефективністю і підтримкою соціальної сфери, господарським інтересом і соціальною справедливістю, прагненням до самозабезпечення і багатства всього суспільства. Причому знаходжен-

ня такого компромісу ґрунтується на перманентному зростанні виробництва, сприяючи розвитку соціальної сфери і жодним чином не порушуючи високих стандартів господарської культури, досяжницької мотивації.

У межах цієї дихотомії варто окремо зупинитися на важливих аспектах взаємодії, точніше, релевантності соціального й економічного. Очевидно, що одним з основних завдань для суб'єктів побудови «welfare state» стає унеможливлення створення дуалістичного суспільства, де багатство зосереджене в руках незначного прошарку економічно неактивного населення, натомість представники висококваліфікованих спеціальностей залишаються на узбіччі фінансового благополуччя. З огляду на це на особливу увагу заслуговує питання щодо створення передумов для ефективного вирішення проблеми матеріального забезпечення, підвищення рівня купівельної спроможності різноманітних соціально-професійних груп, передусім затребуваних спеціальностей, у сучасному турбулентному світі – медиків, програмістів, військових, інженерно-технічних і соціальних працівників, викладачів, науковців тощо. Наприклад, Л. Ерхард підкреслював, що його реформи мають на меті не лише задоволення життєво необхідних матеріальних інтересів населення, але й поширення у домашньому господарстві товарів довготривалого користування (холодильників, пральних машин, пылесосів тощо) [5, с. 77]. Більше того, ці перетворення привели до трансформації продуктів преміум-класу в категорію товарів широкого вжитку, що є конкретною, фіксованою ознакою успішних господарських реформ.

Такі акценти стають гідною мотивацією для професійної соціалізації молоді, водночас створюючи важливі підстави для збільшення відрахувань до пенсійного фонду. Очевидно, варто робити рішучі реформаторські кроки задля запобігання консервації бідності та зведення нанівець її небезпечної субкультури. Якщо ми прагнемо побудувати демократичне суспільство, слід розуміти, що без повноцінного задоволення вітальних, матеріальних потреб важко сподіватись, з одного боку, на створення міцного середнього класу, дієву громадянську самоорганізацію й ініціативу, а з іншого – на стрімке поширення публічним простором європейських емансипативних і гуманістичних цінностей. Ідеться про такі бажані цивілізаційні орієнтири, як взаємопідтримка, солідарність, довіра, самореалізація, свобода, толерантність, підприємництво, мотивація досягнення і самоствердження, егалітаризм, терпимість, емпатія, функціонування комунікативного розуму (за Ю. Габермасом). Так, сам Л. Ерхард зазначав, що постійний економічний прогрес

як похідна його реформаторської політики став можливим лише завдяки високому рівню довіри до уряду з боку суспільства [5, с. XVI]. Важливу роль зіграло й несприйняття непотизму, абсолютного патерналізму, планово-адміністративної економіки, соціального утриманства тощо.

Без означених вище соціальних практик та їх атрибутивних ціннісних елементів демократична система майже не працює, стає дисфункціональною. Доречно згадати доволі цікаву крос-культурну закономірність: заможні люди за власною соціальною природою ліберальні, натомість бідні, як правило, нетерпимі. Тож суспільство без середнього класу, ефективних громадянських ініціатив навряд зможе досягти успіху в процесах прискореної демократичної модернізації країни, адже її головними суб'єктами є дрібна і середня буржуазія, студентство, молодь, інтелігенція, економічно активне населення.

Більше того, через невирішеність важливих, навіть доленосних питань матеріального благополуччя у такому суспільстві матимуть місце небезпечні деградаційні процеси. Так, Є. І. Головаха неодноразово зауважував, що в поляризованих суспільствах з ознаками глибокої соціально-економічної диференціації, де існує величезна соціальна дистанція між бідними і багатими, загальна кількість людей, незадоволених різними аспектами власного життя, на порядок вище, ніж у суспільствах середнього класу. Тож не випадково за даними всесвітніх рейтингів найщасливіші люди проживають у Скандинавії, де пропорція між десятьма відсотками найбільш і найменш забезпечених верств населення перебуває приблизно на позначці один до семи (1/7) або один до восьми (1/8), але не більше. Водночас на Всесвітньому економічному форумі (2017) фахівці відзначили, що Фінляндія і Норвегія – країни з найнижчим рівнем організованої злочинності. На тлі подібних практик запобігання корупції відбувається повноцінний розвиток малого і середнього бізнесу, а його представники повною мірою сплачують податки до місцевих бюджетів. Це, у свою чергу, приводить до розширення можливостей вирішення важливих соціальних питань. Отже, Норвегія в рейтингу найщасливіших країн 2017-го року (World Happiness Report)³ посідає перше місце, за нею розташовані – Данія, Ісландія, Фінляндія, Нідерланди, Канада, Нова Зеландія, Австралія і Швеція. Можна сміливо стверджувати, що для всіх цих країн характерні суспільства середнього класу. Прагнення наблизитись до провідних позицій у цьому списку у котре актуалізує питання

про зосередження реформаторських зусиль, насамперед, на проблемах ефективного подолання бідності й формування міцного середнього класу.

З огляду на це, доцільно звернутись до порад одного з класиків політекономії А. Сміта й евристичного потенціалу його універсальних законів ринкового господарства. Свого часу шотландський учений і його послідовники ототожнювали економіку з так званою «невидимою рукою» і доводили ефективність підходу, який на сьогодні відомий під назвою «laissez faire», що у перекладі з французької мови означає «дозвольте робити». Утілення цього принципу відкрило дорогу до реалізації досі небачених економічних сил. Його обґрунтовували, зважаючи на те, що державні структури не повинні заважати легальній виробничій діяльності тих соціальних груп, які прагнуть реалізувати себе за допомогою власної ділової ініціативи і виконувати соціально-економічну роль важливого рушія розвитку господарської сфери – буржуа, підприємців, капіталістів, фермерів. А. Сміт зазначав, що на цій основі попит породжує пропозицію, а за умови вільного пересування економічно активного населення і капіталу економіка стає самодостатньою, саморегульованою системою, у результаті чого – збагачується все суспільство. Проте не варто забувати, що закони ліберальної економіки А. Сміта і Л. Ергарда ефективно працюватимуть лише за наявності важливого соціального складника, який, окрім уже зазначеного, передбачає: 1) наявність значущого ресурсу довіри для зменшення трансакційних витрат; 2) ефективну боротьбу з корупцією; 3) скорочення соціальної та економічної дистанції між найбільш і найменш забезпеченими верствами населення; 4) дотримання традицій соціально відповідального бізнесу; 5) культурно прийнятну поведінку представників елітарних прошарків. Тож ринкова економіка ефективно працюватиме лише за умови наявності відповідного соціокультурного тла.

На нашу думку, на особливу увагу у процесах побудови «welfare state» заслуговують питання вибору дієвої парадигми соціальної політики. У всьому цивілізованому світі прагнуть відмовитися від патерналістської парадигми соціальної політики на користь активістської, за якою можна сформувати таку життєву мотивацію, що дозволить якомога більший частині населення реалізувати себе в різноманітних вимірах суспільного життя. Про певні ознаки такого досяжницького духу свого часу зауважував колишній прем'єр-міністр Великобританії У. Черчилль.

³ Методологія проведення дослідження передбачала врахування: 1) ВВП на душу населення, 2) очікуваної тривалості життя, 3) соціальної підтримки з боку родичів або друзів, 4) свободи вибору в житті, 5) рівня благодійності, 6) сприйняття корупції.

Зокрема, він неодноразово зазначав, що ми повинні остерігатися створення такого суспільства, де люди, за винятком політичних діячів і посадових осіб, нічого не варті; суспільства, де ініціативу не винагороджують, а ощадливість не приносить благ. Безсумнівно, для абсолютної більшості самореалізація може мати місце лише в демократичній системі, на відміну від тоталітарної з її перманентними тенденціями до формування екстернальної життєвої позиції, тобто домінування у масовій свідомості експектацій на кшталт «про мене піклуватимуться інші». Цей соціальний феномен має ще одну промовисту назву – соціальне утриманство. До речі, серед населення Заходу переважає інтернальний локус особистісного самоконтролю. Інтернали пов'язують відповідальність за власну долю лише з особистими зусиллями, наполегливою працею. На цьому тлі можна простежити два стрижневі принципи впливу на поведінку людини: зовнішній примус і внутрішню мотивацію. Н. Еліас зауважував, що процес цивілізації є трансформацією домінуючої структури зовнішнього примусу з боку держави у напрямку до формування дієвого особистісного самоконтролю окремої людини, зважаючи на її власну мотивацію, індивідуальні переконання тощо [6]. З огляду на це активістський тип соціальної політики передбачає формування у масовій свідомості рельєфно вираженої досяжницької мотивації або, як мінімум, не заважає цьому. Така парадигма змінює соціальну семантику людини від її сприйняття як об'єкта впливу на визнання за нею диспозицій суб'єкта, здатного бути дієвим творцем власної біографії. На цьому тлі активістський тип соціальної політики є органічним елементом процесу цивілізації, за Н. Еліасом. Утім це не означає, що всі нужденні соціальні групи, які з огляду на різні причини неспроможні у повному обсязі самостійно себе забезпечити, згідно з соціально-дарвіністськими поглядами залишаються сам на сам зі своїми проблемами. Для них існує виражена державна політика ефективного соціального забезпечення.

Деталізуючи цей аспект, слід виділити характерні підтипи такої соціальної політики і зауважити відповідні країни, яким вони притаманні. 1) континентальний підтип (Німеччина, Австрія, Бельгія, Нідерланди); 2) англосаксонський (США, Канада, Великобританія); 3) середземноморський (Греція, Іспанія, Італія); 4) скандинавський (Швеція, Фінляндія, Норвегія, Данія).

Концепція держави загального добробуту Г. Еспінг-Андерсена передбачає застосування дещо іншої типології, а саме виокремлення її ліберальної, соціально-демократичної та консервативної версій. Їх загальний сенс зводиться до постійного пошуку най-

ефективнішого відсотку перерозподілу ВВП коштом бюджету країни, допомоги недержавних громадських та комерційних організацій з метою підтримати у тонусі соціальну сферу, створити комфортні умови проживання для якомога більшої частини населення і продукувати високі зразки господарської культури.

На цьому тлі в історії європейських країн виокремлюють як мінімум дві найбільш поширені й всеохоплюючі моделі соціальної політики: бісмарківську і беверіджську. Вони є двома полюсами в широкому континуумі, де постійно шукають бажаний компроміс між економічним і соціальним. Ці моделі є похідними наукової та суспільно-політичної діяльності двох видатних особистостей свого часу. О. фон Бісмарк – «залізний» канцлер Німеччини, активний прихильник інституту приватної власності, що виступав проти редистрибутивної парадигми організації господарського життя. Під час промов він неодноразово наголошував, якщо бажаєте будувати редистрибутивне господарство оберіть країну, яку вам не шкода. Примітним є те, що велика увага цього видатного державного діяча минулого була зосереджена на цінності освіти, конкурентних знань. Зокрема, він наголошував, що, з одного боку, навчатися необхідно так, неначе доведеться жити вічність, а з іншого – що людина має високо цінувати кожен день життя і не відкладати на завтра те, що можна зробити сьогодні. Крім того, маючи превентивний стиль мислення, німецький політик вважав, що будь-якій прогресивній країні необхідно будувати школи й університети, інакше завтра доведеться будувати в'язниці. Зважаючи на це, буде доречним навести приклади успішних країн сучасного світу, у яких збільшення інвестицій в освітню сферу приводить до підвищення рівня ВВП. Тож не випадково його ім'ям названо одну з найдієвіших моделей соціальної політики, що передбачає можливість фінансового забезпечення на соціально схвалюваному рівні будь-якої людини у разі втрати нею працездатності або виходу на пенсію. Цю допомогу здійснюють коштом виплат зі страхових фондів, у які людина сплачувала внески протягом економічно активного життя.

Г. Беверідж – колишній директор школи економічних і політичних наук у Лондоні. Фокус своєї дослідницької уваги зосереджував здебільшого на вивченні проблем вільної економіки, процесів зайнятості та безробіття. Суть беверіджської моделі соціальної політики полягає у прагненні до побудови солідарної системи соціального забезпечення, де передбачено загальнодоступну можливість отримувати систематичну допомогу з боку держави без урахування ступеня економічної активності в минулому. Незважаючи на незначні елементи начебто патерналізму,

Г. Беверідж напевно залишиться у пам'яті нащадків послідовним прихильником вільного суспільства та, як результат, ринкової господарської культури. Водночас яку б модель із цього різноманітного списку підтипів активістської парадигми соціальної політики ми не обрали, для всіх дослідників, насамперед, актуальні питання збереження і підтримки культури досяжницької мотивації та самоствердження людини.

Висновки.

Підсумовуючи, необхідно наголосити, що ідеї ліберальної економіки, конкуренції, збільшення виробництва, високої досяжницької культури – надзвичайно важливі, але далеко не самодостатні елементи у складному соціально-економічному механізмі, який дозволяє успішним країнам ефективно вирішувати доленосні питання на шляху до власної модернізації. Подолання бідності, формування міцного середнього класу, розвиток громадянської та підприємницької ініціативи, реалізація ідей правової держави виступають, з одного боку, родючим тлом, а з іншого – є результатом дії такого механізму. Не претендуючи на охоплення

всіх його елементів, адже економіці та господарському прогресу не властиві абсолютні шаблони, наголосимо, що йдеться, насамперед, про такі системоутворювальні складники: 1) релевантність (дихотомія) економічного і соціального; 2) домінування у публічному просторі емансипативних і гуманістичних цінностей; 3) поширення інтернального локусу особистісного самоконтролю; 4) перманентна увага до наукових досліджень стосовно соціально-психологічної реакції населення і стану громадської думки. Саме на такому суспільному тлі, з одного боку, буде розширено можливості для самореалізації людини та підтримки культури досяжницької мотивації, що працюватиме на користь всього суспільства, а з іншого – ефективно забезпечено на прийнятному рівні потреби найбільш нужденних груп населення завдяки відповідному рівню розвитку соціальної сфери та інфраструктури. Саме в цьому, на нашу думку, полягає квінтесенція ідей побудови на сучасному етапі соціально орієнтованої ринкової економіки як господарської основи для суспільства загального добробуту.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс / Х. Ортега-и-Гассет // Вопросы философии. – 1989. – № 4. – С. 114-155.
2. Юм Д. Исследование о человеческом разумении / Д. Юм. – М.: Издательская группа «Прогресс». 1995. – 210 с.
3. Франк С. Л. Политика и идеи (О программе «Полярной Звезды») / С. Л. Франк // Сочинения. – М.: Правда, 1990. – С. 65-76.
4. Бурлачук В. Ф. Суспільна думка і просвітницький розум / В. Ф. Бурлачук // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. 36. наук. праць. – 2012. – Вип. 18. – С. 17-22.
5. Эрхард Л. Благосостояние для всех / Л. Эрхард. – М.: Начала-Пресс, 1991. – 224 с.
6. Елиас Н. Процесс цивилизации: социогенетичні і психогенетичні дослідження. Т. I-II / Н. Елиас. – Київ: ВД «Альтернативи», 2003. – 700 с.

REFERENCES

1. Ortega-i-Gasset, H. (1989). Vosstanie mass [Rebellion of the masses]. *Voprosy filosofii* 4, 114-155 [in Russian].
2. Yum, D. (1995). *Issledovanie o chelovecheskom razumenii [The study of human understanding]*. Moscow: Izdatelskaya gruppa «Progress» [in Russian].
3. Frank, S.L. (1990). Politika i idei (O programme «Polyarnoy Zvezdy») [Politics and ideas (About the «Polar Star» program)]. *Sochineniya*. (pp. 65-76). Moscow: Pravda [in Russian].
4. Burlachuk, V.F. (2012). Suspilna dumka i prosvitnytskyi rozum [Public opinion and educational mind]. *Metodolohiia, teoriia ta praktyka sotsiologichnoho analizu suchasnoho suspilstva*, 18, 17-22 [in Ukrainian].
5. Erhard, L. (1991). *Blagosostoyanie dlya vseh [Welfare for all]*. Moscow: Nachala-Press [in Russian].
6. Elias, N. (2003). *Protsey tsyvilizatsii: sotsiohenetychni i psykhohenetychni doslidzhennia [The process of civilization: sociogenetic and psychogenetic research]*. Vol. I-II. Kiev: VD «Alternatyvy» [in Ukrainian].

Ніколенко Вадим Вікторович

Доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології
Дніпровський національний університет ім. О. Гончара
49010, Дніпро, пр. Гагаріна, 72

Nikolenko Vadym

Doctor of sociological sciences, prof. of the Department of Sociology
The Oles Honchar Dnipro national university
72, Gagarin Av., Dnipro, 49010, Ukraine

Email: vadnikolenko1983@gmail.com

Цитування: Ніколенко В. В. До питання про побудову соціально орієнтованої ринкової економіки: соціологічний вимір / В. В. Ніколенко // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 5. – С. 20-27.

Citation: Nikolenko, V.V. (2018). Do pytannia pro pobudovu sotsialno oriientovanoi rynkovoi ekonomiky: sotsiologichniy vymir [On the question of building a socially oriented market economy: a sociological dimension]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(5), 20-27.

Стаття надійшла / Article arrived: 08.05.2018

Схвалено до друку / Accepted: 21.05.2018

DOI: 10.15421/171866

УДК: 316.485.26:316.454.3:316.454.5

Теория массового сознания: возможности и ограничения в условиях неконвенциональной войны (по результатам исследований на свободной территории Луганской области)

Кононов И. Ф., Луганский национальный университет имени Тараса Шевченко

В статье рассматриваются возможности теории массового сознания в условиях неконвенциональных войн. Показано, что в условиях конвенциональных войн государства сохраняют монополию на военную силу и на пропаганду. Неконвенциональные войны ведутся силами государственных и негосударственных военизированных формирований, информационное противостояние тоже осуществляется разнообразными субъектами борьбы.

В конвенциональных войнах государственная пропаганда подчиняется будущей победе как общественному благу, в которое все граждане должны внести вклад. В неконвенциональных войнах информационная борьба преследует тактические цели, которые определяются разнообразными внутренними и внешними политическими субъектами.

Средства добиться лояльности населения в регионах, которые становятся театрами военных действий, разрабатываются в рамках теории массового сознания. Эта теория складывалась на основе двух исследовательских позиций, которые можно назвать «сознание масс» и «общественное мнение».

В статье рассматриваются результаты эмпирических исследований, проведенных в рамках проекта «Массовое сознание в зоне военного конфликта на Донбассе» научным коллективом кафедры философии и социологии Луганского национального университета имени Тараса Шевченко. Они показывают, что в прифронтовой зоне массовое сознание мирного населения складывается преимущественно в сетевых структурах. Новые массы формируются без вождей, с подозрительностью к политике как таковой. Они являются продуктами сетевой самоорганизации.

Ключевые слова: массовое сознание; общественное мнение; маса; война; неконвенциональная война; Донбасс

Theory of Mass Consciousness: opportunities and limitations under conditions of unconventional warfare (Based on the results of studies on the Government controlled territory of Luhansk oblast)

Kononov I.F., Luhansk Taras Shevchenko National University

The article deals with possible applicability of the theory of mass consciousness under conditions of nonconventional warfare. It is shown that in conventional wars, governments retain monopoly on military force and propaganda. Unconventional wars involve government and non-government paramilitary forces as well as information confrontation is also carried out by various actors. Conventional wars assume exerting every effort of a country, what inevitably affects financial welfare of the majority of its citizens. In non-conventional wars costs are borne by the population in the form of direct and especially indirect taxes. Commodity markets keep function as in peacetime. Social differentiation does not decrease, but sometimes it increases significantly. Most citizens therefore perceive such wars as a matter of elite groups.

In conventional wars state propaganda is subject to future victory as a public good where all citizens must contribute. In nonconventional wars information struggle pursues tactical goals that are determined by a variety of internal and external political actors.

The means to achieve loyalty of the population in the regions that become theaters of military operations are being developed within the framework of the theory of mass consciousness. This theory was formed on the basis of two research stands, which can be called «consciousness of masses» and «public opinion». Both concepts arose at different times in the social and political discourse of France. «Public opinion» appears in the texts of J.-J. Rousseau. The theory of forms of consciousness of mass formations was proposed by G. Lebon and G. Tard.

Development of the research position, designated by the term «public opinion», in the most complete form was carried out in the United States. The greatest contribution to the methodological revolution, which made surveys scientific, was made by George Gallup, Archibald Crossley, Elmo Roper and Hadley Cantril. American researchers preferred to use operational definitions of public opinion.

In the US the methodological revolution in conducting surveys relied not on the achievements of sociology but on the theory of statistics. Interviews practice itself evolved as a tool needed to manage on the market. It concerned not only commodity and stock markets, but also political market. In fact, on the political one public opinion served as the «invisible hand of the market» of Adam Smith.

Both research positions were brought together by B. Grushin, who considered the concept of «mass consciousness» to be the basis in this association. He viewed public opinion as an appraisal reaction of mass consciousness to certain events or problems of public life. Studies by Grushin showed that mass consciousness is inseparable from the institutions of mass communication.

The article examines results of empirical studies conducted within the project «Mass Consciousness in the Zone of Military Conflict in Donbass» by the research team of the Department of Philosophy and Sociology of Luhansk Taras Shevchenko National University. These results show that in the front-line zone the mass consciousness of the civilian population is formed mainly in network structures. New masses are being formed without leaders, with suspicious attitude to politics as such. They are products of networked self-organization.

Keywords: mass consciousness; public opinion; mass; war; unconventional warfare; Donbass

Теорія масової свідомості: можливості та обмеження в умовах неконвенційної війни (за результатами досліджень на вільній території Луганської області)

Кононов І.Ф., Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті розглядаються можливості теорії масової свідомості в умовах неконвенціональних воєн. Показано, що в умовах конвенціональних воєн держави зберігають монополію на військову силу і на пропаганду. Неконвенціональні війни ведуться силами державних і недержавних воєнізованих формувань, інформаційне протистояння теж здійснюється різноманітними суб'єктами боротьби.

У конвенціональних війнах державна пропаганда підпорядковується майбутній перемозі як суспільному благу, в яке всі громадяни повинні зробити внески. У неконвенціональних війнах інформаційна боротьба переслідує тактичні цілі, які визначаються різноманітними внутрішніми і зовнішніми політичними суб'єктами.

Засоби домогтися лояльності населення в регіонах, які стають театрами військових дій, розробляються в рамках теорії масової свідомості. Ця теорія склалася на основі двох дослідницьких позицій, які можна назвати «свідомість мас» і «громадська думка».

У статті розглядаються результати емпіричних досліджень, проведених в рамках проекту «Масова свідомість в зоні воєнного конфлікту на Донбасі» науковим колективом кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Вони показують, що в прифронтній зоні масова свідомість мирного населення складається переважно в мережевих структурах. Нові маси формуються без вождів, з підозрілістю до політики як такої. Вони є продуктами мережевої самоорганізації.

Ключові слова: масова свідомість; громадська думка; маса; війна; неконвенціональна війна; Донбас

*«Всего страшнее отрешенное спокойствие,
с которым мы изучаем и обсуждаем
непереносимую трагедию»
Ноам Хомский*

Постановка проблеми.

Одним из факторов выигрыша в войне с внешним агрессором является лояльность мирного населения к своему государству. В силу этого войны Нового времени предполагают такую составляющую, как пропаганда. В информационной борьбе сталкиваются позитивные автостереотипы и негативные гетеростереотипы, утверждение истинности собственной позиции и деконструкция позиции противника. Для достижения успеха стороны конфликта стремятся к установлению монополии информационного воздействия на своих граждан и к слову этой монополии на территории противника. Как писал Уолтер Липпман, пропаганда уже в период Первой мировой войны стремилась превратить все население по одну из сторон фронта в *union sacrée*¹

[12, с. 35], что же касается солдат противника, то «им нужны были именно люди – звери» [12, с. 173].

Сказанное характерно для всех современных войн. Однако в неконвенциональных войнах ситуация информационной борьбы приобретает существенную специфику. Можно сказать, что в конвенциональных войнах, которые предполагают учет норм международного права, государства сохраняют монополию на вооруженное насилие, а с ним и на пропаганду. Неконвенциональные войны ведутся как «войны по доверенности» с использованием квазигосударственных или вовсе негосударственных военных формирований. У этих конфликтов очень сложный внешнеполитический фон: за непосредственно борющимися сторонами всегда отчетливо видны иные субъекты мировой политики.

¹ Священный союз (фр.)

Театр военных действий в неконвенциональных войнах в подавляющем большинстве случаев локальный и ограничивается регионом или несколькими регионами страны. Участие в подобных конфликтах квазигосударственных и негосударственных отрядов влияет на саму атмосферу событий. Зона конфликта пронизывается нелегитимными практиками (контрабанда, незаконное перемещение людей, имитация военных действий для достижения частных целей и т.д.). Когда война приобретает позиционный характер, возникает резкое различие между линией противостояния и остальной территорией страны, которая внешне возвращается к мирной жизни. Однако из зоны конфликта распространяются оружие и практики насильственного решения любых проблем.

Информационная составляющая неконвенциональной войны обеспечивается противоречивым симбиозом государственных и негосударственных СМИ и иных акторов информационной борьбы. Сейчас основное противостояние разворачивается в виртуальном пространстве. Если в воюющей стране существует много центров политического влияния, то представляющие их акторы действуют по-разному. Для них большее значение имеют интересы их патронов, нежели достижение такого общественного блага как победа. Важную роль в такой борьбе играют фейки и работа с образами, влияющими на настроение, а не со смыслами и фактами.

Целью любой пропаганды является эффективное воздействие на массовое сознание. В конвенциональных войнах эффект достигается через прямое подавление инакомыслия в условиях монополизации информационных потоков. Властными методами усиливается необходимая модальность общественного мнения, а иные позиции делаются нелегальными или попросту криминализируются. Массовое сознание приобретает репрессивный характер по отношению к индивиду.

В неконвенциональных войнах, как правило, полная монополизация информационных потоков трудноосуществима. Население сталкивается с многообразием интерпретации событий. Политтехнологические эксперименты обуславливаются частными интересами и внешнеполитическими вмешательствами. Как в этих ситуациях ведет себя массовое сознание в зоне ведения боевых действий доподлинно неизвестно. К тому же исследовательские практики, которые должны дать об этом информацию, сами вплетены в политтехнологическую деятельность. В этой связи в переосмыслении нуждается сама теория массо-

вого сознания. Следует выяснить, насколько она применима в условиях кризиса и войны. Война на Донбассе за прошедшие четыре года дает для этого обширный материал.

Анализ исследований и публикаций.

Количество научных публикаций по проблемам массового сознания и такого его формообразования как общественное мнение воистину необозримо. Этапными здесь являются работы Г. Лебона, Г. Тарда, Д. Лукача, А. Богданова, У. Липпмана, Дж. Гэллага, А. Кроссли, Э. Роупера, Х. Кэнтрила, Э. Ноэль-Нойман, П. Бурдьё, П. Шампаня, Б. Грушина, Б. Докторова, Г. Почепцова. В настоящий период эта проблематика все больше рассматривается в политтехнологическом ключе, ярким примером чего являются работы В. Соловья. В украинской научной литературе С. Хобта и А. Дроздов сделали прекрасные обзоры современного состояния исследований этой проблематики.

Цель исследования – проанализировать возможности теории массового сознания как аналитико-методологического инструмента изучения ценностей, настроений, поведенческих установок мирного населения в ходе военного конфликта на Донбассе, возможные направления его развития в результате накопления новых фактов, не предполагающихся в рамках наличных теоретических конструкций.

Изложение основного материала.

Для реализации поставленной цели предпринята историческая реконструкция теории массового сознания. Ныне доминирующая теория массового сознания в ходе военного конфликта на Донбассе сталкивается с эмпирическими фактами, которые не могут быть объяснены в её рамках. Нами предлагается направление ее развития с учетом современных войн и общественных кризисов.

Теория массового сознания

Изучение коллективных духовных образований в мировой социологии осуществлялось с двух исследовательских позиций, которые очерчивали одно предметное поле, но несколько по-разному. Одну позицию определили через понятие «общественное мнение», а вторую – через понятия «массовое сознание» или «сознание масс». Традиция фиксации общественного мнения насчитывает уже около 300 лет.

Элизабет Ноэль-Нойман в монографии «Общественное мнение. Открытие спирали молчания» главу VII назвала «Жан-Жак Руссо вводит

в оборот понятие «общественное мнение». В ней прямо указывается, что французский мыслитель впервые употребил словосочетание «l'opinion publique» в письме из Венеции к министру иностранных дел Франции Амелоту в 1744 г. Размышления над природой общественного мнения привели его к важнейшему понятию общей воли [21, с. 228 - 232]. Э. Ноэль-Нойман даже заключает: «Volonte generale можно представить себе как сгусток общественного мнения, а сама она в концентрированном виде отражена в законах. Законы суть только подлинные акты общей воли» [15].

Впрочем, утверждение немецкой исследовательницы о первооткрывателе общественного мнения не следует понимать буквально. В главе XXV того же сочинения она утверждает, что уже Иоанн Солсберийский в трактате «Поликратик, или О забавах придворных и заветах философов» (1159 г.) пользовался двумя латинскими словосочетаниями «publica opinio» и «opinio publica». Э. Ноэль-Нойман даже заявляет, что «...наша тема – общественное мнение – прослеживается в западном мышлении с возникновения письменности» [15]. Остается удовлетвориться объяснением, что в разные эпохи под общественным мнением понимали разное, а в понятийную форму представления о нем отделились в XVIII в. Именно с этого времени можно говорить о теоретической непрерывности его анализа. При этом субъект общественного мнения смещался от «общества» в понимании «света» (представителей высшего сословия) к совокупности граждан (прежде всего, в роли избирателей). В наиболее завершенной форме этот дрейф произошел в США.

Вторая аналитическая позиция сформировалась во второй половине XIX в. усилиями Гюстава Лебона и Габриеля Тарда. Первый из названных авторов, врач по профессии, для нашей темы, между прочим, интересен и тем, что к своим идеям пришел через наблюдения над поведением больших масс людей в условиях войны (речь о Франко-прусской войне 1870–1871 гг.). Можно сказать, что обстоятельства войны стали толчком к самой кристаллизации понятия «массовое сознание».

Впрочем, было бы несправедливо выводить аналитическую позицию лишь из эмпирических наблюдений. Г. Лебон исходил из представления о коллективной личности расы или народа. Он считал, что расы формируются в процессе длительной коммуникации людей в пространстве общей деятельности, которая приводит к образованию плотной сети связей. «...Как раз эта сеть общих традиций, идей чувств, верований, способов

мышления составляет душу народа» [11, с. 137]. Идея народной души отсылает к традиции Вильгельма Гумбольдта и Иоганна-Готфрида Гердера. Г. Лебон парадоксальным образом поместил их в контекст политического макиавеллизма и расизма.

Отражая социально-политические реалии конца XIX в., Г. Лебон сделал вывод: «Наступающая эпоха будет поистине эрой масс» [11, с. 180]. Синонимом массы для него была толпа. Толпы – разрушители мертвых социальных тел. Для них характерно особое состояние психики: «Главной характерной чертой нашей эпохи служит именно замена сознательной деятельности индивидов бессознательной деятельностью толпы» [11, с. 175].

Г. Лебон трактовал толпу расширительно, считая её разновидностями касты и классы, избирателей и парламентариев. Суть здесь не в качествах людей, а в характере связи между ними. Именно так нужно понимать его утверждение: «Как только несколько индивидов соберутся вместе, то они уже составляют толпу, даже в таком случае, если они – выдающиеся ученые» [11, с. 209]. Качеством связей, которыми люди превращаются в толпу, является «одномерность» (воспользуюсь здесь термином Г. Маркузе). Г. Лебон такого термина не употребляет, но писал, что толпа объединяет людей, усредняя их, нивелируя различия между ними: «...Исчезновение сознательной личности, преобладание личности бессознательной, одинаковое направление чувств и идей, определяемое внушением, и стремление превратить немедленно в действие внушенные идеи – вот главные черты, характеризующие индивида в толпе. Он уже перестает быть самим собой и становится автоматом, у которого своей воли не существует» [11, с. 197].

У Г. Лебона еще нет понятия «массовое сознание». Он говорит о душе толпы, а толпу уподобляет организму. «Образуется коллективная душа, имеющая, конечно, временный характер, но и очень определенные черты» [11, с. 189]. Чем многочисленнее толпа, тем больше у её участников чувство силы, которое позволяет человеку толпы «...поддаваться таким инстинктам, которым он никогда не дает волю, когда бывает один. <...> Чувство ответственности, сдерживающее всегда отдельных индивидов, совершенно исчезает в толпе» [11, с. 195]. Эмоции толпы чрезвычайно заразны. Люди в ней как бы спят наяву или пребывают под действием гипноза, становясь чрезвычайно внушаемыми. При этом они жаждут активного коллективного действия, что порождает потребность в вожде. «В толпе людей вождь часто бывает только вожаком, но тем не менее роль его

значительна. Его воля представляет то ядро, вокруг которого кристаллизуются и объединяются мнения» [11, с. 286 - 287].

Французский социолог обратил внимание на противоречивый характер сознания толпы, на соединение в нем несоединимых представлений. Он предложил интересное объяснение этому: «Толпа мыслит образами, и вызванный в её воображении образ в свою очередь вызывает другие, не имеющие никакой логической связи с первым» [11, с. 206].

Г. Лебон стремился не демонизировать толпу. Он отрицал существование преступных толп. По его мнению, «преступления толпы всегда вызваны каким-нибудь очень могущественным внушением, и индивиды, принявшие участие в совершении этого преступления, убеждены, что они исполняли свой долг, чего нельзя сказать об обыкновенном преступнике» [11, с. 331]. Он писал: «Толпа легко становится палачом, но также легко она идет и на мученичество» [11, с. 202]. В деятельности масс выявляют себя ценности и формируются связанные с ними институты: «Не при помощи рассудка, а всего чаще помимо него народились такие чувства, как честь, самоотвержение, религиозная вера, любовь к славе и к отечеству – чувства, которые были до сих пор главными пружинами всякой цивилизации» [11, с. 285].

Параллельно с Г. Лебоном и в критическом диалоге с ним теорию сознания массовых групп разрабатывал французский юрист и социолог Габриель Тард. Он пытался дистанцироваться от крайностей социального реализма: «Выражению коллективная психология или социальная психология часто придают фантастический смысл, от которого прежде всего необходимо освободиться. Он заключается в том, что мы представляем себе коллективный ум, коллективное сознание как особое мы, которое будто бы существует вне или выше индивидуальных умов» [23]. Но чаще в ходе анализа его рассуждения не сильно отличаются Г. Лебона: «Таков коллективный ум: образы следуют друг за другом отрывочно, набегая один на другой, нарастая без связи, как в мозгу уснувшего или загнипнотизированного человека, и каждый из этих образов захватывает все поле внимания. И тем не менее, большинство индивидуальных умов, составляющих этот коллективный ум, стекающихся для того, чтобы образовать эту великую массу, называемую общественным мнением, способны к последовательности и порядку при группировке своих идей» [23].

Г. Тард справедливо критиковал Г. Лебона за расширительное использование понятия «толпа».

Сам он считает необходимым отделить от толпы публику. Последним термином он называл аудитории СМИ. Толпа, как форма человеческого единства, старше публики, являясь исторически первой ступенью ассоциации. «Возникновение публики стало возможным не раньше начала широкого распространения книгопечатания в XVI в.» [23]. Эти образования различны и по пространственно-временному характеру связей: толпа всегда концентрируется в конкретное время в конкретном пространстве, публика рассредоточена и существует длительное время.

Г. Тард стремился к системному анализу объектов исследования. Он рассматривает способы классификации публики и толп, не разделяя их непроходимой пропастью. Наоборот, по его мнению, публика может на определенном этапе порождать толпы, когда, скажем, какая-то новость заставляет её членов выйти на улицы. «И в этом смысле публика может быть определена как толпа в возможности» [23]. Диалектика толпы и публики ситуационна, но в целом свою эпоху Г. Тард считал временем публики. В разные её виды превращаются все общественные группы. Благодаря такому виду массовизации «...мир идет по пути интеллектуализации» [23].

Теоретический анализ требует учитывать связи толп и разновидностей публики не только между собой, но и с такими устойчивыми структурами как корпорации и секты. Последние структурные элементы общества требуют определенного прояснения, так как не совпадают с нынешней понятийной сеткой описания социальной структуры. Секта, в понимании Г. Тарда, – это группа людей, объединенных одной идеей, которую они фанатично защищают. Под это определение подпадают и религиозные секты, и политические партии, и научные или художественные школы. Корпорации можно понять, как разнообразные институциональные образования (профессиональные группы, организации и пр.). «...Корпорации идут дальше, нежели толпы, как в дурном, так и в хорошем» [23].

Толпам, которые руководствуются внушенными идеями, вожди поставляются сектами. Г. Тард усматривал серьезную опасность в массовизации общества: «Современная нация, благодаря продолжительному влиянию эгалитарных идей, имеет тенденцию снова стать большой сложной толпой, которую направляют, в большей или меньшей степени, национальные и местные вожаки» [23].

Некоторые идеи Г. Тарда интересны с точки зрения экспликации их возможностей при анализе кризисных периодов в жизни общества. Он был

убежден, что есть преступные вожди, преступные публицисты, преступные публики и преступные толпы. Однако, ответственность за преступления распределяется по-разному: «От вождей толпы или мятежа всегда можно требовать ответа за коварство и искусство, которое проявила толпа при совершении своих убийств, грабежей и пожаров, но не всегда они ответственны за ярость и количество бед, причиненной преступной заразностью толпы» [23]. Интеллектуалам и сейчас полезно вспоминать слова французского исследователя: «...Достаточно слабой закваски злости для того, чтобы поднялось огромное тесто глупости» [23].

Г. Тард выделял в сознании масс образование, имеющее прямое отношение к власти, – общественное мнение. В нем он усматривал два аспекта: «...В слове мнение обыкновенно смешиваются два понятия, которые, правда, спутаны, но которые должен различать тщательный анализ: мнение в собственном смысле слова – совокупность суждений, и общая воля – совокупность желаний» [23]. Мнения вырабатываются в коммуникации через разговор. Г. Тард анализирует разные виды разговоров и заключает: «Кафе, клубы, салоны, лавки, какие-либо места, где ведутся разговоры – вот настоящие фабрики власти» [23].

Общественное мнение существует не само по себе, а в единстве с другими коллективными духовными образованиями, участвуя в их общей динамике. «Прежде чем приобрести общественное мнение и сознать его таковым, индивиды, составляющие нацию, сознают, что обладают общей традицией и сознательно подчиняются решениям разума, который считается высшим. Таким образом, у этих трех разветвлений общественного духа мнение начинает развиваться последним, но быстрее всего увеличивается, начиная с известного момента; и оно увеличивается в ущерб двум другим» [23].

Г. Лебон и Г. Тард создали тот понятийный тезаурус, которым до настоящего времени пользуются исследователи массового сознания. Он позволяет строить теоретические конструкции *ad hoc* применительно к тому или иному исследованию. В рамках этого тезауруса были созданы мифолого-идеологические картины «восстания масс» [16]. В его же рамках разрабатывались политтехнологические рекомендации для власти имущих. Но в его же рамках предпринимались попытки создать инструментарий для фиксации и измерения формообразований массового сознания.

Существенный сдвиг в практиках эмпирических исследований массовых образований обще-

ственного сознания (прежде всего, общественного мнения) и в самом исследовательском дискурсе по этому поводу произошел в 1930-е гг. в США. Он был обусловлен методологической революцией в опросных методах, которую прежде всего связывают с Джорджем Гэллапом. Понятно, что такие изменения не совершаются отдельными героями, но деятельность Дж. Гэллапа стала точкой кристаллизации в поисках надежной методологии получения достоверной информации о состоянии общественных установок, настроений и намерений больших масс людей. Борис Докторов, тщательно изучивший методологические сдвиги в опросных методах в США, сделал вывод, что они были делом рук около 100 человек, которых можно считать отцами-основателями изучения общественного мнения. Но особую роль сыграли четыре человека, соединявшие в себе таланты как ученых, так и организаторов-предпринимателей: Джордж Гэллап, Арчибальд Кроссли, Элмо Роупер и Хэдди Кэнтрил [5, с. 26-27].

Б. Докторов рассматривает переход от «соломенных опросов» (*straw polls*) к массовым опросам по статистически выверенным выборкам с использованием контролируемых процедур взаимодействия интервьюеров и респондентов как переход от донаучного к научному этапу изучения общественного мнения. Целиком можно согласиться с тем, что «научность – базовая характеристика гэллаповского подхода к изучению общественного мнения» [5, с. 452]. Однако, следует обратить внимание на то, чего касается эта научность. Вновь сошлюсь на точную характеристику Б. Докторова: «В частности, научность подразумевает репрезентативность финальной выборки, валидность используемых шкал, продуманность процесса сбора первичной информации, адекватность приемов обработки данных» [5, с. 453]. В сущности, речь идет о научности методов сбора первичной информации и методах её обработки для получения социально-статистических фактов. Несколько утрируя, но тем самым выпячивая суть проблемы, можно сказать, что теоретическим уровнем при получении эмпирического знания в этом случае выступала не социология, а статистика. Не случайно отцы-основатели изучения общественного мнения в США себя называли полстерами и даже с представителями эмпирически ориентированной Чикагской социологической школы контактировали эпизодически и поверхностно [5, с. 292].

В принципе, такое изменение исследовательской ситуации соответствует интенциям науки Нового

времени, которая добилась успехов, перейдя от сущностных к операциональным определениям. Эту тенденцию схватил Огюст Конт, говоря о переходе от вопроса «ЧТО?» к вопросу «КАК?» [1, с. 121].

Однако, в случае исследования общественного мнения за операциональными подходами к его пониманию просматривался иной план, связанный с функциями массовых опросов. Реакции на это колеблются от недоумения до резкого неприятия. Скажем, Э. Ноэль-Нойман ссылаясь на американского исследователя Гарвуда Чилдса, который насчитал еще в 1965 г. 50 различных определений общественного мнения в научной литературе. Она относительно некоторых определений иронично высказывалась, что они подобны определению атмосферного давления через описание барометра [15]. Во Франции же возникло целое направление критики массовых опросов. П. Бурдьё даже создал текст с однозначным названием «Общественное мнение не существует». В нем он критикует опросы как с точки зрения логики исследовательского процесса, так и с точки зрения общественных функций. С логико-методологических позиций опросы несостоятельны в силу предположений о том, что 1) все имеют мнение; 2) все мнения значимы и обладают равной силой; 3) в обществе есть консенсус в отношении вопросов [2, с. 272]. С точки зрения общественных функций опросы навязывают обществу определенную проблематику, осуществляют манипуляцию сознанием людей [2, с. 280]. П. Шампань сосредоточился на манипулятивной функции опросов общественного мнения, вписав их в общий процесс упадка демократической политики как представительства и согласования интересов различных социальных групп. Он писал: «В действительности же политическое пространство парадоксальным образом изменилось так, что замыкается на самом себе. Политическая игра все больше и больше превращается в сугубо профессиональное дело специалистов, которые (в особенности при помощи общественного мнения) претендуют на то, что «дают народу возможность говорить». На самом же деле мы слышим чревоушителей, выдающие свой голос за голоса марионеток» [30].

Действительно, в американской практике массовых опросов изучение общественного мнения вплетено в некую рыночную логику. Во-первых, сама их методология отрабатывалась маркетологами и специалистами по рекламе [5, с. 46-70]. Во-вторых, выборы – деятельность на политическом рынке, который по законам сходен с товарным и фондовым рынками. У политиков задача

– продвинуть и продать товар. Реакция рынка является через изучение совокупной реакции индивидов на некое предложение. В политике тоже действуют системные факторы спроса и предложения. Общественное мнение – это политическая ипостась смитовской «невидимой руки рынка». Люди на политическом рынке уравниваются как граждане, а это позволяет складывать их голоса как равные. Голос избирателя равен любому другому голосу избирателя, как доллар одного покупателя равен доллару любого иного покупателя. Границей общественного мнения является определенный политический рынок. Его еще можно уподобить реакции моря потребителей на рыночную погоду.

Есть еще некоторые соображения, которые работают на развитие аргументов критиков массовых опросов. На них наводят факты биографии одного из выдающихся представителей американской интеллектуальной элиты Хэдли Кэнтрила. В 1936 г. он с соратниками при поддержке Фонда Рокфеллера создал аналитическую структуру Office of Public Opinion Research (OPOR). Информацию для работы этой структуры одно время собирал Институт Гэллага [5, с. 275-276]. Б. Докторов отмечает: «С Кэнтрила отсчитывается история регулярного сотрудничества американских президентов с полстерами. <...> Кэнтрил был одним из тех, кто в определенной мере влиял на внешнюю политику США в предвоенный период, в годы Второй мировой войны и во время «холодной войны» [5, с. 267]. История этого американского исследователя и политика позволяет увидеть, насколько сама концепция общественного мнения связана с управлением в условиях демократии. В США нет единого центра, где бы концентрировалась вся полнота власти. Речь не только о формальном разделении властей. Американские элитные группы создали разветвленные сети формальных и неформальных структур (фонды, центры, клубы и пр.), которые имеют отношение к формулировке политических идей, выработке управленческих решений и проведению их в жизнь. Конечно, как и в любой стране американская элита не едина, но ситуативно и стратегически её представители способны согласовывать свои интересы. Наверное, в определенном смысле названные структуру можно назвать первичными структурами власти, которые стабилизируют демократию, не будучи сами демократическими. Собственно, проблема общественного мнения и есть проблема реализации интересов и воли этих элитных групп в условиях демократии. Опрос выполняет в управлении

функцию лабораторного исследования реакции на возможное воздействие. Б. Докторов так излагает представления Флойда Оллпорта об общественном мнении: «Согласно Оллпорту, термин «общественное мнение» должен использоваться применительно к ситуации, в которой большое количество людей выражают или могут быть призваны выразить своё одобрение и поддержку (или, наоборот, неодобрение и неприятие) некоторого обстоятельства, определенной личности или масштабного социального начинания, и это выражение отношения людей к предмету обсуждения является столь массовым, интенсивным и решительным, что может оказать воздействие, прямое или опосредованное, на этот предмет» [5, с. 385].

Попутно отмечу, что мимо цели бьет ирония Э. Нозль-Нойман, когда она сравнивает статью Ф. Оллпорта в первом номере *Public Opinion Quarterly*, которая называлась «На пути к науке об общественном мнении», со статьей Г. Хаймана «На пути к теории общественного мнения» в этом же журнале через 20 лет [15]. Американские исследователи прекрасно понимали, с чем они имели дело.

Сама немецкая исследовательница общественное мнение также рассматривала его – исходя из главной функции – как институт социального контроля. Размышления над национал-социалистическими грехами молодости и некоторыми провальными прогнозами, сделанными на основе опросов, привели её к созданию оригинальной теории «спирали молчания». В соответствии с нею, люди перестают высказывать свое мнение публично, когда чувствуют, что остаются в меньшинстве. Общественное мнение принуждает большинство людей к конформизму. Она сконструировала ряд оригинальных методик для измерения раскручивания «спирали молчания» (например, железнодорожный тест). Объясняя свои идеи Э. Нозль-Нойман прибегала к ряду метафорических конструкций. То она усматривала, что люди воспринимают колебания атмосферы мнений через некий «квазистатистический орган», то сравнивала общественное мнение с социальной кожей. Последняя метафора стала знаменитой. «С одной стороны, наше общество сохраняет его единство – потому что общественное мнение, как кожа, обволакивает эту целостность. С другой стороны, отдельный индивид, страдающий от общественного мнения, ощущает его своей социальной кожей» [15].

«Спираль молчания» – негативная ипостась общественного мнения. Она основана на страхе изоляции, страхе одиночества. Позитивная же

ипостась этого образования – солидарность. «Явление, обозначенное здесь понятием «общественное мнение», встречалось и встречается у всех народов во все времена. Общественное мнение базируется на бессознательном стремлении людей, живущих в некотором сообществе, прийти к общему суждению, к согласию, которое необходимо, чтобы действовать и принимать решения соответственно обстоятельствам» [15].

Не буду заниматься критикой внутренних противоречий текста Э. Нозль-Нойман. Они бросаются в глаза, когда она приводит суждения и о том, что общественное мнение – вечный спутник человека, и о том, что общественное мнение – продукт Нового времени. Исследовательница написала этапный текст, прояснивший многие вопросы, и что еще более важно, пробудивший дискуссии.

В еще большей мере дискуссии стимулируются критикой самого концепта общественного мнения. Критический подход к общественному мнению обладает интеллектуальной привлекательностью и соответствует неким эксплицитным ожиданиям социальной справедливости. Само движение мысли в этом русле ведет к крайним формам, когда общественное мнение объявляется простым артефактом. Например, так рассуждает современный российский историк Павел Уваров, возлагая вину за манипуляции на всю интеллигенцию: «Именно общественное мнение является технологией, механизмом, системой, отвечающей за то, «что», «кого» или «когда» услышат, неважно, массы или «власть предрержащие» либо не услышат никогда. Естественно, что организованный характер так называемого общественного мнения, а также то, каким образом и в чьих интересах оно в первую очередь организовывалось (и организовывается) заставляет рассматривать его в качестве системы социального управления преимущественно. В расширенном виде «общественное мнение» можно определить как форму специфического управления социумом со стороны интеллигенции с помощью механизмов мобилизации общественных настроений в соответствии с актуальной структурой её собственных интересов» [26, с. 99].

Конечно, часть интеллигенции участвует в управлении как некие мыслящие инструменты, проявляя сервильность по отношению к власти имущим. Как удачно выразился Н. Хомский, «...наши ученые мужи не покоряются нажиму внешней силы, а отдаются растлению по собственной доброй воле» [28, с. 312]. Но из этого вовсе не следует, что интеллигенция *en masse* создает общественное мнение, чтобы тайно управ-

лять миром. К тому же, здесь следует избегать некой интеллектуальной ловушки. Известно, что Трофим Лысенко отрицал гены и генетику, исходя из двух оснований. Во-первых, он не мог увидеть гены в микроскоп. Во-вторых, генетика породила евгенику, а последняя стала теоретическим обоснованием расовых чисток и геноцида [14, с. 183]. Как пишет Сидхардха Мукерджи, «путем присвоения языка генов и наследственности оправдывались и укреплялись целые системы власти и государственности» [14, с. 184]. Однако, гены реально существуют. Поэтому необходимо развести научное изучение генетического аппарата или общественного мнения и критику их использования в практиках власти.

Серьезный сдвиг в исследовании проблематики массового сознания связан с работами Бориса Грушина. Он соединил обе аналитические позиции (общественное мнение и массовое сознание) в единое целое. Сам автор отмечал, что с 1966 г., когда он впервые употребил понятие «массовое сознание», оно получило всеобщее признание и утратило строгость [3, с. 4]. Свой прорыв он связывал с минутой, «...когда автору удалось понять самое важное: что общественное мнение – это одна из форм существования и выражения, не «всемирного», не группового и не классового, а так называемого массового сознания. Подобное понимание оказалось чрезвычайно плодотворным по своим экспликациям» [4, с. 54].

Массовое сознание он выделял в соответствии с его носителем – массами. Б. Грушин их называл «неклассическими общностями», отличая от разнообразных групп, в том числе и классов. Он упорно пытался представить массы особыми социальными образованиями, даже называл их «социальными островами», плавающими поверх структурных элементов общества [3, с. 229-230]. Он не обращал внимания на то, что массовизация может изменять и те элементы социальной структуры, которые он считал классическими. Сам образ масс постоянно двоился. Так, у него сохранялось представление родом из раннего индустриализма, что массовизация связана с движением от «Я» к «Мы» [3, с. 197]. Этот взгляд заимствован из эпохи, дух которой увековечен памятником революционеру Артему скульптора И. Кавалеридзе в Святогорске. На нем начертаны слова Артема: «Зрелище неорганизованных масс для меня невыносимо». Однако, в качестве примеров масс Б. Грушин называет социальные движения, аудитории, потребителей, членов ассоциаций и «клубов», болельщиков футбольных команд и поклонников кинозвезд [3,

с. 162-163]. А кто видел железные батальоны из модниц или зрителей телепередач?

Общее определение масс Б. Грушин предлагал такое: «...Массы – это ситуативно возникающие (существующие) социальные общности, вероятностные по своей природе, гетерогенные по составу и статистические по формам выражения (функционирования)» [3, с. 234-235]. Но это именно общее определение. Эмпирический материал не давал ему успокоиться. Он приходит к выводу, что есть массы «объективные» и «субъективные». Видимо, первые существуют первично по отношению к сознанию, а другие возникают вследствие разделяемых их членами идей. И Б. Грушин совершает то, что я бы назвал бесстрашным самоубийством теории. Он пишет: «Сдается, в частности, что так называемые «объективные» типы и виды массовых общностей должны расцениваться в качестве основных (если не единственных?) носителей «широких» форм массового сознания (хотя это, как не раз подчеркивалось, вовсе не исключает их возможных контактов с некоторыми «узкими» его формами). Напротив, разного рода «субъективные» массы должны, по-видимому, связываться в анализе прежде всего (если не исключительно?) с представлениями об «узких» формах массового сознания» [3, с. 283]. Подобное высказывание можно считать одним из лучших образчиков марксистской схоластики позднесоветского времени.

Наряду с этим у него есть чисто лебоновские мотивы, когда он пишет, что массовизация ведет к «...дальнейшему уравниванию свойств индивидов, оказывающихся включенными в те или иные виды массовой деятельности» [3, с. 190].

Б. Грушин по университетскому образованию был логиком, а поэтому охотно строил линейные классификации формообразований общественно-го сознания и объединял их в матрицы. В качестве критериев он выбрал: 1) способы духовного освоения действительности (предметно-чувственный, рациональный и иррациональный / фантастический); 2) характеристики соотношения сознания и действительности (рефлексивные / отражение, эвалюативные / оценивание и реактивные / ответы действием) и 3) способы образования духовных образований (спонтанные, специально созданные). Всего Б. Грушин вывел и описал 18 типов духовных образований [3, с. 104-112]. В качестве методологии он применил эти разработки для описания динамики массового сознания в промышленном городе [13]. Исследования в Таганроге показали, что массовое сознание невозможно

рассматривать вне институтов массовой коммуникации.

На первый взгляд может показаться, что после Б. Грушина ситуация в изучении массового сознания сложилась достаточно застойная. С одной стороны, публикуется огромное количество работ, в которых присутствуют словосочетания «массовое сознание» и «общественное мнение». Но в этих работах или предпринимается попытка дать дробную типологию подходов к изучению указанных предметов или же высказываются не совсем новые предложения заменить понятие «массовое сознание» понятием «массовая психология» и пр. [29]. Эти тексты называю просто в качестве примеров. Как пишет Светлана Хобта, «...можно говорить о двух подходах к массовому сознанию: агрегационный и групповой или институциональный» [27, с. 80].

Особо следует отметить работу социального психолога Александра Дроздова, который при помощи созданного им теста выявил изменения в массовом сознании украинской молодежи, которые возникли под влиянием российско-украинской войны. В частности, он обнаружил, что «главным последствием украинско-российского конфликта стало распространение в массовом геополитическом сознании украинцев феномена «антироссийскости» – разновидности социальной установки относительно негативного (критического) восприятия России как государства (в политико-экономическом измерении) и страны (в культурном плане)» [6, с. 401-402].

Однако, сказанное характеризует научный анализ массового сознания. Само оно в последние десятилетия стало объектов политтехнологических экспериментов. Конечно, уже интерес различных диктаторов к работам Г. Лебона был тревожным звонком. Но вторая половина XX – начало XXI в. ознаменовалось превращением знаний, добытых социологами и социальными психологами, в оружие массового поражения. Эти изменения вписываются в появление новой тактики смены правящих режимов, которую я предложил называть «буржуазным бланкизмом» [8]. Об этом пишет и Г. Почепцов, констатируя, что «все цветные революции, начиная с их прообраза – революции в Иране 1953-го, базировались на трансформации информационного компонента, что в результате приводило к трансформации политического и экономического компонентов» [18, с. 8].

Буржуазный бланкизм как способ политической борьбы предполагает превращение знаний о массовом сознании в боевой инструмент. События

политической жизни приобретают проектируемый характер и превращаются в перформансы для СМИ, через которые они становятся смысловыми сигналами по всему полю массового сознания. Интернет, проникнув во все сферы общественной жизни, совершив революцию в повседневности, стал ареной борьбы за массовое сознание. Страны вмешиваются дистанционно в выборы друг у друга. Социальные сети становятся пространством отслеживания интересов и предпочтений пользователей с целью воздействия на них в коммерческих и политических целях. В вооруженных силах разных стран созданы информационные подразделения. Государством и частными структурами нанимаются миллионы ботов. Но здесь и рядовые пользователи – не невинные жертвы. Валерий Соловей имел основание написать: «Мы прямо-таки зываем о том, чтобы нами манипулировали» [22].

Однако, так ли это все и работает, как обещают политтехнологи? Испытанием для теории массового сознания являются общественные кризисы и войны. Чудовищный эксперимент в Донбассе может дать ответы на эти вопросы.

Массовое сознание мирных жителей прифронтовой зоны

В науке знание существует в единстве и разнообразии форм на метатеоретическом, теоретическом и эмпирическом уровнях. Положения теории уточняются через фальсификационные процедуры на эмпирическом уровне. Наша задача и будет состоять в том, чтобы посмотреть на положения теории массового сознания через призму эмпирических исследований в прифронтовой зоне на севере Луганской области.

Данные, которые далее рассматриваются, были получены научным коллективом кафедры философии и социологии Луганского национального университета имени Тараса Шевченко (в 2014 г. эвакуирован в г. Старобельск), в ходе реализации проекта «Массовое сознание в зоне военного конфликта на Донбассе» (номер госрегистрации 0116U004150). Проект поддерживается грантом Министерства образования и науки Украины.

Данный проект по методологическим установкам отличается от других исследований, которые проводятся на свободной и оккупированной территориях Донбасса. Во-первых, по форме массовые опросы в его рамках имеют лонгитюдный характер, периодически повторяясь с использованием одной и той же выборочной совокупности. Во-вторых, сбор первичной социологиче-

ской информации проводился в доверительных группах. Наш коллектив проанализировал работу полстеров в регионе и заметил неустойчивость результатов. Это позволило предположить проблемы во взаимодействии интервьюеров и респондентов, неискренность последних, как результат давления общественной ситуации [9]. Было принято решение, чтобы интервьюеры до опроса установили доверительные отношения с респондентами. У каждого интервьюера (ими выступали студенты-социологи ЛНУ имени Тараса Шевченко) была группа из 5 респондентов. Опросы проводились индивидуально по месту жительства каждого из них.

Были созданы исследовательские инструменты для двух процедур сбора первичной социологической информации – информационной панели и мониторингового опроса. В рамках информационной панели на протяжении 2017 г. было сделано 33 замера взаимодействия респондентов с различными источниками информации. В ходе мониторингового опроса на настоящий момент проведено три волны (декабрь 2016 г., март 2017 г., февраль 2018 г.). Выборочная совокупность для информационной панели и мониторингового опроса ($n \approx 200$) характеризовалась такими параметрами: 1) женщины составляли 51% респондентов, мужчины 49%; 2) в возрасте до 30 лет было

32% респондентов, в возрасте 31-49 лет – 33,5%, в возрасте 50 лет и старше – 34,3%; 3) в городах проживало 38% наших респондентов, в поселках городского типа – 21,7%, в селах – 40,5%. Точки опроса представляли всю свободную территорию севера Луганской области.

Методика опроса в доверительных группах имеет как позитивные, так и негативные моменты. К первым относится доверие между интервьюерами и респондентами. Вторые связаны с малой величиной выборочной совокупности, что порождает нестабильность результатов [7].

Первое положение теории массового сознания, которое рассмотрим на эмпирическом материале, касается его включенности в институты массовой коммуникации. Средства массовой информации рассматриваются как институты с двойной функцией: выражать общественное мнение и формировать его. При этом социологи во всем мире давно подвергли критике концепцию «наркотической иглы» СМИ, согласно которой массы людей слепо следуют манипулятивным воздействиям масс-медиа [10]. Правда, в условиях войны на Донбассе эта упрощенная точка зрения была возрождена политиками и журналистами [20; 25]. Наша информационная панель дала результаты, которые позволяют скорректировать наличные представления (табл. 1).

Таблица 1.

Распределение ответов на вопрос «Из каких источников Вы сегодня получили информацию, которая показалась Вам новой?» (Количество ответов не ограничивалось. В % от числа ответов).

	В целом	Январь	Февраль	Март	Апрель	Май	Октябрь	Ноябрь	Декабрь
Количество опрошенных месяце		158	158	158	158	157	157	216	200
Число ответов	4196	459	568	524	427	342	223	914	737
Из передач телевидения	57	61	63	58	55	51	56	57	55
Из Интернета	56	59	58	56	57	49	55	57	54
От друзей и знакомых	35	32	29	36	41	35	37	37	36
От родственников	34	27	31	35	37	32	40	34	36
Из газет (напечатанных на бумаге)	21	22	20	21	19	21	23	21	22
От коллег по работе	18	17	15	15	19	15	24	23	17
Из передач радио	12	11	11	15	13	13	13	10	13
От случайных людей	8	10	7	6	5	6	11	11	8
От руководителей на работе	7	6	3	5	7	5	10	10	8
Из журналов	6	5	7	6	4	9	6	6	6
Во время пребывания в учебных заведениях	4	3	3	3	4	3	5	6	6
Из объявлений	4	2	3	5	5	2	6	5	5
От военных на блок-постах	1	1	1	-	-	1	1	2	1
Во время посещения церкви	1	-	1	1	2	1	-	1	1
Из выступлений официальных лиц	1	-	1	-	1	1	-	-	1
В кино	-	-	1	1	-	-	1	1	-
Во время работы партийной организации	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Другое	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Всего	267	257	253	263	270	244	290	280	270

Формально в распределении лидирует телевидение. Однако, если присмотреться к результатам, то мы увидим, что среди источников новой информации преобладают те, которые имеют сетевой характер. Интернет, сети родственных связей, дружеские круги, знакомства и товарищи по работе дают 54% всех случаев получения новой информации. Следует обратить внимание на то, что в прифронтовой зоне очень небольшое число информационных сообщений поступает от официальных лиц, служителей церкви, ВСУ, пред-

ставителей общественных организаций. Люди значительно чаще получают информацию при случайных встречах, чем из выступлений официальных лиц. При обострении ситуации такое положение может стать питательной почвой для распространения слухов.

Более подробно остановимся на информационных лидерах, начав с телевидения. В табличной форме представим рейтинги телеканалов и тематическое распределение зрительского внимания (табл. 2 и 3).

Таблица 2.

Распределение ответов на вопрос «Если Вы сегодня смотрели телевизор, то какие каналы Вы смотрели?»
(В % от числа ответов тех, кто смотрел ТВ)

№		В целом	Январь	Февраль	Март	Апрель	Май	Октябрь	Ноябрь	Декабрь
	<i>Число ответов</i>	2277	267	339	294	228	165	124	480	380
1	1+1	62	62	62	62	52	55	65	65	64
2	Интер	49	49	46	46	50	48	56	48	52
3	СТБ	37	34	35	35	39	39	41	36	41
4	ТРК «Украина»	30	33	29	34	35	25	31	25	29
5	ICTV	29	24	26	31	33	32	31	32	29
6	НТВ	13	13	10	12	12	18	17	13	11
7	24 канал	9	9	10	10	9	16	10	8	8
8	ЛОТ	6	4	5	4	3	5	2	8	9
9	УТ1	5	2	3	6	6	5	2	4	8
10	Звезда	4	5	3	4	3	4	4	5	3
11	LifeNews	4	5	4	3	3	6	3	4	2
12	ОРТ	3	4	1	4	4	6	1	3	3
13	Луганск 24	2	1	6	2	3	0	2	2	2
14	«Ирта»	2	3	2	2	1	2	0	2	4
15	Другой ТВ канал	20	13	14	22	25	31	21	21	19
	Всего	274	262	256	276	277	292	288	274	285

Таблиця 3.

Если Вы сегодня смотрели телевизор, то, что именно Вы смотрели?
(В % от числа ответов тех, кто смотрел ТВ Количество ответов не ограничивалось)

	В целом	Январь	Февраль	Март	Апрель	Май	Октябрь	Ноябрь	Декабрь
<i>Число ответов</i>	2324	272	347	295	228	167	124	494	397
Новости	78	79	80	78	73	72	73	79	79
Фильмы	64	54	64	67	67	73	70	61	63
Познавательные передачи	25	24	25	28	25	24	30	24	26
Спортивные передачи	15	17	14	16	15	19	12	15	16
Аналитические передачи политического содержания	13	16	12	16	14	14	8	13	12
Передачи о жизни «звезд», концерты, ток-шоу	14	21	14	16	15	12	15	10	10
Аналитические передачи экономического содержания	6	8	9	5	9	2	9	5	5
Аналитические передачи военного содержания	7	10	9	5	7	7	7	8	7
Телевикторины	4	5	4	4	4	2	3	4	3
Другую программу	1	2	3	2	1	1	1	0	0
Всего	228	236	233	237	231	225	229	220	220

Хотя значительное количество жителей прифронтовой зоны имеют возможность смотреть телеканалы РФ, но тем не менее они преимущественно смотрят украинские телеканалы. Рейтинги телеканалов практически не отличаются

от общеукраинских [17; 19]. Зрители телевидение рассматривают как поставщика новостей и интертеймента.

Теперь рассмотрим практики пользования Интернетом (табл.4).

Таблиця 4.

Распределение ответов на вопрос «Если Вы сегодня заходили в Интернет, то, что Вы там смотрели?»
(В % от числа ответов тех, кто пользовался Интернетом. Количество ответов не ограничивалось)

	В целом	Январь	Февраль	Март	Апрель	Май	Октябрь	Ноябрь	Декабрь
<i>Число ответов</i>	2259	264	317	284	241	164	121	492	376
Социальные сети (Facebook, Вконтакте, Одноклассники и др.)	43	30	39	39	43	40	46	48	52
Свою электронную почту	29	24	31	29	32	32	31	25	30
Прогноз погоды	76	75	76	78	80	80	76	74	76
Новости на почтовом сайте (Укрнет; Рамблер, IUA и др.)	2	7	2	3	2	1	2	1	1
Видеоролики на youtube	25	24	20	25	22	30	24	26	27
Фильмы	23	26	24	24	22	23	22	20	24
Бродил по сайтам	2	3	2	2	2	1	2	1	2
Книги	4	3	2	6	5	7	4	4	5
Видеоприколы и другую развлекательную информацию	21	20	20	21	22	19	26	21	20
Электронные газеты	4	6	5	3	2	3	3	3	3
Электронные версии журналов	38	38	40	35	37	42	36	40	35
Другое в Интернете	2	3	2	2	2	2	2	2	2
Всего	268	259	262	268	272	279	275	266	275

Как видим, в первую очередь, в Интернете наших респондентов интересуют социальные сети, которые воспринимаются как интерактивные синтетические медиа. Здесь можно и получить информацию, и принять участие в её создании и распространении. Здесь формируются сети реальных и виртуальных знакомых, в рамках которых возникают информационные потоки. Активно ис-

пользуются также почтовые сервисы в Интернете. Таким образом, можно сказать, что жители прифронтовой зоны стараются контролировать свою информационную среду, даже приватизировать её, отстраняясь от нежелательных информационных источников.

Рассмотрим тематизацию информационного потока в целом в модусе новизны (табл. 5).

Таблица 5.

Распределение ответов на вопрос «Чего касалась информация, которую Вы восприняли как новую?»
(В % от количества ответов. Количество ответов не ограничивалось)

	В цело м	Январ ь	Феврал ь	Мар т	Апрел ь	Ма й	Октябр ь	Ноябр ь	Декабр ь
<i>Число ответов</i>	4116	455	555	524	420	335	224	882	721
Политической жизни в Украине	44	50	42	39	40	38	48	46	45
Цен и тарифов	24	32	26	26	26	18	25	23	20
Советов по домашнему хозяйству	22	14	20	22	25	23	20	23	26
Войны на Донбассе	20	23	20	19	20	20	21	19	18
Семейной жизни и отношений	19	9	16	18	22	29	21	22	20
Спорта	16	12	15	16	17	16	17	17	16
Решений украинской власти, которые затрагивают большинство граждан Украины	16	17	10	13	18	16	20	18	16
Экономики Украины	15	20	14	15	15	10	14	15	14
Зарботной платы	15	22	12	15	9	8	16	17	15
Политической жизни в России	13	15	13	9	11	11	16	15	14
Политической жизни за рубежом (кроме России)	11	10	11	11	12	11	12	11	10
Науки	11	7	9	13	15	12	8	11	11
Политической жизни в «ДНР»	11	9	12	10	10	6	13	12	11
Путешествий и жизни в других странах	11	7	10	12	13	13	12	9	11
Политической жизни в «ДНР»	6	5	8	5	6	4	9	7	6
Работы КПП на линии соприкосновения	6	4	3	6	6	7	8	6	6
Другое	2	3	3	4	2	2	3	2	1
Всего	261	259	241	254	266	243	283	276	261

Как видим, информация, которая воспринималась нашими респондентами как новая, касалась в первую очередь политической жизни Украины. Что касается информации о войне на Донбассе, то в прифронтовом регионе, новизна её оценивалась на уровне новизны советов по домашнему хозяйству и семейной жизни. Это требует дополнительных исследований. Но можно высказать несколько предположений. Одно из них будет касаться позиционного характера противостояния на линии соприкос-

новения без резких изменений на протяжении многих месяцев. Второе связано с деятельностью журналистов. Как правило, их репортажи носят стереотипный, а иногда и просто постановочный характер. Реальных журналистских расследований, касающихся линии размежевания, фактически нет.

В мониторинговом опросе перед респондентами ставился вопрос о доверии к украинским и российским СМИ. Представим результаты в табличной форме (табл. 6 и 7).

Таблица 6.

Распределение ответов на вопрос «Оцените в обобщенном виде Ваше доверие украинским средствам массовой информации (СМИ) в условиях военного конфликта на Донбассе» (В % от числа опрошенных).

		Волна 1	Волна 2	Волна 3
1	Полностью доверяю	2	2	3
2	Скорее доверяю	22	24	17
3	Скорее не доверяю	27	22	29
4	Не доверяю совсем	37	43	36
5	Трудно сказать	11	8	14
6	Нет ответа	1	1	1
	Всего	100	100	100

Таблица 7.

Распределение ответов на вопрос «Оцените в обобщенном виде Ваше доверие российским средствам массовой информации (СМИ) в условиях военного конфликта на Донбассе» (В % от числа опрошенных)

		Волна 1	Волна 2	Волна 3
1	Полностью доверяю	3	3	6
2	Скорее доверяю	14	13	11
3	Скорее не доверяю	26	22	26
4	Не доверяю совсем	41	50	39
5	Трудно сказать	16	12	17
6	Нет ответа	-	-	1
	Всего	100	100	100

Как видим, как к украинским, так и к российским СМИ большинством респондентов высказывается недоверие. К украинским оно меньше (четверть опрошенных сказали о доверии разной степени), чем к российским (разной степени уровень доверие не достигает 20%). Вербальная реакция недоверия, конечно, не означает, что СМИ не влияют на массовое созна-

ние, но оно свидетельствует об определенной установке в отношениях к ним. К тому же, это соответствует общей атмосфере межлических отношений в зоне военного конфликта. Её можно определить как доминирование фамилизма, понимаемого как распространение доверия только в рамках сетей близких, лично знакомых людей (табл. 8).

Таблица 8.

Распределение ответов на вопрос «Насколько Вы доверяете людям, которые не являются членами Вашей семьи и с которыми Вы регулярно сталкиваетесь в повседневной жизни?» (В % от числа опрошенных)

		Волна 1	Волна 2	Волна 3
1.	Доверяю большинству людей	16	8	8
2	Доверяю тем, кого хорошо знаю	56	55	53
3	Не доверяю большинству людей	19	24	25
4	Никому не доверяю	6	6	14
5	Затрудняюсь с ответом	3	6	-
6	Нет ответа	1	1	-
	Всего	100	100	100

Полученные данные свидетельствуют о том, что в прифронтовой зоне Донбасса массовое сознание мирного населения характеризуется значительной степенью автономии в отношении официально пропаганды. Про-

иллюстрирую это распределением ответов на два вопроса: первый касается понимания причин войны на Донбассе (табл. 9), а второй – желательного варианта внешней политики Украины (табл. 10).

Таблица 9.

Распределение ответов на вопрос «Как можно охарактеризовать события войны на Донбассе?»
(В % от числа опрошенных)

		Волна 1	Волна 2	Волна 3
1	Борьба США и России за сферы влияния	26	25	19
2	Гражданская война в Украине	18	27	25
3	Конфликт элитных групп, который вовремя не потушили и он разгорелся в военный пожар	25	37	31
4	Борьба донбасского народа за независимость	17	16	15
5	Российско-украинская война	19	25	22
6	Борьба олигархов за прибыль и влияние в регионе	31	32	36
7	Кара Господня за грехи	5	6	7
8	Антитеррористическая операция с целью ликвидировать сепаратизм	17	9	10
9	Что еще	3	2	1
	Всего	160	180	166

Таблица 10.

Распределение ответов на вопрос «Какие Вы бы дали рекомендации президенту Украины относительно внешней политики?» (В % от числа опрошенных)

		Волна 1	Волна 2	Волна 3
1	Добиваться нейтрального статуса, не входить в военные блоки	39	42	37
2	Добиваться вступления в Европейский Союз	12	13	19
3	Добиваться вступления в НАТО	6	4	4
4	Вернуться к идее вступления в Таможенный союз	11	16	13
5	Проводить политику стратегического партнерства с США	1	8	7
6	Пойти на уступки России и заключить союзный договор	20	8	15
7	Другой	7	7	4
8	Нет ответа	3	3	1
	Всего	100	100	100

Полученные нами данные свидетельствуют о полном провале правительственной информационной политике в Донбассе.

Большинство его жителей не воспринимают идущую уже 4 года войну как свое дело (табл. 11).

Таблица 11.

Распределение ответов на вопрос «Скажите, пожалуйста, как, по Вашему мнению, легче пережить военный конфликт?» (В % от количества опрошенных)

		Волна 1	Волна 2	Волна 3
1	Занять нейтральную позицию и не высказывать открыто свои мысли и оценки о воюющих сторонах	26	34	28
2	Занять позицию той стороны, которую реально поддерживаешь, и открыто высказывать и защищать свои мысли и оценки	15	18	19
3	Занять позицию той стороны, которую реально поддерживаешь, но не торопиться высказывать свои мысли и оценки	18	13	22
4	Покинуть зону конфликта, чтобы пережить его тяжёлые условия	17	15	15
5	Трудно сказать	24	20	16
6	Нет ответа	-	-	-
	Всего	100	100	100

Господство политтехнологий в отношениях между властью и народом, упадок функции представительства интересов в политической системе страны привели не только к автономизации политкума от неэлитных слоев в социальной структуре, но и к недоверию народа к политическим институтам, к политике как к виду деятельности. Это позволяет в выводах несколько в ином свете посмотреть на теорию массового сознания.

Выводы.

Основные положения теории массового сознания были сформулированы в эпоху, когда поведение людей подчинялось заводскому гудку или свистку ротного командира, а установки для этого формировались в авторитарной школьной комнате и в военизированных детских и молодежных организациях. Видимо, для той эпохи они были релевантными.

Ситуация изменилась, когда общество утратило черты, связанные с интенциями всеобщей организованности. Э. Тоффлер в «Третьей волне» даже назвал это явление демассификацией [24]. Но оно не означало исчезновение массового сознания, а, скорее, его автономизацию от СМИ. Сейчас институты массовой коммуникации скорее создают информационный хаос, а не формируют смысловые поля для массового сознания. Главной средой, где формируется массовое сознание,

стали разнообразные сетевые структуры (социальные сети в Интернете, родственные круги, круги друзей и знакомых).

Такое состояние массового сознания, конечно, лишь автономизирует его от традиционных СМИ, но не делает полностью независимым. Новостийные горизонты сетей, в которых находятся большинство людей, являются достаточно ограниченными. Поэтому о большом мире все равно приходится судить по сообщениям СМИ, которые из-за падения денежной поддержки широких масс деградируют, попадая в зависимость от капитала и утрачивая способность самостоятельно создавать информационную картину действительности. В критических ситуациях подобное состояние массового сознания способствует распространению слухов и разных других видов эпидемической информации (конец света по календарю майя, наверное, самый безобидный пример).

Однако, при стабилизации ситуации массовое сознание возвращается к своим докризисным характеристикам. Это мы и наблюдаем на свободной территории Донбасса.

Если классическая теория предполагает обязательное наличие у массы вождя, то сейчас мы наблюдаем самоорганизующиеся в сетях массы. Это придает массовому сознанию еще большую автономию по отношению к

институтам массовой коммуникации. Именно в этой среде сформировалось представление о неконвенциональных войнах, как о войнах элитных групп, где большинство населения выступает страдающей стороной и средством достижения чуждых ему целей.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Арон Р. Этапы развития социологической мысли / Р. Арон. – Киев: Юниверс, 2004. – 688 с.
2. Бурдьё П. Общественного мнения не существует / П. Бурдьё // Социальное пространство: поля и практики. – М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 2005. – С. 272-285.
3. Грушин Б. А. Массовое сознание: Опыт определения и проблемы исследования / Б. А. Грушин. – М.: Политиздат, 1987. – 368 с.
4. Грушин Б. А. К истории изучения общественного мнения в России / Б. А. Грушин. Вопросы философии. – 2004. – № 8. – С. 5-69.
5. Докторов Б. З. Отцы-основатели: история изучения общественного мнения / Б. З. Докторов. – М.: Центр социального прогнозирования, 2006. – 488 с.
6. Дроздов О. Ю. Основы психології масової геополітичної свідомості: монографія / О. Ю. Дроздов. – Чернігів: Десна Поліграф, 2016. – 564 с.
7. Елленберг Дж. Як ніколи не помилятися. Сила математичного мислення / Дж. Елленберг. – Київ: Наш формат, 2017. – 408 с.
8. Кононов И. Ф. Мировая гибридная война или буржуазный бланкизм? Эссе памяти концепта гибридной войны. Пусть покоится с миром / И. Ф. Кононов // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2017. – № 39. – С. 146-153.
9. Кононов И. Ф. Соціологія в умовах кризи і війни: проблема методологічної спроможності / И. Ф. Кононов // Вісник Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка. Соціологічні науки. – 2016. – № 5. – С. 5-55.
10. Крос К. Політична комунікація та висвітлення новин у демократичних суспільствах: Перспектива конкуренції / К. Крос, Р. Гакет. – Київ: Основи, 2000. – 142 с.
11. Лебон Г. Психология народов и масс / Г. Лебон. – М.: Издательство АСТ, 2017. – 384 с.
12. Липпман У. Общественное мнение / У Липпман. – М.: Институт фонда «Общественное мнение», 2004. – 384 с.
13. Массовая информация в советском промышленном городе: Опыт комплексного социологического исследования / под общ. ред. Б. А. Грушина, Л. А. О니кова. – М.: Политиздат, 1980. – 446 с.
14. Мукерджи С. Ген. Надзвичайна історія / С. Мукерджи. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. – 767 с.
15. Нозль-Нойман Э. Общественное мнение. Открытие спирали молчания / Э. Нозль-Нойман. – М.: Прогресс-Академия, 1998. – 352 с.
16. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс / Х. Ортега-и-Гассет // Дегуманизация искусства и другие работы. – М.: Радуга, 1991. – С. 40-228.
17. Попова Т. Медіауподобання жителів Донбасу / Т. Попова. – Режим доступу: <https://site.ua/tetiana.popova/7508-mediaupodobannya-jiteliv-donbasu/>
18. Почепцов Г. Г. Смысли і війни: Україна і Росія в інформаційних і смислових війнах / Г. Г. Почепцов. – Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2016. – 316 с.
19. Протидія російській пропаганді та медіаграмотність: результати всеукраїнського опитування громадської думки. Аналітичний звіт. – Режим доступу: <http://detector.media/infospace/article/136017/2018-03-27-protidiya-rosiiskii-propagandi-ta-mediagramotnist-rezultati-vseukrainskogo-opituvannya-gromadskoi-dumki/>
20. Российские телеканалы продолжают зомбировать жителей оккупированного Донбасса. – Режим доступа: <http://donbass.ua/news/region/2016/01/22/rossiiskie-telekanaly-prodolzhajut-zombirovat-zhitelei-okkupirovannogo-donbassa.html>
21. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или Принципы политического права / Ж.-Ж. Руссо // Трактаты. – М.: Наука, 1969. – С. 151-256.
22. Соловей В. Д. Абсолютное оружие. Основы психологической войны и медиаманипулирования / В. Д. Соловей. – М.: ООО Издательство «Э», 2015.
23. Тард Г. Общественное мнение и толпа / Г. Тард. – М.: Изд-во Т-ва типографии А. И. Мамонтова, 1902.
24. Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер. – М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ», 2004. – 781 с.
25. «Солдаты пропаганды»: как «зомбируют» жителей Донбасса. – Режим доступа: <https://ru.krymr.com/a/28728728.html>
26. Уваров П. Б. Феномен «общественного мнения» как специфическая сторона процесса институционализации интеллигенции в новое время / П. Б. Уваров // Социум и власть. – 2010. – № 2. – С. 97-100.
27. Хобта С. В. Вивчення масової свідомості та її динаміки в соціологічному дослідженні / С. В. Хобта // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2016. – № 10. – С. 78-85.
28. Хомский Н. Избранное / Н. Хомский. – М.: Энциклопедия-ру; Харьков: Фолио, 2016. – 720 с.

29. Черных А. Н. Социально-философский анализ «массового сознания» / А. Н. Черных, А. Ф. Поломошнов, Г. Е. Мажуга // Социальные исследования социальных проблем. Modern Research of Social Problems. – 2015. – №7. – С. 244-252.

30. Шампань П. Делать мнение: новая политическая игра / П. Шампань. – Режим доступа: http://www.polisportal.ru/?page_id=51&id=51

REFERENCES

1. Aron, R. (2004). *Etapy rozvytku sotsiologichnoi dumky [Stages of the Development of Sociological Thought]*. Kyiv: Yunivers
2. Bourdieu, P. (2005). Obshchestvennogo mneniia ne sushchestvuet [Public opinion does not exist]. *Sotsialnoe prostranstvo: polia i praktiki – Social space: fields and practices*. (pp. 272-285). Moscow: Institut eksperimentalnoi sotciologii; Saint Petersburg: Aleteiia
3. Grushin, B.A. (1987). *Massovoe soznanie: Opyt opredeleniia i problemy issledovaniia [Mass consciousness: Experience of definition and problems of research]*. Moscow: Politizdat
4. Grushin, B.A. (2004). K istorii izucheniia obshchestvennogo mneniia v Rossii [On the History of the Study of Public Opinion in Russia]. *Voprosy filosofii*, 8, 5-69
5. Doktorov, B.Z. (2006). *Ottsy-osnovateli: istoriia izucheniia obshchestvennogo mneniia [Fathers-founders: the history of studying public opinion]*. Moscow: Tcentr sotcialnoy prognozirovaniia
6. Drozdov, O.Yu. (2016). *Osnovy psikhologii masovoi heopolitychnoi svidomosti [Fundamentals of Psychology of Mass Geopolitical Consciousness]*. Chernihiv: Desna Polihraf
7. Ellenberg, J. (2017). *Yak nikoly ne pomylatysia. Sylva matematychnoho myslennia [How to never make a mistake. The Power of Mathematical Thinking]*. Kyiv: Nash format
8. Kononov, I.F. (2017). Mirovaia gibridnaia voina ili burzhuaznyi blankizm? Esse pamiaty kontsepta gibridnoi voiny. Pust pokoitsia s mirom [World hybrid war or bourgeois Blanquism? The essay memory of the hybrid war concept. Let him rest in peace]. *Visnik Kharkivskogo natsionalnogo universitetu imeni V. N. Karazina. Seriiia «Sotsiologichni doslidzhennia suchasnogo suspilstva: metodologiiia, teoriia, metodi» – Bulletin of Kharkiv National University named after V. N. Karazin. Series «Sociological Researches of Modern Society: Methodology, Theory, Methods»*. Vol. 39. Kharkiv: Kharkivskii natsionalnii universitet imeni V. N. Karazina
9. Kononov, I.F. (2016). Sotsiologiia v umovakh kryzy i viiny: problema metodologichnoi spromozhnosti [Sociology in the minds of the crisis and the past: the problem of methodological opportunities]. *Visnyk Luhanskoho natsionalnogo universytetu im. Tarasa Shevchenka. Sotsiologichni nauky*, 5, 5-55
10. Kros, K., & Haket, R. (2000). *Politychna komunikatsiia ta vysvitlennia novyn u demokratychnykh suspilstvakh: Perspektyva konkurentsii [Political Communication and News Coverage in Democratic Societies: The Prospect of Competition]*. Kyiv: Osnovy
11. Lebon, G. (2017). *Psikhologiiia narodov i mass [Psychology of peoples and masses]*. Moscow: Izdatelstvo AST
12. Lippmann, W. (2004). *Obshchestvennoe mnenie [Public opinion]*. Moscow: Institut fonda «Obshchestvennoe mnenie»
13. Grushin, B.A., & Onikov, L.A. (Eds.). (1980). *Massovaia informatsiia v sovetskom promyshlennom gorode: Opyt kompleksnogo sotciologicheskogo issledovaniia [Mass information in the Soviet industrial city: The experience of a comprehensive sociological study]*. Moscow: Politizdat
14. Mukherjee, S. (2017). *Hen. Nadzvychnaia istoriia [Gene. Emergency Story]*. Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia
15. Noelle-Neumann, E. (1998). *Obshchestvennoe mnenie. Otkrytie spirali molchaniia [Public opinion. Opening a spiral of silence]*. Moscow: Progress-Akademiia
16. Ortega-i-Gasset J. (1991). Vosstanie mass [Revolt of the masses]. *Degumanizatsiia iskusstva i drugie raboty – Dehumanization of art and other works*. (pp. 40-228). Moscow: Raduga
17. Popova, T. *Mediaupodobannia zhyteliv Donbasu [Mediaupodobannia residents of Donbas]*. Retrieved from: <https://site.ua/tetiana.popova/7508-mediaupodobannia-jiteliv-donbasu/>
18. Pocheptsov, H.H. (2016). *Smysly i viiny: Ukraina i Rosiia v informatsiinykh i smyslovykh viinakh [Senses and War: Ukraine and Russia in Informational and Semantic Wars]*. Kyiv: Vydavnychi dim «Kyievo-Mohylianska akademiia»
19. *Protydiia rosiiskii propahandi ta mediahramotnist: rezultaty vseukrainskoho opytuvanniia hromadskoi dumky. Analitychnyi zvit [Opposition to Russian propaganda and media literacy: the results of an all-Ukrainian opinion poll. Analytical report]*. Retrieved from: <http://detector.media/infospace/article/136017/2018-03-27-protidiya-rosiiskii-propagandi-ta-mediagramotnist-rezultati-vseukrainskogo-opituvannya-gromadskoi-dumki/>
20. *Rossiiskie telekanaly prodolzhauiut zombirovat zhitelei okkupirovannogo Donbassa [Russian TV channels continue to zombie residents of the occupied Donbas]*. Retrieved from: <http://donbass.ua/news/region/2016/01/22/rossiiskie-telekanaly-prodolzhauiut-zombirovat-zhitelei-okkupirovannogo-donbassa.html>
21. Rousseau, J.-J. (1969). Ob obshchestvennom dogovore, ili Printitsipy politicheskogo prava [On the social contract, or Principles of political law]. *Traktaty*. Moscow: Nauka
22. Solovei, V.D. (2015). *Absoliutnoe oruzhie. Osnovy psikhologicheskoi voiny i mediamanipulirovaniia [Absolute Weapons. Fundamentals of psychological warfare and media manipulation]*. Moscow: OOO Izdatelstvo «E»

23. Tarde, G. (1902). *Obshchestvennoe mnenie i tolpa [Public opinion and the crowd]*. Moscow: Izd-vo T-va tipografii A. I. Mamontova
24. Toffler, A. (2004). *Tretia volna [The Third Wave]*. Moscow: OOO Firma Izdatetstvo ACT
25. «Soldaty propagandy»: kak «zombiruiut» zhitelei Donbassa [«Soldiers of Propaganda»: how «zombie» the inhabitants of Donbass]. Retrieved from: <https://ru.krymr.com/a/28728728.html>
26. Uvarov, P.B. (2010). Fenomen «obshchestvennogo mneniia» kak spetsificheskaiia storona protessa institutcionalizatsii intelligentsii v novoe vremia [The phenomenon of «public opinion» as a specific aspect of the process of institutionalization of the intelligentsia in modern times]. *Sotcium i vlast*, 2, 97-100
27. Khobta, S.V. (2016). Vyvchennia masovoi svidomosti ta yii dynamiky v sotsiologichnomu doslidzhenni [Studying mass consciousness and its dynamics in sociological research]. *Scientific and Theoretical almanac «Grani»*, 10, 78-85
28. Chomsky, N. (2016). *Izbrannoe [Selected]*. Moscow: Entsiklopediia-ru; Kharkov: Folio
29. Chernykh, A.N., Polomoshnov, A.F., & Mazhuga, G.E. (2015). Sotsialno-filosofskii analiz «massovogo soznaniia» [Socio-philosophical analysis of «mass consciousness»]. *Sotsialnye issledovaniia sotsialnykh problem. Modern Research of Social Problems*, 7, 244-252
30. Champagne, P. *Delat mnenie: novaia politicheskaiia igra [Make an opinion: a new political game]*. Retrieved from: http://www.polisportal.ru/?page_id=51&id=51

Кононов Илья Федорович

Доктор социологических наук, профессор
Луганский национальный университет имени Тараса Шевченко
92703, Старобельск, пл. Гоголя, 1

Кононов Ілля

Doctor of sociology, professor
Luhansk Taras Shevchenko National University
1, Gogolya Sq., Starobelsk, 92703, Ukraine

ORCID: 0000-0002-9253-6261 Email: kononov_if@ukr.net

Цитування: Кононов І. Ф. Теорія масового свідання: можливості і обмеження в умовах неконвенціональної війни (по результатам досліджень на вільній території Луганської області) / І. Ф. Кононов // Научно-теоретичний альманах «Грани». – 2018. – Т. 21. – № 5. – С. 28-47.

Citation: Kononov, I.F. (2018). Teoriya massovogo soznaniia: vozmozhnosti i ogranicheniia v usloviiah nekonventsionalnoy voyni (po rezul'tatam issledovaniy na svobodnoy territorii Luganskoy oblasti) [Theory of Mass Consciousness: opportunities and limitations under conditions of unconventional warfare (Based on the results of studies on the Government controlled territory of Luhansk oblast)]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(5), 28-47.

Стаття надійшла / Article arrived: 14.05.2018

Схвалено до друку / Accepted: 26.05.2018

Стан, тенденції та наукові засади соціально-екологічних проблем суспільства

Троханяк О.С., Бережанський агротехнічний інститут

В даній статті зроблено огляд соціальних проблем людства, пов'язаних з екологічними проблемами. Проведено короткий аналіз впливу екологічного забруднення на природу і суспільство, звернувши увагу на свідомість суспільства з метою збереження стану здоров'я та життєдіяльності людей, флори і фауни. Суспільство змінює все, що його оточує для власної мобільності. Глобальну екологічну проблему викликали різні фактори, та головні з них – це демографічна і промислово-енергетична. Демографічна – це надшвидке зростання населення, яке природа не встигає забезпечити. А промислово-енергетична – це транспорт, який дає надмірну кількість вихлопних газів; це підприємства, особливого забруднення з яких надають: гірничо-промисловий, хіміко-металургійний, машинобудівний, паливно-енергетичний, будівельний, агропромисловий комплекси. Найтоксичнішими серед них є відходи, що містять важкі метали, нафтопродукти, отрутохімікати (пестициди) тощо. В сільськогосподарській діяльності людини є збідніння і виснаження родючих українських чорноземів, промислове забруднення ґрунтів та інтенсивне освоєння цілинних земель, широке розповсюдження монокультур, застосування азотних і нітратних мінеральних добрив. Великого забруднення в останні роки зазнало повітря і вода. В статті ґрунтовно розглянуто соціально-екологічний аспект проблеми і мотиваційний підхід до виправлення даної ситуації.

Ключові слова: суспільство; соціуми; забруднення; природа; довкілля; демографія; промисловість; транспорт; відходи

Status, tendencies and scientific principles of socio-environmental problems of society

Trohaniak A.S., Berezhany agrotechnical institute

In this article an overview of the social problems of humanity associated with environmental problems was made. A brief analysis of the impact of environmental pollution on nature and society has been conducted, paying attention to the consciousness of society in order to preserve the health and life of people, flora and fauna. In particular, considering the social structure of society should understand that the main regulator of social dynamics is the development of economy, politics, ecology, morality, but looking at the evolution of society, the subject of influence is not only one aspect of human existence, but the totality of all forms of society life. The society changes everything that surrounds it for its own mobility. The global environmental problem was caused by various factors, but the main ones are demographic and industrial-energetical. Demographic is a super-fast population growth, which nature does not have time to provide with resources. And the industrial-power industry is a transport that gives an excessive amount of exhaust gases; these are enterprises of special pollution: mining, chemical and metallurgical, machine-building, fuel and energy, construction, agro-industrial complexes. The most toxic among them are wastes containing heavy metals, petroleum products, pesticides, and so on. In people agricultural activity, there is the decrease and depletion of Ukrainian fertile black soil, industrial pollution of soils and intensive development of virgin lands, the widespread use of monocultures, the use of nitrogen and nitrate fertilizers. In recent years, air pollution and water have been the cause of great pollution. Environmental problems are created by people themselves, often without thinking about nature. The article thoroughly examines the socio-ecological aspect of the problem and the motivational approach to correcting this situation.

Keywords: society; societies; pollution; nature; environment; demography; industry; transport; waste

Состояние, тенденции и научные основы социально-экологических проблем общества

Троханяк А.С., Бережанский агротехнический институт

В статье сделан обзор социальных проблем человечества, связанных с экологическими проблемами. Проведен краткий анализ влияния экологического загрязнения на природу, обратив внимание на сознание общества с целью сохранения состояния здоровья и жизнедеятельности людей, флоры и фауны. Глобальную экологическую проблему вызвали демографический и промышленно-энергетический факторы. Демографический – это сверхбыстрый рост населения. А промышленно-энергетический – это транспорт с избыточным количеством выхлопных газов; это предприятия особого загрязнения – горнопромышленный, химико-ме-

таллургический, топливно-энергетический, строительный, агропромышленный комплексы. Токсичными есть отходы, содержащие тяжелые металлы, нефтепродукты, ядохимикаты и др. В сельскохозяйственной деятельности человека является истощение плодородных черноземов, промышленное загрязнение почв, применение азотных и нитратных удобрений. Большого загрязнения в последние годы претерпели воздух и вода. В статье основательно рассмотрен социально-экологический аспект проблемы и мотивационный подход к исправлению данной ситуации.

Ключевые слова: общество; социумы; загрязнения; природа; среда; демография; промышленность; транспорт; отходы

Взаємовідносини людини із навколишнім середовищем – це одна з глобальних проблем сучасності. Головними проблемами суспільства є збереження природних ресурсів та природного середовища, бо саме вони виступають важливим чинником відтворення життя на планеті. В центрі всіх перетворень і спрямування технологічного розвитку стоїть людина – індивід. Кожна людина повинна замислюватись над тим, що і як вона робить, і чи не зашкодить це суспільству. Та, на жаль, не всі те усвідомлюють і заради власної вигоди ризикують всім людством, тому актуальність даної теми є неймовірною.

Постановка проблеми.

Розглядаючи екологічну проблему суспільства, дослідники приділяють велику увагу інституту доведень, що й як шкодить, і це правильно, але дана стаття звертає нашу основну увагу на те, що людям слід показувати наслідки проблеми, які ведуть до погіршення стану здоров'я суспільства, до збільшення смертності, до вимирання флори і фауни, зрештою, до поглиблення кризи.

З огляду на те, що певні особи, а це – влада, бізнесмени, підприємці більше дбають про власні прибутки, ніж про збереження екологічного середовища й утримання його в нормі, автор ставить за мету наголосити на найбільших проблемах людства. Предметом широкого обговорення стало питання про забруднення навколишнього середовища різними відходами виробництва, транспорту, побуту, про надмірне використання природних ресурсів, саме тому метою даної роботи є привертання уваги суспільства до результатів екологічного забруднення довкілля яке веде до загострення екологічної кризи та необхідність обговорення даної проблеми з метою її вирішення.

Аналіз досліджень.

Посилаючись на дослідження Юрченко Л. І. [16], Шевцової Я. Ю., Саприкіної Г. А., Измайлової Д. І. [15], автор наголошує на необхідності суспільству задуматись над екологічною кризою, доведення Хвесик А., Степаненко А. В. [14], Бутенко С. В., Харитоненко Р. А. [2], Білявського Г. О., Фурдья Р. С., Костікова І. Ю. [1], Приходько М. М. [11], Павлової Є. І. [9], Туниці Т. Ю. [13], Сал-

товського О. І. [12] закликають задуматись над результатами і наслідками глобальності екологічної кризи, а соціолог Піча В. М. [10] доводить необхідність поширення теорії збереження екології та зростання екологічної кризи серед різних соціальних груп.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Прояви негідного відношення до природи, до навколишнього середовища в тій чи в іншій частині планети призводять до загальної екологічної проблеми. Надзвичайно загострилась проблема взаємозв'язку суспільства і природи, людини і навколишнього середовища. Все це призводить до порушення екологічної рівноваги, що складалася протягом тривалого часу і спричинює появу екологічної кризи, небезпечної для людей і довкілля [16].

Головним аспектом виснаження навколишнього середовища є людина і навіть її звичайне життя. Засіюючи поля, будуючи будинки, створюючи економічну систему, ми вже руйнуємо рослинне і тваринне середовище, а цим змінюємо природну гармонію як, можна сказати, Божий задум природної взаємодії. Та якби ці зміни проходили плавно, без руйнувань природної системи, без прямого втручання людини в ті чи інші рельєфні, водні, ґрунтові, повітряні структури, то не наносили б великої шкоди природі й могли б жити з нею в гармонії, але людина хоче внести всюди свої корективи, не задумуючись над тим, що Природа, як живий організм, вже все це сама продумала і сама надала можливість людині цим користуватись, не змінюючи чи пошкоджуючи природне середовище. Вчені доводять, що найбільший антропогенний вплив на навколишнє середовище в сучасну епоху чинить транспорт, промисловість, енергетика, сільське господарство. Транспорт належить до головних забруднювачів атмосферного повітря, водоймищ і ґрунтів [15].

Слід розуміти, що до природи слід відноситись як до живого організму, який не потребує насильного втручання, та людина над цим не задумується і, створюючи власні блага, руйнує природу, наносячи цим їй шкоду і одночасно собі, а втручаючись забагато – суспільство призвело себе до глобальних екологічних проблем. Соціологія

вчить нас робити соціальний аналіз у всіх життєвих випадках.

Розглядаючи питання соціально-екологічних проблем як момент соціологічного аспекту, варто глибше розібратись із поняттями «суспільство» і його «соціальна структура». Тож, суспільство визначається в соціології як системно організована сукупність всіх форм і способів взаємодії і об'єднання, що породжується доцільною і цілеспрямованою діяльністю великих груп людей. [9, с. 54]. В такому широкому значенні суспільство включає в себе все, що відрізняє цю систему від природних явищ і дозволяє розглянути створену людиною реальність як особливу форму руху матерії і вплив суспільства на природне середовище. Суспільство як система взаємодії людей визначається певними внутрішніми суперечностями – між природою і суспільством, між різними соціальними спільнотами, між суспільством і особистістю.

А соціальна структура суспільства – це система взаємозв'язаних та взаємодіючих спільнот або побудова суспільства в цілому, це історично визначена сукупність класів, соціально-етнічних спільностей, суспільних верств, прошарків, груп людей та окремих індивідів, а також система відносин між ними [10, с. 91]. Соціальна структура є головним регулятором соціальної динаміки в цілому, включаючи й розвиток економіки, політики, екології, моралі. Дивлячись на еволюцію суспільства, предметом впливу є не якась одна сторона людського буття, а сукупність всіх форм життєдіяльності суспільства – матеріально-економічної, політичної, ідейної, релігійної, культурної, правової, естетичної та їх історичного розвитку. Статус кожної людини є обумовлений роллю та очікуваною поведінкою. Суспільство змінює все, що його оточує для власної мобільності, в тому числі й природне середовище, на жаль, не завжди задумуючись чи така зміна в природі не зашкодить самому суспільству.

До розвитку глобальної екологічної проблеми призвели різні фактори, та головні з них – це демографічний і промислово-енергетичний. Демографічний впливає на різку зміну екосистеми – суспільство перенаселяє планету. У 1750 р. чисельність населення Землі становила близько 500 млн. чоловік, у 1975 р. досягла 4 млрд. чоловік, а в 2002 р. перевищила 6 млрд. [1, с. 12-13]. Кількість населення Землі в даний час становить 7,6 млрд. осіб [7]. Раніше народжуваність і вимирання людей регулювалось природою, та з часом суспільство опанувало медицину, яка зменшила смертність. За висновками експертів, некероване зростання на-

селення планети – головна причина розвитку глобальної екологічної кризи, яка спричинила решту криз (виснаження ресурсів, забруднення геосфер, негативні кліматичні зміни тощо) [1, с. 12].

На Єгипетських пірамідах, збудованих 4,5 тис. років тому, є напис: «Людство загине, якщо воно не житиме за законами природи, у гармонії з природою». Та, як відмітив Приходько М. М., протягом усього свого існування людство робить все навпаки, живе тільки заради себе, проявляючи надзвичайний егоїзм, руйнуючи (знищуючи) крок за кроком природу – середовище свого життя [11, с. 9].

Чисельність населення зростає з неймовірною швидкістю і, засновуючи для себе різні блага, призводить до проблеми промислово-енергетичного фактору. Учені підраховали, що сучасна біосфера Землі здатна підтримувати нормальне існування й розвиток не більш як 4-5 млрд. чоловік, до того ж за умов оптимального розподілу національних доходів, взаємодопомоги, підтримки та взаєморозуміння всіх націй, їхньої високої екологічної культури, ефективного використання загальнолюдського інтелекту для забезпечення добробуту всіх людей планети, глобального миру, раціонального природокористування й охорони природи [1, с. 15].

Одною з найбільш поширених проблем сучасного суспільства є транспорт, який, звичайно, виступає як засіб пересування і перевезень товару, та шляхи приведення в дію транспортних механізмів у кінцевому результаті дають великі викиди екологічно забруднених газів. Вихлопні гази автомобілів містять більш ніж 200 хімічних сполук – продуктів згорання палива, більшість із яких токсичні. Особливо гостро постає проблема аварій крупнотонажних вантажних суден, які здійснюють перевезення нафтопродуктів. Такі аварії завдають великої шкоди водному середовищу й викликали вже не одну екологічну катастрофу [9, с. 147]. Понад 500 млн. автомобілів щороку викидають в атмосферу Землі майже 400 млн. тонн оксидів вуглецю, 100 млн. тонн вуглеводнів, сотні тисяч тонн свинцю, щорічно викидається у водойми близько 500 млрд. тонн промислових і побутових стоків, у тому числі кілька мільйонів тонн нафти [1, с. 16-19].

Економічний розвиток України не сягає висот, але навіть те виробництво, що існує, несе мало відповідальності за екологічну безпеку суспільства країни. Особливого забруднення надають підприємства гірничопромислового, хіміко-металургійного, машинобудівного, паливно-енергетичного, будівельного, агропромислового

комплексів. Найтоксичнішими серед них є відходи, що містять важкі метали, нафтопродукти, отрутохімікати (пестициди), основна маса яких утворюється в Донецькій та Дніпропетровській областях. Під сховищами токсичних відходів перебуває майже 20 тис. га земель. Це сміття звозять на звалища, переважна більшість яких є джерелом інтенсивного забруднення води і повітря [6].

Говорячи про забруднення води, як питної так і технічної, бачиться жахливий стан – в Україні забруднення води на 1 дол. ВВП є більшим в 11 разів [14, с. 78]. Проблема екологічного стану водних об'єктів є актуальною для всіх водних басейнів України. Вода у більшості з них класифікується як «забруднена» і «брудна». Найгостріша ситуація спостерігається в басейнах Дніпра, Сіверського Дінця, річках Приазов'я, окремих притоках Дністра і Західного Бугу, де якість води класифікується як «дуже брудна» [5].

Аналізуючи соціально-екологічну ситуацію, багато вчених дійшли висновку, що високий науково-технічний ріст і пов'язане з ним забруднення довкілля значно випереджує розвиток екологічного захисту, навіть в сільському господарстві, де основними негативними наслідками сільськогосподарської діяльності людини є збідніння і виснаження родючих українських чорноземів, промислове забруднення ґрунтів та інтенсивне освоєння цілинних земель, широке розповсюдження монокультур, застосування азотних і нітратних мінеральних добрив [13, с. 14]. Щороку понад 6 млн. га земель планети перетворюються на пустелі [1, с. 19]. А це призводить до того, що майже 200 млн. чол. харчуються неповноцінно, споживаючи при цьому недоброякісні продукти і воду, а близько 10 млн. дітей приречені до напівголодного існування [1, с. 15].

Україна володіє найбільшими в світі запасами чорнозему і це складає її дійсно національне багатство. Однак їх стан викликає тривогу. За свідченням колишнього міністра сільськогосподарства України П. Гайдуцького, сільськогосподарська освоєність земельного фонду на 2004 р. сягнула 70 %, чого не дозволяє собі жодна з розвинутих країн. Розораність сільгосп-угідь становить близько 80%, що також є «рекордним» показником. Зокрема, угіддя Степу розорані на 85%, а Лісостепу – на 85,5%. Дійшло до того, що деякі області не мають інших угідь, крім ріллі. В той же час розораність сільгоспугідь у Франції становить 48%, в Угорщині – 37%, в Англії – 25%, у США – 20%. Внаслідок подібної надексплуатації в Україні з 33,3 млн. га орних земель 10 млн. еродовані, близько 17 млн. га – дефля-

ційно небезпечні, понад 10 млн. мають підвищену кислотність. Нераціональне використання земельного фонду України призводить до катастрофічної екологічної ситуації, різкого падіння родючості ґрунтів, їх руйнування. Найвразливішими виявилися саме чорноземи. За період з 1961 по 1991 рр. площі еродованих ґрунтів збільшилися на 30 %, а їх питома вага у складі орних досягла 32% [12, с. 10].

Станом на 2014 р., порівняно з європейськими країнами, де орні землі становлять 30-32% загальної площі сходу, розораність українських земель сягає 53,8%. Близько 40% розораних земель потерпають від ерозії. В Україні антропогенне і техногенне навантаження на навколишнє природне середовище у 4-5 разів перевищує відповідні показники у розвинутих країнах світу. Особливо небезпечним є техногенний вплив у великих агломераціях [14, с. 75].

Інші дослідники стверджують, що за попередніми розрахунками науковців, які досліджували динаміку деградаційних та малопродуктивних земель в Україні, із 32,5 млн га орних земель 6,5 млн га займають фактично орнонепридатні ґрунти (деградовані й малопродуктивні землі) [2, с. 85]

Такою ж є ситуація і зараз. Так, у 2017 році українські агропідприємства збільшили виробництво соняшникової олії на 35%. Україна – найбільший у світі експортер соняшникової олії. Майже 40% посівної площі займає соняшник, що є неприпустимим з точки зору збереження родючості ґрунтів. За останні 25 років площі цієї високоліквідної культури зросли втричі й перевищують рекомендовані 2 мільйони гектарів в цілому [4]. Тож, в Україні картина екологічної кризи із земельним ресурсом погіршується, станом на 2017 р. 71% всього агроландшафту країни використовується для господарської діяльності. Це – надмірне навантаження на землю [4].

Надзвичайно забрудненим в Україні є повітря: від 1,5 в менш промислових регіонах і до 8 разів у промислових містах з великими комплексами машинобудування та енергетики; перевищення допустимої норми викиду в атмосферу формальдегіду, фенолу, аміаку та хлораніліну сягає від 1,5 в регіонах менш хімічної промисловості до 8 разів у більш забруднених місцях [8, с. 13] Щороку в світі 1,5 тис. шкідливих речовин отруюють атмосферу, приблизно 10 тис. – воду й ґрунти [1, с. 16]. Показники 2014 р. говорять, що порівняно з країнами Європи Україна на 1 дол. ВВП викидає у 24 рази більше сірчаного ангідриду, у 8 разів – окислів азоту, у 23 рази – аміаку [14, с. 78].

У багатьох містах України, особливо в тих, що промислово розвинутіші, склалась надзвичайно складана екологічна ситуація – спостерігається інтенсивне забруднення атмосферного повітря, що викликає масу різних захворювань, найпоширенішими є хвороби дихально-легеневого складу, тобто забруднення атмосферного повітря викликає захворювання верхніх дихальних шляхів (25,4%), у т. ч. різні прояви алергічного стану. Найбільш поширеними забруднювачами атмосферного повітря в Україні є бензапірен, формальдегід, діоксид азоту, оксид вуглецю, діоксид сірки, пил. Майже 35% забруднень атмосферного повітря надходить від автотранспорту. У 2001 р. порівняно з 1999 р. захворюваність населення України на бронхіальну астму зросла з 423,3 до 458,2 на 100 тис. населення, тобто на 8,4% [3, с. 8]. Це вже соціально-медична проблема суспільства. Екологічне забруднення призводить до зниження тривалості життя людей, особливо в Україні становить у середньому близько 71 року (у Швеції – 80, у Польщі – 74) [8].

З вищенаведених даних стає зрозумілим той факт, що людина мало задумується над питаннями екології, а також над її проблемами. Часто термін екологія вживають неправильно. Так що ж вивчає наука «Екологія»? Екологія – це наука про найбільш загальні закони та закономірності

взаємодії живих організмів та їх стійких сукупностей із оточуючим їх природним середовищем [12, с. 22]. Безсумнівно, що суспільство є живим організмом, тим більш мислячим і діючим.

Висновки.

Тож, досліджуючи соціально-екологічну ситуацію, бачиться, що вона погіршується з кожним днем, і причиною цього є саме суспільство, яке часто не задумується над законами розвитку природи й людини. Забруднюючи довкілля, люди ламають цілісність природних систем, чим погіршують доброякісність середовища. Масове забруднення повітря, ґрунтів, водою призводить до глобальної екологічної кризи, до значного погіршення стану здоров'я, до смертності, до знищення рослинного і тваринного світу і в цілому призводить до проблем природного середовища та природних ресурсів. Апелюючи до колективного досвіду, необхідно створювати таку систему цінностей, яка б вела до виходу з подібного становища, пояснювала до чого така ситуація може призвести саме суспільство. Аналіз соціально-екологічної ситуації дає можливість інтеграції «Соціології» та «Екології» навколо даної проблеми, та бачиться необхідність створення цілеспрямованої позиції українського суспільства і держави для отримання очікуваних результатів масового очищення довкілля.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Білявський Г. О. Основи екології: підручник / Г. О. Білявський, Р. С. Фурдуй, І. Ю. Костіков. – Київ: «Либідь», 2005. – 408 с.
2. Бутенко С. В. Прояви деградаційних процесів на землях України: причини і наслідки / С. В. Бутенко, Р. А. Харитоненко // Землеустрій, кадастр і моніторинг земель. – 2014. – № 1-2. – С. 85-91.
3. Гоц Т. Ю. Захворюваність населення України на бронхіальну астму і поширеність алергенних чинників повітря / Т. Ю. Гоц // Довкілля та здоров'я. – 2004. – № 3. – С. 8-11.
4. Деградація земельних ресурсів України. – Режим доступу: <http://www.azov.press/ukr/degradaciya-zemel-nih-resursiv-ukraini>].
5. Екологічна ситуація та стан питних вод України. Якість поверхневих вод. – Режим доступу: <http://www.ecoleague.net/diialnist/vydannia-vel/ekolohichni-karty/ekolohichna-sytuatsiia-ta-stan-pytnykh-vod-ukrainy>
6. Екологія: теоретичні основи і практикум: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / за ред. А. Ф. Потіш, В. Г. Медвідь, О. Г. Гвоздецький, З. Я. Козак Львів: «Магнолія 2006», 2008. – 324 с.
7. Населення землі. – Режим доступу: <https://www.volynnews.com/news/all/naselennia-zemli-stanovyit-76-mlrd-osib/>
8. Основні наслідки екологічної кризи. Екологія життя. – Режим доступу: <http://www.eco>live.com.ua/content/book/75>snovn%D1%96>nasl%D1%96dki>ekolog%D1%96chno%D1%97>krizi>.
9. Павлова Е. И. Экология транспорта: учебник для вузов / Е. И. Павлова. – М.: Транспорт, 2000. – 248 с.
10. Піча В. М. Соціологія. Загальний курс / В. М. Піча. – Київ: «Каравела», 1999. – 248 с.
11. Приходько М. М. Система інтегрального управління природними ресурсами / М. М. Приходько // Екологічний вісник. – 2005. – № 2 – С. 19-24.
12. Салтовський О. І. Основи соціальної екології: навчальний посібник / О. І. Салтовський. – Київ: Центр навчальної літератури, 2004. – 382 с.
13. Туниця Т. Ю. Збалансоване природокористування: національний і міжнародний контекст / Т. Ю. Туниця. – Київ: Знання, 2006. – 300 с.
14. Хвесик М. А. Екологічна криза в Україні: соціально-економічні наслідки та шляхи їх подолання / М. А. Хвесик, А. В. Степаненко // Економіка України. – 2014. – № 1. – С. 74-86.
15. Шевцова Я. Ю. Сучасні екологічні проблеми України / Я. Ю. Шевцова, Г. А. Саприкіна, Д. І. Ізмайлова. – Режим доступу: <http://www.sworld.com.ua/index.php/uk/biology-411/ecology-and-biotechnology-411/11514-411-0691>
16. Юрченко Л. І. Екологія: навчальний посібник / Л. І. Юрченко. – Київ: «Видавничий дім «Професіонал», Центр учбової літератури, 2009. – 304 с.

REFERENCES

1. Biliavskiy, H.O., Furdui, R.S., & Kostikov, I.Yu. (2005). *Osnovy ekolohii [Fundamentals of Ecology]*. Kyiv: «Lybid» [in Ukrainian].
2. Butenko, Ye.V., & Kharytonenko, R.A. (2014). Proiavy dehradatsiinykh protsesiv na zemliakh Ukrainy: prychny i naslidky [Manifestations of degradation processes on the lands of Ukraine: causes and consequences]. *Zemleustrii, kadastr i monitoringh zemel, 1-2*, 85-91 [in Ukrainian].
3. Hots, T.Yu. (2004). Zakhvoriuvanist naseleння Ukrainy na bronkhialnu astmu i poshyrenist alerhennykh chynnykiv povitria [The incidence of the Ukrainian population for bronchial asthma and the prevalence of allergenic air factors]. *Dovkillia ta zdorov`ia, 3*, 8-11 [in Ukrainian].
4. *Dehradatsiia zemelnykh resursiv Ukrainy [Land degradation in Ukraine]*. Retrieved from: <http://www.azov.press/ukr/degradaciya-zemel-nih-resursiv-ukraini> [in Ukrainian].
5. *Ekolohichna sytuatsiia ta stan pytnykh vod Ukrainy. Yakist poverkhnevyykh vod. [Ecological situation and drinking water status of Ukraine. The quality of surface waters]*. Retrieved from: <http://www.ecoleague.net/diialnist/vydannia-vel/ekolohichni-karty/ekolohichna-sytuatsiia-ta-stan-pytnykh-vod-ukrainy> [in Ukrainian].
6. Potish, A.F., Medvid, V.H., Hvozdetyskiy, O.H., & Kozak, Z.Ya. (Eds.). (2008). *Ekolohiia: teoretychni osnovy i praktykum. Navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv. [Ecology: Theoretical Foundations and Workshop: A Manual for Students at Higher Educational Institutions]*. Lviv: «Mahnoliia 2006» [in Ukrainian].
7. *Naseleння zemli. [Population of the earth]*. Retrieved from: <https://www.volynnews.com/news/all/naseleння-zemli-stanovy-76-mlrd-osib/> [in Ukrainian].
8. *Osnovni naslidky ekolohichnoi kryzy. Ekolohiia zhyttia [The main consequences of the environmental crisis. Ecology of life]*. Retrieved from: <http://www.eco»live.com.ua/content/book/75»osnovn%D1%96»nasl%D1%96dki«ekolog%D1%96chno%D1%97»krizi> [in Ukrainian].
9. Pavlova, E.Y. (2000). *Ekolohiia transporta [Ecology of Transport]*. Moscow: Transport [in Russian].
10. Picha, V.M. (1999). *Sotsiolohiia. Zahalnyi kurs. [Sociology. General course.]*. Kyiv: «Karavela» [in Ukrainian].
11. Prykhodko, M.M. (2005). Systema intehralnoho upravlinnia pryrodnyimi resursamy [Integrated Natural Resources Management System]. *Ekolohichnyi visnyk, 2*, 19-24 [in Ukrainian].
12. Saltovskiy, O.I. (2004). *Osnovy sotsialnoi ekolohii [Fundamentals of Social Ecology]*. Kyiv: Centr navchal`noyi literatury` [in Ukrainian].
13. Tunytsia, T.Yu. (2006). *Zbalansovane pryrodokorystuvannia : natsionalnyi i mizhnarodnyi kontekst [Balanced natural resources: national and international context]*. Kyiv: Znannia [in Ukrainian].
14. Khvesyk, M.A., & Stepanenko, A.V. (2014). Ekolohichna kryza v Ukraini: sotsialno-ekonomichni naslidky ta shliakhy yikh podolannia [Ecological crisis in Ukraine: socio-economic consequences and ways to overcome them]. *Ekonomika Ukrainy, 1*, 74-86 [in Ukrainian].
15. Shevtsova, Ya.Yu., Saprykina, H.A., & Izmailova D.I. *Suchasni ekolohichni problemy Ukrainy [Modern environmental problems of Ukraine]*. Retrieved from: <http://www.sworld.com.ua/index.php/uk/biology-411/ecology-and-biotechnologiy-411/11514-411-0691> [in Ukrainian].
16. Yurchenko, L.I. (2009). *Ekolohiia [Ecology]*. Kyiv: «Vydavnychiy dim «Profesional» [in Ukrainian].

Троханяк Олександра Степанівна

Кандидат історичних наук, доцент

Відокремлений Підрозділ Національного університету біоресурсів і природокористування України «Бережанський агротехнічний інститут»

47501, м. Бережани, Тернопільська обл., Вул. Академічна, 20

Trohaniak Olexandra

PhD of History, Associate Professor

Separated Subdivision of National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine Berezhany Agrotechnical Institute

20, Akademichna St., Berezhany, Ternopil region, 47501, Ukraine

Email: Alex_makena@ber.te.ua

Цитування: Троханяк О. С. Стан, тенденції та наукові засади соціально-екологічних проблем суспільства / О. С. Троханяк // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 5. – С. 48-53.

Citation: Trohaniak, A.S. (2018). Stan, tendentsii ta naukovi zasady sotsialno-ekolohichnykh problem suspilstva [Status, tendencies and scientific principles of socio-environmental problems of society]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(5), 48-53.

Стаття надійшла / Article arrived: 15.05.2018

Схвалено до друку / Accepted: 27.05.2018

Роль громадських організацій у ресоціалізації засуджених до позбавлення волі

Проскура В.В., Львівська політехніка

Виявлено, що, незважаючи на відсутність чіткого державного регулювання форм і напрямів діяльності громадських організацій (ГО), вони активно залучаються до діяльності установ виконання покарань (УВП) в різних сферах їх функціонування. Актуальність залучення ГО пов'язана з наступними чинниками: державні інституції не в змозі забезпечити успішну ресоціалізацію засуджених в контексті пенітенціарних закладів та створити передумови для подальшої їх реінтеграції у суспільство; працівники пенітенціарних установ та самі засуджені високо оцінюють діяльність ГО; представники ГО виступають важливим каналом зв'язку із соціумом, пропагуючи його норми та цінності тощо.

Встановлено, що роль ГО в ресоціалізації засуджених до позбавлення волі полягає у втіленні заходів, що безпосередньо сприяють повторному процесу засвоєння цими особами соціальних норм, цінностей, ролей та навичок, що є адаптивними для функціонування в некримінальних соціальних середовищах, а також сприяють активізації ресоціалізаційного впливу на засуджених з боку персоналу УВП.

З'ясовано, що основними функціями ГО щодо ресоціалізації засуджених до позбавлення волі є: 1) група функцій, що безпосередньо (або переважно) орієнтовані на засуджених (правова, психологічна, соціальна, матеріально-економічна, професійна, освітня, просвітницько-виховна, культурна, медична, фізкультурно-оздоровча), 2) група функцій, що не мають безпосередньої орієнтації на засуджених (інформування громадськості, налагодження співпраці, контролю, навчально-методичних заходів для працівників). Встановлено, що найширше у першій групі представлені професійна, просвітницько-виховна та культурна функції, а в другій – функція інформування громадськості.

З'ясовано, що за локалізацією серед ГО переважають місцеві та всеукраїнські, а за функціями – ГО з чітко вираженою соціальною спрямованістю, правозахисні та ті, які сприяють діяльності інших ГО.

Ключові слова: державна кримінально-виконавча служба; громадські організації; ре-соціалізація; засуджені до позбавлення волі; установа виконання покарань; функції

The role of NGO's in resocialization of incarcerated individuals

Proskura V.V., Lviv polytechnic

This article presents the results of theoretical and empirical analyses of the role of NGOs in penitentiary resocialization. We found the lack of clear state regulation of the forms and directions of NGO activity. Despite this, NGOs are actively involved in the activities in the penitentiary institutions in different spheres of their functioning. The urgency of NGOs involvement is related to the following factors: state institutions are not able to ensure successful re-socialization of convicts in the context of penitentiary institutions and create preconditions for their further reintegration into society; prison staff and prisoners themselves highly appreciate the activities of the NGO; NGOs represent an important channel of communication with society, promoting its norms and values; the members of the NGOs help to reduce the feeling of rejection and overcome the negative mental states of convicts; NGOs contribute to the establishment of a support system for convicts both during and after serving the sentence, etc.

It is established that the role of NGOs in the resocialization of incarcerated individuals to imprisonment consists of the implementation of measures that directly contribute to the repeated process of persons' assimilation of social norms, values, roles and skills that are adaptive for functioning in non-criminal social environments, and also contribute to the formation of re-socialization influence on convicts on the part of the personnel of the penitentiary institutions.

It is revealed that the main functions of the NGO in relation to the re-socialization of incarcerated persons are: 1) a group of functions that are directly (or mainly) oriented on convicts (legal, psychological, social, material and economic, professional, educational, bringing up, cultural, medical, physical culture), 2) a group of functions that do not directly target convicts (informing the public, establishing cooperation, monitoring, teaching and methodological measures for employees). It has been established that the broadest group in the first group is represented by professional, educational, educational and cultural functions, and in the second, the function of informing the public.

It was found out that the majority of NGOs are of local and all-nation localization, and according to the functions of the NGO with a clearly defined social orientation, human rights defenders and those that facilitate the activities of the other NGOs.

Keywords: state criminal-executive service; non-governmental organizations; re-socialization; incarcerated individuals; penitentiary institution; functions

Роль общественных организаций в ресоциализации осужденных к лишению свободы

Проскура В.В., Львовская политехника

Выявлено, что, несмотря на отсутствие четкого государственного регулирования форм и направлений деятельности общественных организаций (ОО), они активно привлекаются к деятельности учреждений исполнения наказаний (УИН) в различных сферах их функционирования. Актуальность привлечения ОО связана со следующими факторами: государственные институты не в состоянии обеспечить успешную ресоциализацию осужденных в контексте пенитенциарных учреждений и создать предпосылки для дальнейшей их реинтеграции в общество; работники пенитенциарных учреждений и сами осужденные высоко оценивают деятельность ОО; представители ОО выступают важным каналом связи с социумом, пропагандируя его нормы и ценности и т.д.

Установлено, что роль ГО в ресоциализации осужденных к лишению свободы заключается в воплощении мероприятий, непосредственно способствующих повторному процессу усвоения этими лицами социальных норм, ценностей, ролей и навыков, являющихся адаптивными для функционирования в некриминальных социальных средах, а также способствуют активизации ресоциализационного влияния на осужденных со стороны персонала УВП.

Установлено, что основными функциями ОО в сфере ресоциализации осужденных к лишению свободы являются: 1) группа функций, непосредственно (или преимущественно) ориентированных на осужденных (правовая, психологическая, социальная, материально-экономическая, профессиональная, образовательная, просветительно-воспитательная, культурная, медицинская, физкультурно-оздоровительная), 2) группа функций, не имеющих непосредственной ориентации на осужденных (информирование общественности, налаживание сотрудничества, контроля, учебно-методических мероприятий для работников). Установлено, что наиболее широко в первой группе представлены профессиональная, просветительно-воспитательная и культурная функции, а во второй - функция информирования общественности.

Установлено, что по локализации среди ОО преобладают местные и всеукраинские, а по функциям – ОО с четко выраженной социальной направленностью, правозащитные и те, которые способствуют деятельности других ГО.

Ключевые слова: государственная уголовно-исполнительная служба; общественные организации; ресоциализация; осужденные к лишению свободы; учреждение исполнения наказаний; функции

Постановка проблеми.

Сучасний етап існування українського соціуму характеризується високим рівнем злочинності і широким застосуванням позбавлення волі як засобу боротьби з нею. Масштаб цього явища підтверджується статистичними даними Державної кримінально-виконавчої служби (ДКВС): станом на 1 січня 2018 р. в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах, розташованих на території, контрольованій українською владою, трималося 57100 осіб. Зокрема, у 113 кримінально-виконавчих установах утримувалося 39513 засуджених [8].

Діяльність, спрямована на виправлення, ресоціалізацію та підготовку засудженого до життя в суспільстві у контексті установи виконання покарань (УВП), суттєво ускладнюється тим, що умови відбування покарань кардинально відрізняються від умов існування індивіда у суспільстві, а чіткі критерії оцінювання діяльності УВП у цьому напрямі відсутні.

Суспільство мало би бути зацікавленим в успішній ресоціалізації засуджених, адже від успішності цього процесу залежить якість і без-

печність життя решти членів суспільства. Так, протягом 2017 року з установ виконання покарань звільнилося 17681 особа (у 2016 році – 25085 осіб) [8]. Проте життєва ситуація конкретного індивіда, навіть якщо він щиро хоче порвати зі злочинною діяльністю, найчастіше мало хвилює як суспільство в цілому, так і окремих його членів.

У Кримінальному кодексі України зазначено, що одним із принципів виконання покарань є участь у ньому громадськості, а громадський вплив є засобом виправлення і ресоціалізації засуджених. Відтак, ресоціалізаційну роботу в установах виконання покарань може вдосконалити активніше залучення громадських організацій (ГО), які допомагають підтримувати зв'язок засудженого з суспільством, його нормами, цінностями; сприяють зменшенню відчуття засудженими відкинутості; надають матеріальну підтримку тощо. Така участь ГО має розглядатися не як додаткова допомога ДКВС, а як невід'ємна частина програм профілактики злочинності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Вивченням особливостей діяльності громадських організацій, їх типологізації були присвячені

роботи вітчизняних науковців О. Бень, П. Дігтяр та ін.

Науково-прикладні аспекти ресоціалізації засуджених до позбавлення волі були досліджені у працях О. Богатирьової, Л. Жук, О. Караман, О. Неживець, А. Осипової, О. Романенко, О. Турчиної та ін. Однак, незважаючи на значний внесок у науку зазначених авторів, питання вивчення ролі ГО при роботі із засудженими до позбавлення волі в Україні залишаються недостатньо вивченими.

Мета статті: визначити роль та форми участі громадських організацій у роботі, спрямованій на ресоціалізацію засуджених до позбавлення волі.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження.

Громадські організації часто називають організаціями третього сектору, на відміну від першого (держава та пов'язані з нею інститути) та другого (комерційні інститути) секторів. На протиставленні громадських організацій державним виокремлюють недержавні організації (НДО) та їх синонім неурядові організації (НУО, англ. – NGO) – створювані і керовані громадянами без формального втручання держави. На протиставленні комерційному статусу громадських організацій засновані поняття: неприбуткові організації (НПО) – (термін поширений у США) та волонтерські організації (ВО) (термін популярний у Великій Британії). В українській науковій літературі та практиці найчастіше використовують термін «громадські організації», рідше – «громадські об'єднання» та «неурядові організації» [1, с. 339-340], також благодійні організації (БО). Розглянемо як ці організації працюють в напрямку ресоціалізації осіб, засуджених до позбавлення волі.

Факт потрапляння засудженого в УВП переважно є свідченням неадекватності його попередньої соціалізації та потреби у ресоціалізації – повторному процесі засвоєння соціальних норм, цінностей, ролей та навичок, що є адаптивними для функціонування в некримінальних соціальних середовищах. Ресоціалізація пов'язана з соціальним досвідом, розвитком індивіда під впливом суспільства та агентів соціалізації. Процес ресоціалізації залежить від створення умов для розвитку позитивних просоціальних рис, а сам засуджений має поступово ставати суб'єктом власної ресоціалізації.

Основними етапами процесу ресоціалізації є пенітенціарний (під час відбування покарання) і постпенітенціарний (після звільнення засудженого від відбування покарання) [7, с.62]. В цій статті ми основну увагу зосередимо саме на пенітенціар-

ному етапі у зв'язку з його значною тривалістю та важливістю у закладанні передумов успішності / неуспішності постпенітенціарної ресоціалізації.

Цей етап, на думку О. Караман, також поділяється на декілька під етапів / періодів: 1) адаптація до умов виконання покарання; 2) процес виправлення та самовиховання засуджених; 3) підготовка засуджених до звільнення [7, с. 62]. На кожному з етапів та періодів важливим є усунення або нейтралізація негативних факторів, які перешкоджають поверненню засуджених після відбуття покарання до суспільно корисної діяльності [5, с. 62].

Забезпечити в рамках УВП ресоціалізацію засуджених, яка би дозволяла їм у подальшому успішно реінтегруватися у суспільство є складним завданням. Під час відбування покарання засуджений повністю або ж частково десоціалізується паралельно із «затуханням» відповідних зразків неадекватної соціальної поведінки. Загалом, відбування покарання у вигляді позбавлення волі характеризується наступними чинниками: 1) розрив соціально корисних зв'язків на фоні загальної ізоляції від суспільства; 2) перебування під впливом норм кримінальної субкультури; 3) підпорядкування жорстким нормам; 4) стигматизуючий характер самого факту соціальної ізоляції; 5) наявність психологічних проблем [9, с. 158-159]; 6) формування залежності від інших у вирішенні власних проблем тощо.

Вітчизняне законодавство передбачає низку заходів, покликаних знівелювати негативний вплив відбування покарання (наприклад, спрямованих на збереження соціально корисних зв'язків засуджених та підготовки їх до звільнення з УВП), однак вони здебільшого є малоефективними через формальність виконання і брак ресурсів.

Водночас засудженому під час перебування в УВП важливо знати, що про нього турбуються та вирішують проблеми, які він сам розв'язати не в змозі. Ефективна цілеспрямована діяльність персоналу УВП для забезпечення виправлення і ресоціалізації засуджених неможлива без залучення інших соціальних інституцій [2, с. 1] та агентів ресоціалізації.

На думку О. Турчиної, громадський вплив повинен відбуватися на усіх етапах, починаючи від затримання за вчинення злочину; після набрання обвинувальним вирокком суду законної сили (найдовший процес взаємодії під час відбування покарання); після закінчення строку відбування покарання – завершальний етап закріплення та практичної реалізації напрацьованого досвіду [13, с.137].

До агентів пенітенціарного етапу ресоціалізації можна віднести державні структури (наприклад, відділи соціально-виховної та психологічної роботи УВП) та недержавні (наприклад, ГО та конкретні представники суспільства, що можуть з певною періодичністю взаємодіяти із засудженим). Родичі і близькі засуджених, представники ГО та ЗМІ також можуть відвідати УВП під час проведення в них Днів відкритих дверей.

Важливе місце в пенітенціарному етапі ресоціалізаційної роботи посідає підготовка засуджених до звільнення, яка передбачає надання комплексу правових, економічних, організаційних, психологічних, соціальних та інших заходів. Його суб'єктами виступають також організації, об'єднання громадян, а також фізичні особи, які беруть участь на добровільних засадах, а обсяг та форма участі визначаються їх установчими документами [6, ст. 1, 23]. Однак у Наказі «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів соціального патронажу звільнених осіб» у механізмі цієї взаємодії ГО безпосередньо не згадуються.

Незважаючи на розмитість державного регулювання форм і напрямів діяльності ГО, вони активно залучаються до діяльності УВП в різних сферах їх функціонування. За даними ДКВС, станом на кінець 2017 року з УВП у напрямку сприяння ресоціалізації засуджених співпрацювало 367 об'єднань громадян, 29 із яких – міжнародні неурядові благодійні організації, 106 організацій всеукраїнського, 107 – регіонального, та 125 – місцевого рівня. Представниками громадських організацій за 2017 рік здійснено 12,4 тис. відвідувань установ, проведено 11,4 тис. заходів, які охопили 41 тис. засуджених [10].

Розглянемо детальніше соціальні функції громадських організацій. Зіставивши їх зі сферами діяльності соціальних інститутів суспільства, О. Беня пропонує виділити соціальні, виховні, політичні, економічні, культурні [1, с. 343]. За функціями П. Дігтяр поділяє ГО України на декілька груп: 1) «взаємодопомоги»; 2) чітко соціальної спрямованості; 3) «клубного типу» для груп самовдосконалення; 4) «суспільно-охоронного» характеру; 5) правозахисні; 6) ті, що сприяють діяльності інших ГО [3, с. 194].

Працівники пенітенціарних установ також доволі високо оцінюють діяльність ГО. За результатами дослідження, проведеного автором статті, співпрацю із громадськими організаціями як ефективну оцінюють 41,9%, в той час як неефективну – 17,6% респондентів [11, с. 117]. За даними О. Романенка, діяльність громадських організацій

позитивно оцінюють ще більше працівників УВП – майже 73% вважають діяльність громадських організацій в цілому ефективною, а 95% опитаних вважають її необхідною складовою у сфері ресоціалізації засуджених [12, с. 14].

Важливим контекстом діяльності ГО в УВП є те, що переважна більшість засуджених має позитивне ставлення до діяльності ГО. За результатами дослідження автора статті, 79,3% засуджених знають про діяльність конкретних ГО щодо допомоги засудженим та звільненим із місць позбавлення волі, а 20,7% вже отримують або планують отримувати від них допомогу [11, с. 115]. А зважаючи на обмеженість реальної ініціативи з боку засуджених, О. Богатирьова вважає, що саме громадські інституції повинні ініціювати взаємодію із засудженими [2, с. 3].

Проаналізуємо види діяльності, втілювані громадськими організаціями в УВП України. Основним методом дослідження ми обрали кількісний контент-аналіз тексту. Джерелами для аналізу виступали он-лайн новини, розміщені на веб-сайті Державної кримінально-виконавчої служби України. Це найбільше відкрите джерело, яке систематизує і поширює інформацію в сфері виконання покарань.

Критеріями, за якими аналізувалися обрані джерела були:

- 1) наявність у публікації інформації про діяльність ГО та / або окремих їх представників щодо осіб, які відбували покарання у вітчизняних УВП;
- 2) дата розміщення після 1 січня 2017 року.

Вибіркова сукупність є еквівалентною генеральній у зв'язку з обмеженістю кількості інформації по заданій темі. Одиницями аналізу виступали окремі слова, словосполучення, що відображали вище згадувані види діяльності. Одиницею підрахунку була кількість згадувань одиниць аналізу. Усього проаналізовано 71 публікація – 61 у 2017 році та 10 у 2018 році.

О. Романенко виділяє такі напрямки діяльності ГО в роботі пенітенціарних установ: а) участь у соціально-виховній роботі; б) сприяння матеріально-технічному забезпеченню пенітенціарної діяльності; в) освіта засуджених; г) громадський контроль; д) надання допомоги персоналу установ виконання покарань [12, с. 15].

У рамках вивчення процесу підготовки засуджених до життя у суспільстві нами було встановлено, що відповідна робота може здійснюватися у наступних основних напрямках (і відповідних функціях): 1) правовий, 2) психологічний, 3) соціальний, 4) матеріально-економічний.

ний, 5) професійний, 6) освітній, 7) медичний, 8) фізкультурно-оздоровчий тощо. Взявши частково за основу цю класифікацію, ми емпірично виділили 14 функцій ГО. Їх можна умовно поділити на дві великі групи функцій: 1) ті, що безпосередньо (або переважно) орієнтовані на засуджених та 2) ті, що не мають безпосередньої орієнтації на засуджених. Усього нами було виокремлено 65 видів діяльності громадських організацій (Див. табл. 1).

Таблиця 1.

Спектральний розподіл видів діяльності ГО у пенітенціарних установах відповідно до їх функцій

№ з/п	Функції	Види діяльності
1	правова	1) участь у засіданні робочої групи Комітету Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення, правоохоронної діяльності та Міністерства юстиції України 2) участь в обговоренні законопроектів, 3) проведення правових лекцій (напр., «Права людини при взаємодії з поліцією»), (3) 4) надання індивідуальних правових консультацій, 5) інформування про можливість отримання допомоги у громадських об'єднань
2	психологічна	1) розвиток психологічних навичок засуджених
3	соціальна	1) інформування про вихід випусків телепроектів про життя і виправлення засуджених (2), 2) організація відвідувань громадські діячами, науковцями та журналістами, 4) організація вистав, 3) презентація послуг Центру, що допомагає особам, які повертаються з місць позбавлення волі, 5) проведення занять про вирішення соціально-побутових питань після звільнення, 6) спілкування представників ГО та громадськості із засудженими, 7) проведення тематичних виховних та інформаційних годин для засуджених
4	матеріально-економічна	1) надання засудженим гуманітарної допомоги для індивідуального споживання (продукти харчування, засоби особистої гігієни), (3) 2) надання засудженим гуманітарної допомоги святково-ритуального характеру (великодні паска та крашанка), 3) надання подарунків переможцям змагань та конкурсів,

		<p>4) надання гуманітарної допомоги у вигляді крісла для людини з інвалідністю,</p> <p>5) надання перукарських послуг,</p> <p>6) надання гуманітарної допомоги для потреб функціонування УВП (пральна машина)</p>
5	професійна	<p>1) офіційне працевлаштування засудженого для надання послуг іншим засудженим</p> <p>2) проведення професійних курсів (напр., за напрямками «Кухар-кондитер», «Юний фотограф»),</p> <p>3) проведення бізнес-курсів,</p> <p>4) проведення конкурсів серед засуджених (напр., змагання бізнес-планів),</p> <p>5) видавання сертифікатів,</p> <p>6) проведення профорієнтаційних занять,</p> <p>7) проведення мотиваційних занять,</p> <p>8) демонстрація тематичних фільмів,</p> <p>9) залучення засуджених до обробки земельних ділянок та висаджування рослин в рамках навчання на курсах</p>
6	освітня	<p>1) організація дистанційного вивчення англійської мови,</p> <p>2) проведення майстер-класів та практичних занять (напр., перукарських) (2)</p>
7	просвітницько-виховні	<p>1) проведення тренінгів (напр., «Репродуктивне здоров'я і планування сім'ї», розв'язання конфліктів, профілактика інфікування ВІЛ (7)</p> <p>2) проведення просвітницько-профілактичних занять (напр., «Моральні принципи життя»), (2)</p> <p>3) проведення консультацій (напр., пошуку себе у суспільстві після відбуття покарання),</p> <p>4) проведення лекцій національно-патріотичного характеру (напр., «Історія української писемності та мови», «100-річчя Української революції» (2)</p> <p>5) перегляд тематичних кінофільмів (2)</p> <p>6) проведення заходів/акцій (напр., до Дня Пам'яті померлих від СНІДу, до Дня довкілля), (2)</p> <p>7) видавання сертифікатів,</p>

		8) анкетування засуджених (напр., щодо обізнаності про причини захворювання на ВІЛ/СНІД) (2)
8	культурна	1) організація концертів для засуджених (напр., з нагоди відзначення Дня захисника України, «Пісні та вірші, народжені в АТО») (8) 2) проведення творчих конкурсів (напр., на фестивалі «Арт Примирення»), 3) організація зустрічей з представниками громадських організацій, 4) проведення виховних зустрічей із засудженими 5) відкриття пам'ятників (напр., «Загиблим мешканцям м. Мар'їнка та воїнам АТО») 6) перегляд тематичних кінофільмів, 7) проведення екскурсії вихованцям до історичних видатних пам'яток міста, 8) організація свят (Маланки)
9	медична	1) надання гуманітарної допомоги у виді обладнання для лікарень, 2) надання гуманітарної допомоги у виді витратних матеріалів для діагностики та лікування туберкульозу (4)
10	фізкультурно-оздоровча	1) наявність спортзалу в УВП
11	інформування громадськості	1) проведення «Днів відкритих дверей» та «Днів відділення» (9), 2) проведення відкритих заходів (напр., «Свято останнього дзвоника», інспектування працевлаштування засуджених, подання засудженого до умовно-дострокового звільнення) (3), 3) презентація планів проведення заходів для засуджених (3), 4) підведення підсумків з питань ресоціалізації засуджених, 5) підведення підсумків з питань з висвітлення у ЗМІ діяльності ДКВС, 6) проведення науково-практичних онлайн-конференцій (напр., на тему «Педагогічна спадщина А.С. Макаренка в

		науці та практиці”), ознайомлення присутніх з умовами проживання, харчування, навчання та відпочинку засуджених, 7) оформлення Книги відгуків, 8) проведення зустрічей родичів засуджених з начальником установи або його заступником
12	налагодження співпраці	1) укладення угоди УВП з ГО, 2) залучення фахівців ГО до роботи з засудженими (напр., секції авіаконструкторів «Юний авіаконструктор»), 3) узгодження залучення вихованців УВП до оплачуваних робіт (з благоустрою міста на базі Центру надання адміністративних послуг)
	контролю	1) перевірка діяльності організації інших ГО (напр., ГО «Клуб «Шанс»)
	навчально- методичних заходів для працівників	1) проведення міжнародних практичних семінарів (напр., «Методи реабілітації в виховних колоніях для неповнолітніх»), 2) видавання сертифікатів, 3) проведення інформаційних занять для персоналу УВП (напр., по зниженню рівня стигми та дискримінації представників уразливих груп та людей, які живуть з ВІЛ в УВП).

Найширше у групі функцій, що безпосередньо (або переважно) орієнтовані на засуджених, представлена професійна функція – дев'ять видів діяльності. За нею йде просвітницько-виховна функція – вісім видів діяльності, серед яких переважають тренінги, спрямовані на надання і інформації та формування навичок у різних сферах соціального життя. Вісім видів діяльності має також культурна функція, в якій явно переважає організація концертів для засуджених. Соціальна функція представлена сімома видами діяльності. Розглянемо цю групу функцій докладніше.

Правова функція реалізовувалася на мікрорівні у вигляді надання засудженим індивідуальних та групових консультацій, а на макрорівні – участі ГО в лобюванні законопроектів. Наприклад, ГО «Пенітенціарна асоціація України» та «Союз «Золотий Вік України» брали участь в обговоренні

законопроектів про Дисциплінарний статут пенітенціарної системи та «Про правовий статус засуджених, які відбували покарання на тимчасово окупованій території...».

Психологічна функція може полягати у проведенні індивідуальних консультацій психолога, застосуванні психодіагностики, тренінгів із метою психологічної корекції або психологічної реабілітації особистості тощо. На сайті вона представлена лише епізодично. Зокрема, один із напрямків тренінгу «Будуємо майбутнє разом», втілюваних Всеукраїнським громадським центром «Волонтер», спрямований на розвиток психологічних навичок засуджених.

Соціальна функція, на нашу думку, найбільш безпосередньо пов'язана зі створенням умов для ресоціалізації засуджених та реінтеграцією їх у соціум. Вона втілюється у вигляді сприяння за-

судженням у їх ресоціалізації. Зокрема, згадується презентація у «Надержинщинській виправній колонії (№ 65)» послуг Центру соціальної адаптації звільнених осіб «Дім на півдорозі», що допомагає жінкам, які повертаються з місць позбавлення волі. Представники державних установ також інформують про діяльність ГО, що діють у цій сфері.

Інший напрямок соціальної функції полягає у формуванні більш позитивного соціального сприйняття осіб, які відбували покарання у вигляді позбавлення волі та подоланні негативних стереотипів щодо цих осіб. Наприклад, в одній із публікацій наявна інформація про вихід чергового випуску проекту «Розмови на межі», у яких засуджені розповідають власні життєві історії з метою донесення до суспільства думки про можливість позитивних особистісних змін у цих людей. Також може полягати у посиленні взаємодії засуджених із представниками суспільства.

Матеріально-економічна функція згадується у контексті надання гуманітарної допомоги засудженим у вигляді продуктів харчування та засобів особистої гігієни, отриманні засудженими великодних пасок та крашанок тощо. Матеріальні заохочення (подарунки) могли надаватися в якості винагороди за успішну участь засуджених у навчанні на курсах, котрі організували ГО. Також, гуманітарна допомога надавалася для покращення побуту засуджених – наприклад, у вигляді пральної машини, наданої Приазовській виправній колонії.

Професійна функція полягає у сприянні отриманню спеціальності та їх працевлаштуванню. Найчастіше втілюється у вигляді проведення курсів, що допоможуть знайти роботу як у якості найманого працівника, так і самозайнятого. У цьому контексті згадуються лише дві установи: Кременчуцька та Мелітопольська виховні колонії. Наявна інформація про оформлення засудженого на посаду соціального працівника у ВІЛ-сервісній організації для надання комплексних послуг іншим засудженим за принципом «рівний-рівному» у Сумській виправній колонії.

Освітня функція, відповідно до згадувань, реалізується у одній виховній колонії, де перебувають особи жіночої статі віком до 18 років. Наприклад, дистанційний курс навчання англійської мови, майстер клас «Стиль та краса» та бесіди щодо професії перукаря тощо.

Просвітницько-виховна представлена доволі широким спектром за тематикою та видами діяльності. Наприклад, Полтавський обласний

благодійний фонд (БФ) «Громадське здоров'я» у Кременчуцькій виховній колонії проводив інтегративні профілактично-розвивальні ігри з метою попередження соціально-негативних явищ, міні-тренінг «Твоє життя – твій вибір», профілактичні заняття «Репродуктивне здоров'я» тощо.

Культурна функція представлена широко як у кількісному, так і якісному вимірах. Найчастіше це організація концертів (наприклад, із нагоди відзначення Дня захисника України), творчі конкурси, перегляди тематичних фільмів.

Медична функція передбачає збереження здоров'я шляхом певних профілактичних та лікувальних заходів. Згадується в контексті надання Покровській виправній колонії (спеціалізована туберкульозна лікарня) обладнання, витратних матеріалів для діагностики туберкульозної інфекції та протитуберкульозних препаратів.

Фізкультурно-оздоровча функція практично не була представлена за 2017-18 роки, лише є згадка про наявність у Дніпропетровській установі виконання покарань (№ 4) спортзалу, який сприяє дітям у фізичному розвитку. В попередні періоди ця функція найчастіше реалізується у вигляді товариських матчів із футболу.

Найширше серед групи функцій, що не мають безпосередньої орієнтації на засуджених, представлена *функція інформування громадськості* (дев'ять видів діяльності), в якій, у свою чергу, переважають проведення «Днів відкритих дверей». За три квартали 2017 року в УВП проведено 203 такі заходи, до яких було залучено 13828 засуджених, 2577 їх родичів, 369 представників громадськості [4]. Варто зазначити, що на фотозвітах, представлених у публікаціях, переважно присутня невелика кількість людей. Також може реалізовуватися і в інших формах – як міжнародна науково-практична онлайн-конференція на тему «Педагогічна спадщина А. С. Макаренка в науці та практиці» або підведення підсумків діяльності в напрямку ресоціалізації засуджених за певний період.

Функція налагодження співпраці стосується взаємодії з іншими соціальними інституціями в напрямку роботи із засудженими. Переважно згадується укладення угоди між конкретними УВП та ГО.

Функція контролю здійснювалася з боку центральних органів ГО по відношенню до ГО, які діяли в окремих УВП. Так, у «Роменській виправній колонії» (№ 56) з боку центрального офісу Всеукраїнської БО «Всеукраїнська мережа людей, що живуть з ВІЛ / СНІД» проводила моніторингову

перевірку діяльності ГО «Клуб «Шанс» та надала свої рекомендації. Контроль діяльності персоналу УВП міг згадуватися лише у зв'язку з залученням окремих представників ГО до участі у спостережних комісіях.

В рамках *функції навчально-методичних заходів для працівників* ГО проводять навчання, підвищення кваліфікації, видавання сертифікатів, залучаються до проведення міжнародних семінарів тощо. Як приклад можна навести семінар-тренінг Всеукраїнського громадського центру «Волонтер» для працівників УВП Південно-Східного міжрегіонального управління з питань виконання кримінальних покарань та пробації.

Доцільно розглянути й інші аспекти залучення ГО до ресоціалізації засуджених. Зокрема, за ознакою статусу / локалізації, переважно, це місцеві або всеукраїнські. Рідше іноземні (наприклад, волонтери Канадської пенітенціарної організації «Тюремне служіння») або міжнародні ГО (Міжнародний БФ «Альянс громадського здоров'я»). Частота згадування окремих ГО на сайті ДКВС: Полтавський обласний БФ «Громадське здоров'я» – сім разів, ГО «Союз «Золотий Вік України», Всеукраїнський громадський центр «Волонтер» та Всеукраїнська ГО «Криміон-Надія» – по чотири рази. При описі окремих заходів згадується не лише безпосередній виконавець заходів, а й інституція, яка надала кошти чи в якійсь інший спосіб підтримала цей вид діяльності. Наприклад, проведення інформаційного заняття за підтримки Агентства США з Міжнародного розвитку (USAID).

Частина ГО мають вузький спектр допомоги – наприклад, Міжнародний БФ «Альянс громадського здоров'я», – який надає гуманітарну допомогу у виді обладнання та різноманітних витратних матеріалів для діагностики туберкульозу, частина згадується у контексті втілення різноманітних заходів – ГО «Союз «Золотий Вік України».

Щодо видів діяльності, то найчастіше згадуються ті, що пов'язані з проведенням «Днів відкритих дверей» у рамках функції інформування громадськості – дев'ять разів; організацією концертів для засуджених у межах культурної функції – вісім разів; проведення тренінгів у рамках просвітницько-виховної функції – сім разів; надання гуманітарної допомоги у виді витратних матеріалів для діагностики та лікування туберкульозу в межах медичної функції – чотири рази. Видавання сертифікатів зустрічається одразу у трьох функціях і пов'язане саме з утіленням відповідних функцій. Часто заходи, що згадувалися в

одній публікації, відносилися одразу до декількох видів діяльності та функцій: наприклад, підписання угоди і видання гуманітарної допомоги засудженим.

Інтенсивність проведення відображених заходів також відрізнялася. Зокрема, два просвітницьких заходи проводилися двома різними ГО – Всеукраїнською ГО «Криміон-Надія» та Полтавським обласним БФ «Громадське здоров'я» в два дні поспіль. З іншого боку, наявні перерви у розміщенні публікацій. Наприклад, у 2017 р. з 29 травня по 19 серпня не було жодної діяльності, в якій були би згадані ГО.

Висновки.

Вітчизняне законодавство дещо розмито окреслює форми і напрями діяльності ГО в пенітенціарній сфері. Необхідність залучення ГО актуалізується у зв'язку з тим, що державні інституції не в змозі забезпечити в контексті пенітенціарних закладів успішну ресоціалізацію засуджених та створити передумови для подальшої реінтеграції у суспільство. Основними аргументами на користь залучення ГО при роботі із засудженими до позбавлення волі належать: висока оцінка діяльності ГО як працівниками пенітенціарних установ, так і самими засудженими, здатність представників ГО бути каналом зв'язку із соціумом, пропагувати його норми та цінності; сприяти зменшенню відчуття відкинутості та подоланню негативних психічних станів засуджених; сприяти створенню системи підтримки засуджених як під час, так і після відбування покарання тощо.

Роль ГО в у ресоціалізації засуджених до позбавлення волі полягає у втіленні заходів, що безпосередньо сприяють повторному процесу засвоєння ними соціальних норм, цінностей, ролей та навичок, що є адаптивними для функціонування в некримінальних соціальних середовищах, а також сприяють формуванню ефективнішого впливу на засуджених із боку персоналу УВП. Вона може бути опосередкованою, коли ГО (частіше міжнародні), не безпосередньо втілюють заходи, а лише надають певні види підтримки, зокрема фінансову.

Основними функціями ГО щодо ресоціалізації засуджених до позбавлення волі є: 1) група функцій, що безпосередньо (або переважно) орієнтовані на засуджених (правова, психологічна, соціальна, матеріально-економічна, професійна, освітня, просвітницько-виховна, культурна, медична, фізкультурно-оздоровча), 2) група функцій, що не мають безпосередньої орієнтації на засуджених (інформування громадськості, налагоджен-

ня співпраці, контролю, навчально-методичних заходів для працівників). Найширше у першій групі представлені професійна, просвітницько-виховна та культурна функції, а у другій – функція інформування громадськості.

За локалізацією серед ГО переважають місцеві та всеукраїнські, а за функціями – ГО з чітко

вираженою соціальною спрямованістю, правозахисні та ті, які сприяють діяльності інших ГО. Представлене дослідження являє собою наукову розвідку, на основі якої можна дослідити змістове наповнення та інтенсивність реалізації громадськими організаціями функцій у пенітенціарних закладах.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Бень О. Т. Молодіжні громадські організації: концептуалізація поняття, функції, класифікація / О. Т. Бень // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. – 2008. – № 2. – С. 338-345.
2. Богатирьова О. І. Участь громадськості у процесі виправлення та ресоціалізації засуджених, підоблікових кримінально-виконавчій інспекції / О. І. Богатирьова // Правничий часопис Донецького університету. – 2013. – № 2. – С. 129-135.
3. Дігтяр П. А. Громадські організації в суспільно-політичній системі сучасної України: стан і перспективи розвитку / П. А. Дігтяр // Сторінки історії: збірник наук. праць. – Вип. 31. – Київ: ІВЦ Вид-во «Політехніка». – 2010. – С. 190-204.
4. Дні відкритих дверей в установах виконання покарань / Державна служба статистики України. Режим доступу: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/878628>
5. Жук Л. А. Теоретичні засади соціальної та трудової ресоціалізації засуджених та осіб звільнених з місць позбавлення / Л. А. Жук, О. М. Неживець // Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. – 2009. – № 3. – С. 59-64.
6. Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк: закон України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2011, № 38, ст. 380). Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3160-17>
7. Караман О. Л. Досвід організації соціально-виховної роботи з неповнолітніми засудженими в спеціальній виховній установі / О. Л. Караман // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2013. – № 2. – С. 53-60.
8. Кримінально-виконавча система України в 2017 році. Статистичний огляд // Громадська правозахисна організація «Донецький Меморіал». Режим доступу: <http://ukrprison.org.ua/articles/1520330768>
9. Осипова А. А. Справочник психолога по работе в кризисных ситуациях / А. А. Осипова. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2006. – 315 с.
10. Підведення підсумків службової діяльності з питань ресоціалізації засуджених у 2017 році // Державна кримінально-виконавча служба України. Режим доступу: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/882796>
11. Проскура В. В. Інституційне забезпечення процедур соціально-адаптаційної роботи з особами, які звільняються з місць позбавлення волі / В. В. Проскура // Социальные технологии: актуальные проблемы теории и практики. – 2007. – № 35. – С. 109-119.
12. Романенко О. В. Пенітенціарна функція демократичної правової держави та роль громадянського суспільства в механізми її реалізації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / О. В. Романенко. – Київ, 2004. – 19 с.
13. Турчина О. С. Роль громадського впливу в запобіганні вчиненню постпенітенціарних рецидивів / О. С. Турчина // Підприємництво, господарство і право. – 2017. – № 7. – С. 134-137.

REFERENCES

1. Ben, O.T. (2008). Molodizhni hromadski orhanizatsii: kontseptualizatsiia poniattia, funktzii, klasyfikatsiia [Youth civic organizations: conceptualization of the concept, functions, classification]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia sotsiologichna*, 2, 338-345 [in Ukrainian].
2. Bohatyrova, O.I. (2013). Uchast hromadskosti u protsesi vypravlennia ta resotsializatsii zasudzhennykh, pidoblikovykh kryminalno-vykonavchii inspektsii [Participation of the public in the process of correction and re-socialization of convicts, sub-criminally-executed inspection]. *Pravnychi chasopys Donetskoho universytetu*, 2, 129-135 [in Ukrainian].
3. Dihtiar, P.A. (2010). Hromadski orhanizatsii v suspilno-politychnii systemi suchasnoi Ukrainy: stan i perspektivy rozvytku [Public organizations in the socio-political system of modern Ukraine: the state and prospects of development]. *Storinky istorii: zbirnyk nauk. prats – Pages of history: collection of sciences works*, 31, 190-204. Kyiv: IVTs Vyd-vo «Politekhnik».
4. Dni vidkrytykh dverei v ustanovakh vykonannia pokaran [Open doors in penitentiary institutions]. *Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy – State Statistics Service of Ukraine*. Retrieved from: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/878628> [in Ukrainian].
5. Zhuk, L.A., & Nezhyvets, O.M. (2009). Teoretychni zasady sotsialnoi ta trudovoi resotsializatsii zasudzhennykh ta osib zvilnennykh z mistis pozbavlennia [Theoretical principles of social and labor re-socialization of convicts and persons released from places of deprivation]. *Yurydychnyi visnyk. Povitriane i kosmichne pravo*, 3, 59-64 [in Ukrainian].

6. Pro sotsialnu adaptatsiiu osib, yaki vidbuvaiut chy vidbulu pokarannia u vydi obmezhenia voli abo pozbavlenia voli na pevnyi strok: zakon Ukrainy (Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR), 2011, № 38, st. 380) [On social adaptation of persons serving or sentenced in the form of restraint of liberty or imprisonment for a certain period: the Law of Ukraine (Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine (VVR), 2011, № 38, Article 380)]. Retrieved from: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3160-17> [in Ukrainian].
7. Karaman, O.L. (2013). Dosvid orhanizatsii sotsialno-vykhovnoi roboty z nepovnolitnymi zasudzhenyymi v spetsialnii vykhovnii ustanovi [Experience in the organization of social work with juvenile convicts in a special educational institution]. *Sotsialna pedahohika: teoriia ta praktyka*, 2, 53-60 [in Ukrainian].
8. Kryminalno-vykonavcha systema Ukrainy v 2017 rotsi. Statystychnyi ohliad [The Criminal Execution System of Ukraine in 2017. Statistical Review]. *Hromadska pravozakhysna orhanizatsiia «Donetskyi Memorial» – The Public Memorial Organization «Donetsk Memorial»*. Retrieved from: <http://ukrprison.org.ua/articles/1520330768> [in Ukrainian].
9. Osypova, A.A. (2006). *Spravochnyk psykholoha po rabote v kryzysnykh sytuatsiakh [A psychologist's manual on work in crisis situations]*. Rostov-na-Donu: Fenyks [in Russian].
10. Pidvedennia pidsumkiv sluzhbovoi diialnosti z pytan resotsializatsii zasudzhenykh u 2017 rotsi [Summing up the official activities on the resocialization of convicts in 2017]. *Derzhavna kryminalno-vykonavcha sluzhba Ukrainy – State Criminal Execution Service of Ukraine*. Retrieved from: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/882796> [in Ukrainian].
11. Proskura, V.V. (2007). Instytutsiine zabezpechennia protsedur sotsialno-adaptatsiinoi roboty z osobamy, yaki zvilniaiutsia z mista pozbavlenia voli [Institutional provision of procedures for social adaptation work with persons released from places of deprivation of liberty]. *Sotsyalnye tekhnologii: aktualnye problemy teorii i praktiki*, 35, 109-119 [in Ukrainian].
12. Romanenko, O.V. (2004). *Penitentsiarna funktsiia demokratychnoi pravovoi derzhavy ta rol hromadianskoho suspilstva v mekhanizmy yii realizatsii [Penitentiary function of a democratic legal state and the role of civil society in the mechanisms of its implementation]*. Extended abstract of candidate's thesis. Kyiv [in Ukrainian].
13. Turchyna, O.S. (2017). Rol hromadskoho vplyvu v zapobihanni vchynenniu postpenitentsiarnykh retsydyviv [The role of public influence in preventing the post-penitentiary relapse]. *Pidpriumystvo, hospodarstvo i pravo*, 7, 134-137 [in Ukrainian].

Проскура Володимир Вячеславович

Кандидат соціологічних наук, доцент, кафедра соціології та соціальної роботи
Львівська політехніка
79013 м. Львів, вул. Коновальця, 4

Proskura Volodymyr

PhD in sociology, Associate professor, sociology and social work department
Lviv polytechnic
4, Konovaltsya Str., Lviv, 79013, Ukraine

Email: proskura.v@gmail.com

Цитування: Проскура В. В. Роль громадських організацій у ресоціалізації засуджених до позбавлення волі / В. В. Проскура // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 5. – С. 54-65.

Citation: Proskura, V.V. (2018). Rol hromadskykh orhanizatsii u resotsializatsii zasudzhenykh do pozbavlenia voli [The role of NGO's in resocialization of incarcerated individuals]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(5), 54-65.

Історична українська наукова думка: інтерпретація ідей гуманізму

Попович О. В., Сабадаш Ю. С., Маріупольський державний університет

У статті розкрито досвід інтерпретації ідей гуманізму в сучасній українській науковій думці. Охарактеризовано ідеї, концепції та праці вітчизняних учених. Велику увагу в роботі приділено текстологічному аналізу історіографічних джерел. У процесі аналізу виявлено характерні риси та особливості дослідження у сфері методологічної парадигми, прийомів аналізу джерел, інтерпретації фактів. Творчість кожного дослідника розглянуто як унікальне явище, і в той самий час розуміється як складова всього процесу – розвитку історичної науки. Узагальнюється в даному випадку не тільки результат виявлення подібних елементів концепцій і нюансів методології, але і моменти зміни сформованих концепцій, прагнення історика до оригінальності, самостійності в методології дослідження, прагнення самореалізуватися, тобто все те, що пов'язано з творчою індивідуальністю. Етапи вивчення історіографії італійського гуманізму співвідносяться нами з періодизацією дослідження Ренесансу, починаючи з кінця XIX в., Періоду, в який даються перші характеристики досліджень із проблематики італійського Відродження. Закінчуючи історіографічний огляд, можна констатувати, що в останнє десятиліття помітно підвищився інтерес до проблем ідеології Ренесансу, проте до цих пір не створено узагальнюючої роботи, що відбиває розвиток історичної думки з даної проблеми за весь період вивчення італійського Відродження. Крім того, в історіографічних роботах узагальнюючого характеру не приділяється уваги науковцям філологам і філософам – дослідникам літератури Ренесансу. Наразі заново відкриваються імена істориків, які постраждали в 20-30-і рр. Їх твори теж не потрапили до ранніх історіографічних робіт.

Ключові слова: античність; гуманізм; культура; прогрес; світогляд; сучасна гуманістика; цінності

Historical ukrainian scientific thought: interpretation of ideas of humanism

Popovich O. V., Sabadash Yu. S., Mariupol State Universit

Great attention is paid to the textological analysis of historiographic sources. In the process of analysis, characteristic features and features of research in the sphere of the methodological paradigm, receptions for the analysis of sources, interpretation of facts are revealed. Creativity of each researcher is considered as a unique phenomenon, and at the same time is understood as a component of the whole process – the development of historical science. In this case, not only the result of revealing similar elements of concepts and nuances of methodology is generalized, but also the moments of changing existing concepts, the historian's desire for originality, independence in the methodology of research, the desire for self-realization, that is all that is related to creative individuality. The stages of studying the historiography of Italian humanism are correlated with the periodization of the Renaissance study, beginning with the end of the 19th century, the period in which the first characteristics of research on the problems of the Italian Renaissance are given. Concluding the historiographical review, we can state that in the last decade there has been a marked increase in interest in the problems of the ideology of the Renaissance, but no general work has yet been created reflecting the development of historical thought on this issue during the entire period of studying the Italian Renaissance. In addition, in historiographical works of a generalizing nature, no attention is paid to scholar philologists and philosophers-researchers of the Renaissance literature. At the present time, the names of historians who suffered in the 1920s and 1930s are being rediscovered. Their works also did not fall into the earliest historiographical works. The concept of humanism is complicated, in addition to the general principle that determined the development of the consciousness of the Renaissance man, humanism reveals and studies in detail the directions conditioned by the philosophical traditions of antiquity on the one hand, and political predilections on the other. The urgency of the topic of research is due to the fact that for contemporary humanism as a world open system characterized by the coexistence of a wide range of research, ideas, doctrines, concepts and practical projects. The multidimensionality of the concept of «humanism», which prevails in modern European philosophy, not only explains the existence of a large number of approaches to the problem of man, but also implies such diversity.

Keywords: antiquity; humanism; culture; progress; worldview; modern humanism; values

Историческая український научная мысль: интерпретация идей гуманизма

Попович О. В., Сабадаш Ю. С., Мариупольський державний університет

В статті раскрыто опыт інтерпретації ідей гуманізму в сучасній українській науковій думці. Охарактеризовані ідеї, концепції та праці вітчизняних учених. Велике уваження в роботі уделено текстологічному аналізу історіографічних джерел. В процесі аналізу виявлені характерні риси та особливості дослідження в області методологічної парадигми, прийомів аналізу джерел, інтерпретації фактів. Творчість кожного дослідника розглянуто як унікальне явище, і в той же час розуміється як складова частина всього процесу – розвитку історичної науки. Загальною в даному випадку є не тільки результат виявлення подібних елементів концепцій та нюансів методології, але й моменти зміни складених концепцій, прагнення історика до оригінальності, самостійності в методології дослідження, прагнення самореалізуватися, тобто все те, що пов'язано з творчою індивідуальністю. Етапи вивчення історіографії італійського гуманізму порівнюються з зареєстрованим періодизацією дослідження Ренесансу, починаючи з кінця ХІХ ст., періоду, в який даються перші характеристики досліджень по проблематиці італійського Відродження. Закінчуючи історіографічний огляд, можна констатувати, що в останнє десятиліття помітно збільшився інтерес до проблем ідеології Ренесансу, однак до сих пор не створено загальної роботи, що відображає розвиток історичної думки по даній проблемі за весь період вивчення італійського Відродження. Крім того, в історіографічних роботах загальної характеру не приділяється уваги науковим філологам та філософам – дослідникам літератури Ренесансу. Нині знову відкриваються імена істориків, постраждалих в 20-30-х рр. Їх твори також не потрапили в ранні історіографічні праці.

Ключевые слова: античність; гуманізм; культура; прогрес; світогляд; сучасний гуманізм; цінності

Постановка проблеми.

Ідеї гуманізму вивчалися вже першими українськими медієвістами. Протягом більш ніж 160 років в Україні формування ренесансної ідеології розглядалася в численних її проявах і з різних поглядів. На даний момент історична наука перебуває у стані активного пошуку нових методів і прийомів дослідження і переосмислення старих, що пов'язано не тільки з природним розвитком науки, а й з усуненням штучних, що стримують, ідеологічних чинників. Накопичений досвід потребує осмислення, актуальною видається завдання систематизації наявних досліджень з історії Ренесансу. Актуальність теми дослідження обумовлюється тим, що для сучасної гуманістики як загальносвітової відкритої системи характерне співіснування широкого кола досліджень, ідей, вчень, концепцій та практичних проєктів. Багатовимірність поняття «гуманізм», що панує в сучасній європейській філософії, не лише пояснює наявність значної кількості підходів до проблеми людини, а й передбачає таке її розмаїття.

Аналіз досліджень і публікацій.

Український гуманізм як система поглядів і широка течія суспільної думки стає в Україні протягом ХІХ-ХХ ст. об'єктом дослідження істориків-професіоналів, темою роздумів для філософів, літераторів, публіцистів. Навряд чи можливо сьогодні відтворити імена всіх, хто так чи інакше торкався проблем італійського Відродження та породженої ним концепції гуманізму. Лише за роки незалеж-

ності в Україні вийшли роботи О. Александрової, В. Бітасєва, В. Єфіменка, М. Кушнарєвої, Л. Левчук, О. Оніщенко, В. Панченко, Н. Хамітова, в яких поглиблюється історико-філософське та естетико-мистецтвознавче розуміння сутнісних процесів становлення і розвитку італійської моделі гуманізму. Ми вважаємо за необхідне наголосити на значенні саме італійської моделі, оскільки розповсюдження гуманістичного світогляду в Європі модифікувало гуманістичні ідеї.

Усі історіографічні джерела, використовані в даній роботі, можна розділити на групи. У першу групу віднесено спеціальну дослідницьку літературу з різних сфер культури та історії Ренесансу. Джерела, віднесені до цієї групи, доцільно представляти за спеціалізаціями дослідників: а) перш за все, це праці істориків-медієвістів, що у різні роки вивчали рух гуманізму та історію Італії ХІІІ-ХХІ ст. – М. С. Кореліна, М. М. Ковалєвського, А. К. Дживелегова, А. Г. Вульфїуса, А. І. Хоментовської, М. А. Гуковського, В. І. Рутенбурга, М. Л. Брагіної, Н. В. Рєвякіної, С. М. Стама, М. А. Юсіма, О. Ф. Кудрявцевої та інших; б) великий внесок у вивчення ідеології гуманізму був зроблений філологами – А. Н. Веселовським, І. Н. Голєніщевим-Кутузовим, Р. І. Хлодовським, дослідниками літератури італійського Відродження; в) важлива інформація міститься в роботах мистецтвознавців, які досліджували особливості та закономірності розвитку ренесансного мистецтва і Відродження в цілому – П. П. Муратова, Б. Р. Віппера, М. В. Алпатова, В. Н. Лазарева,

В. Н. Гращенкова, І. Е. Данілової тощо; г) філософське обґрунтування ідей італійських гуманістів розкривається в історико-філософських дослідженнях А. Х. Горфункеля, Б. Г. Кузнецова, В. А. Андрушко, В. В. Соколова та інших; д) собливу підгрупу складають культурологічні праці П. М. Біціллі, М. Бахтіна, А. Ф. Лосева, Л. М. Баткіна, В. В. Бібіхіна. Необхідність залучення робіт, таких різних за об'єктом дослідження, полягає в тому, що література навколо італійського Відродження являє собою єдиний комплекс, що об'єднується ідейною проблематикою. Інакше кажучи, до проблем ідеології та гуманістичного світогляду епохи Відродження тією чи іншою мірою звертаються всі автори, які пишуть про нього, розкриваючи зазначені проблеми в межах своєї спеціалізації, нерідко звертаючись за підтримкою до фахівців в іншій галузі історії.

До другої групи історіографічних джерел віднесено науково-популярні роботи і навчальну літературу. Зазначена група джерел також відображає стан науки на певному етапі розвитку. У ряді випадків знадобилося звернення до зарубіжної літератури, зокрема до праць К. Маркса і Ф. Енгельса, які зробили значний вплив на методологію історіографії ХХ ст. А також до праць Е. Гарена, Е. Панофскі, П. Крістеллера і деяких інших зарубіжних вчених.

Мета дослідження: аналіз італійської моделі гуманізму як інтерпретації втілення ідей гуманізму у дискурсі української наукової думки.

Виклад основного матеріалу. У 2001 році надруковано ґрунтовну монографію українських науковців «Гуманізм: сучасні інтерпретації та перспективи», де розкривається сутність сучасного розуміння гуманізму як світоглядного і аксіологічного принципу, а також наголошується, що перебудова суспільства на гуманістичних засадах – нагальна потреба сьогодення. Втіленню принципу гуманізму в праві та проблемам взаємодії гуманізму і глобалізму присвячені дослідження українських С. Потебняка та О. Валуйського.

Звернемо увагу на позицію дослідниці О. Оніщенко, яка в своїй роботі «Художня творчість у контексті гуманітарного знання» (2001) вважає за доцільне поєднати стосовно доби Відродження проблеми художньої творчості і видової специфіки мистецтва. Ця ідея концептуалізується у її авторській тезі – художня творчість як чинник формування видової специфіки. У поле зору дослідниці потрапляють і Альберті, і Леонардо да Вінчі, і Дж. Вазарі.

Психологічні типи, які були народжені епохою, та їх аналіз подається в єдиній у цій галузі праці В. Роменця «Історія психології епохи Відродження» (1988), котра присвячена вивченню цього періоду.

В Інституті філософії НАН України групою вчених під керівництвом В. Нічик започатковано комплексне вивчення проблеми Відродження в Україні в її історико-філософському аспекті. М. Кашуба, М. Циганок, В. Литвинов займаються окремими питаннями українського ренесансного гуманізму. Так, монографія В. Литвинова «Ренесансний гуманізм в Україні» (2000) присвячена осмисленню такого малодослідженого явища, як ренесансні традиції в Україні. В широкому контексті європейського Відродження досліджуються Погляди вітчизняних гуманістів на проблеми людини, природи, Бога, освіти, морального виховання, історіософії, держави і права тощо.

Незважаючи на численні дослідження, питання становлення гуманістичних ідей ще й досі залишаються дискусійними. На такий аспект слушно звертає увагу О. Александрова, яка зазначає: «Здається, важко знайти таку історичну добу, до якої було б настільки суперечливе ставлення дослідників; добу, якій при всій її, здавалося б, наочній величчю досягнень у галузях науки, мистецтва, літератури і філософії, так важко визначити належне місце в розвитку людської свідомості. Наскільки оригінальною і самостійною була ця доба, наскільки послідовно вона впливала з простору мислення попереднього часу (Середньовіччя), і наскільки ґрунтовною вона була для часу прийдешнього (Нового)» [1, с. 143].

О. Александрова переконливо показує, скільки суперечностей існує сьогодні у виявленні та обґрунтуванні специфіки наслідування: Середньовіччя – Ренесанс – Новий час. Адже йдеться не про просте наслідування, а, за висловом О. Александрової, про «розгортання «спадковості» через «мінливість». Крім цього, існують розбіжності і в оцінках ролі Античності у становленні Відродження: і в значенні конкретних видів творчої активності людини – література, живопис, музика, архітектура – щодо втілення гуманістичних ідей, і у визнанні надбань конкретних персоналій, і в тлумаченні низки термінів.

Багатогранна й глибока ідея гуманізму впродовж багатовікової історії неодноразово змінювала своє обличчя: вона спростовувалася і підтверджувалася, персоніфікувалася різними особистостями і уособлювалася національними школами. Тому було б помилковим ототожнюва-

ти сутність гуманізму з його конкретною історією. Однак, попри всі модифікації, основний сенс гуманізму – визнання людини за найвищу цінність – залишається незмінним. Одним із невідмінних критеріїв цивілізованості суспільства є повага до гідності людини, до її права на достойне життя.

Гуманізм укорінюється у глибині віків, а саме – античної і римсько-латинської культур. Звернемося до стародавньої грецької філософії: фахівці М. Гайдеггер, О. Лосев вважають, що в культурі і світогляді древніх греків ще не виявляється поняття гуманізму як усвідомлення величі людини. На думку О. Лосєва, антична культура заснована на позаособистісному космологізмі. Що стосується особистості, то вона в стародавній Греції ще не є носієм гуманістичних ідей, стародавній грек не виділяє себе зі світового порядку, – «антична людина вільна, космологічна, позаособистісна» [2, с. 169]. Разом із тим безперечним є той факт, що грецькі софісти, особливо Сократ, у своїй філософії на перший план ставили духовні пошуки людини, її намагання з'ясувати своє місце у світі.

Підґрунтям розвитку культури Відродження (Ренесансу) стали висловлені античними філософами ідеї щодо людини. І вже мислителі стародавнього Риму використовують поняття «гуманізм». Історики доводять, що одним із перших його означив Марк Туллій Цицерон, який вживав слово «гуманізм» у значенні ідеалу освіти за грецькими канонами. За часи античності поняття «гуманізм» часто вживається як синонім «вищої освіти». З часом це поняття залучається для визначення певного способу мислення, так і способу життя. Суть цього поняття дедалі більше набуває значення розумної людської поведінки щодо інших людей, незалежно від їхнього статусу та освіти. Таким чином, змістовне ядро поняття «гуманізм» утворює уявлення про світську освіту. Це розуміння гуманізму має принциповий характер для визначення специфіки гуманітарних наук і гуманітарної освіти взагалі.

Отці християнської церкви Тертулліан, Лактанцій (III–IV ст.) та інші, які писали латиною, неодноразово вживали слово «людяність». Цим словом апологети християнства підкреслювали найвищу цінність людини, протиставляючи релігійну мораль, що символізувалася терміном «гуманізм», більш примітивній, жорсткій і антигуманній моралі рабовласників. Проте слід зауважити, що в наполегливому твердженні про вади схоластичної вченості і церковної моральності своєї епохи, яка багато в чому порвала з ідеями і цінностями первісного християнства, гуманісти неодноразово апелювали до древніх «батьків церкви».

Зазначимо, що з точки зору етимології поняття «гуманізм» дозволяється вживати в різних значеннях. На цьому зауважував український естетик В. Бітаєв. Він наголошує на вживанні терміна «гуманізм» у широкому та вузькому значенні. У вузькому значенні гуманізм – це ідеологія, світське вільнодумство доби Відродження; у широкому значенні – «прогресивне спрямування у суспільній думці, ознакою якого є захист гідності людини, її свободи і права на всебічний, гармонійний розвиток» [3, с. 38]. Слід врахувати й те, що з моменту свого зародження і до нашого часу гуманізм як підґрунтя філософських вчень і як культурне явище неодноразово змінював своє обличчя, виступав і виступає в різних формах та іпостасях. За хронологічними критеріями визначають античний, ренесансний, просвітницький, сучасний і новітній гуманізм.

Згідно зі світоглядними критеріями розрізняють секулярний, теологічний, матеріалістичний, ідеалістичний, раціоналістичний, ірраціоналістичний, природний та космологічний гуманізм. Визначають також західний (європейський) та східний (азіатський) типи тлумачення людини. Втім, незважаючи на істотні відмінності і навіть деякі протилежності, всі різновиди гуманізму збігаються в головному – у визнанні людини найвищою цінністю. Поняття «гуманізм» «означає те філософське тлумачення людини, за яким все суще в цілому інтерпретується, вимірюється від людини і відповідно людиною» [2, с. 51].

Типовим для позиції українських фахівців є сприймання гуманізму в контексті ідеологічних засад доби Відродження. Позиція В. Єфименка є близькою до точки зору В. Бітаєва. Розглядаючи гуманізм як ідеологію Відродження, він зауважує, що «гуманізм попервах виникає як світське вільнодумство епохи Відродження. Започаткований у середині XIV ст. передовими мислителями Італії, він швидко поширюється по всій католицькій Європі й стає головною течією в тогочасному духовному житті, впливаючи на філософську, етичну, естетичну думку, на мистецтво Відродження впродовж XIV–XV ст.» [4, с. 259].

Видатні мислителі періоду Відродження поглиблено тлумачать ідеї античного греко-римського гуманізму. Джорджо Вазарі, автор «Життєпису славетних живописців, скульпторів та зодчих» (1550) був першим, хто сформулював поняття «Renaissance», тобто Відродження, і надав цьому слову значення «бойового пароллю» культурно-гуманістичної діяльності. За його точкою зору, це був час відродження античності, яку він вважав

ідеальним зразком людської культури. Проте О. Александрова, спираючись на визначення доби Відродження: «Як робочу гіпотезу можна взяти визначення, що Відродження (XIV–XVI ст.) – то цілісна культура, яка увібрала в себе все життя людини, а не окремі його характеристики. Це своєрідне поєднання будь-якого живого людського досвіду: матеріального, духовного, правового, етичного і естетичного» [1, с. 144]. Привертає увагу, що запропоноване визначення О. Александрова розглядає як «робочу гіпотезу», тобто, будучи знаним фахівцем у галузі історії філософії, вона визнає «білі плями» стосовно доби Відродження. Що ж, власне, її не задовольняє? Дослідниця дає чітку відповідь: «...сам термін «відродження» – більше затьмарює, ніж прояснює смисл. Визначальний зміст, який вкладали в нього італійські митці (Дж. Вазарі), – це повернення до античної пластики, цілісного сприйняття світу, відродження демократії, філософії тощо» [1, с. 144]. Цей «визначальний зміст» обумовлював низку складних процесів, серед яких, як зазначає О. Александрова, передусім звільнення світогляду від однобічності середньовічного світосприймання, поєднання традицій античності «з ідеалами нового життя, нових соціально-економічних відносин». Посилиться інтерес до «виявлення своєрідності людської особистості», і саме в такому контексті починають функціонувати і педагогіка, і естетичне виховання, і мистецтво. Зазначимо, що як історіографічна категорія термін «відродження» увійшов в ужиток значно пізніше, у XIX ст., завдяки роботі Якоба Буркгардта «Культура Ренесансу в Італії» (1860).

З перебігом часу зміст терміна еволюціонував. Відродження стало означати емансипацію науки і мистецтва від богослов'я; зменшення інтересу до християнської етики; зародження національних літератур; прагнення людини до свободи від обмежень католицької церкви. З часів італійського Відродження термін «гуманізм» почав уживатися в двох основних значеннях: як визначення літературно-художнього напрямку, що має на меті утвердження нового образу людини – високоморальної і освіченої особистості, і як філософсько-гуманітарне вчення, що в теоретично-світоглядний та етико-естетичний спосіб об'єднує всі теорії і вчення, які ґрунтуються на розумінні людини як визначальної мети і вищої цінності. В цьому – другому – аспекті гуманізм почав розроблятися відповідними науками про людину та суспільство. У науково-просвітительський обіг термін «гуманізм» увів німецький педагог Ф. Нітхаммер у 1808 році. Він стверджує вищість, самодостат-

ність і значимість людини; проголошує поза- і антилюдським усе, що сприяє її відчуженості і самовідчуженості; відхиляє концепцію пріоритету ідей та істин «надлюдського» походження в низці феноменів поцейбічного світу.

Гуманізм у мистецтві – це вираження в художніх творах прогресивних суспільних ідей, що полягають у захисті гідності і прав особистості, її свободи і всебічного, гармонійного розвитку, тобто це боротьба засобами мистецтва за гуманність усіх суспільних відносин.

Українські дослідники вбачають витоки гуманістичної культури епохи Відродження у творчості Данте Аліґ'єрі, через те що поет вважав людину своєрідною «ланкою між тлінним і нетлінним», обґрунтовуючи це положення в своїх філософських трактатах та в образній системі «Божественної комедії». «Данте, – як зазначає В. Єфименко, – вважав свободу людської діяльності обов'язковою умовою не лише посмертного воздаяння, а й моральної оцінки людини. Шляхетність людини полягає в її діяльності, яка може піднести природне (людське) до божественного» [4, с. 260].

Досліджуючи джерела виникнення гуманізму, склалася думка, що «першим гуманістом» слід визнати великого італійського поета Франческо Петрарку (1304–1374) – творця нової європейської лірики, автора всесвітньо відомих сонетів, присвячених мадонні Лаурі, патріотичних концон, інвектив проти папської курії, віршів, що склали його знамениту «Книгу пісень» рідною мовою. У своїх творах, як підкреслює В. Єфименко, «Петрарка заклав підвалини нового світобачення, що покликала до життя й нову систему культурних цінностей – гуманізм, у центрі якого перебувала людина» [4, с. 260]. Як зазначає дослідник, далі «Ренесансний антропоцентризм став необхідною ланкою на шляху до нової онтології, до нового світорозуміння, до нової філософії – філософії гуманізму, увага якої зосереджувалася на внутрішньому світі людської особистості в її земному існуванні, в її активній творчій діяльності, сповнених земними пристрастями» [4, с. 261].

Дослідник В. Єфименко розглядає різні сфери головної течії епохи Відродження – гуманізму – це і «громадянський гуманізм» Леонардо Бруні, і «християнський гуманізм» Джованні Піко делла Мірандола, і концепція «загальної релігії» Марсіліо Фічіно, і пошуки гуманістів у галузі виховання та освіти (П'єтро Паоло Варджеріо), тому що, безумовно, саме гуманістична педагогіка сприяла формуванню нового типу особистості – багатосторонньої, вільної, незалежної від догм і традицій,

із розвинутих почуттям власної гідності у стосунках із сучасниками та попередниками в історії. За висновками В. Єфименка, «гуманізм як ідеологія Відродження відіграв головну роль в оновленні культури епохи. ...він сформував нове ставлення до людської особистості, визнав індивідуальність однією з найцінніших людських якостей» [4, с. 265].

Петрарка створив учення, що утверджувало людську гідність у реальному житті, виходячи з того, що людина, моральна за своєю природою істота, здатна безмежно вдосконалюватися під впливом світської освіти і виховання. Послідовники Петрарки, котрі розвивали ідеї гуманізму, запропонували принцип нової універсальної релігії (М. Фечіно), нової синтетичної філософії (Дж. Мірандоло), нової етики (Л. Валла), виховної доктрини (Л. Альберті), політичного устрою (М. Падуанський, Н. Макиавеллі). Гуртки гуманістів, які спочатку виникли в Італії (початок XIV ст.), поступово перетворилися на могутній гуманістичний рух, який охопив Німеччину, Францію, Голландію, Англію, з часом – всі європейські країни, в тому числі Україну.

Отже, поняттям «гуманізм» охоплюється загальна тенденція, що починається з Франческо Петрарки і знаменує собою новий період в історії естетичної думки і художньої культури, адже гуманізм доби Відродження не був чітко вираженою філософською думкою, це була, скоріше, культурна і педагогічна програма, серцевиною якої була людина.

Виключність гуманістики полягає в тлумаченні людини як вищої цінності, дослідженні шляхів та засобів «олюднення людини», тобто її виховання й формування на принципах людяності. В період доби Відродження провідні мислителі сформулювали цілу низку засадничих для філософської та естетичної гуманістики ідей. Головна серед них – ідея самостійності людини, яка, так би мовити, залежить від самої себе. Це, власне, філософія особистісного, індивідуального вдосконалення, це усвідомлення свободи у «виборі себе», це самоутвердження і самореалізація. Митці Відродження створюють своєрідний культ людини, захоплюються її розумом, духом і тілом. Саме свідомість і незалежна суспільна позиція, гордість і самоповага, усвідомлення власної сили і здібностей стають провідними темами творчості таких видатних діячів Відродження, як Данте, Петрарка, Боккаччо, Сервантес, Томас Мор, Томазо Кампанелла та ін. Зауважимо, що для літераторів цієї доби був властивий «карна-

вальний стиль» зображення людини (М. Бахтін), коли автори охоче користувалися засобами іронії, гумору, сарказму, гіперболи у життєписі героїв своїх творів.

У період Відродження культура обґрунтовує і зовсім інше ставлення до особистості самого художника, заперечуючи середньовічне уявлення про нього як про ремісника. «Замість простих ремісників у них почали бачити людей особливих, тих, що сприяють підвищенню міжнародного престижу міста або держави...», – стверджують українські науковці М. Кушнарєва та В. Панченко у своїй роботі «Проблема творчої особистості в культурі італійського Відродження» [5, с. 40]. Дослідники вважають, що в добу Відродження «відбувся рішучий поворот у розумінні змісту та значення особистості художників. Їх почали нагороджувати за видатні досягнення у мистецтві... У світлі цього зрозуміло, чому Комізо Медічі сказав, що «художники – це небесні створіння, а не в'ючні віслики», а папа Лев X багато що вибачав Мікеланджело» [5, с. 40]. Символом Ренесансу стає постать всебічно розвиненої особистості, яку уособлює художник-творець. Творець нової епохи – це конкретне втілення універсальної людини, всебічно освіченої особистості. Художника в епоху Відродження – це «Божественний геній». З'являється спеціальний літературний жанр, пов'язаний з описом біографії творчої особистості – так звані «життєписи». Вважалося, що кожна людина, як не за родом занять, то хоча б за своїми інтересами, повинна наслідувати художника. Через зміну ставлення до людини змінюється і ставлення до мистецтва, яке набуває високої соціальної цінності.

Українські науковці у сфері естетико-мистецтвознавчих досліджень доби Відродження виокремлюють, передусім, проблеми художньої творчості та видової специфіки мистецтва. Слід зауважити, що підхід до цих проблем має яскраво виражений естетико-культурологічний аспект. А це дозволяє, так би мовити, вписати зазначені проблеми в логіку культуротворчих процесів і позбавитися описовості традиційного мистецтвознавства.

На думку О. Оніщенко, доцільним є поєднання стосовно доби Відродження проблеми художньої творчості та видової специфіки мистецтва. Ця ідея концептуалізується у наступній тезі: художня творчість як чинник формування видової специфіки мистецтва. У поле зору дослідника потрапляють і Альберті, і Леонардо да Вінчі, і Дж. Вазарі [6].

У цей час досить своєрідно представлені естетичні дослідження, які велися не мистецтвознавцями, не філософами, а художниками – практиками мистецтва. Загальноестетичні проблеми розглядалися в межах того або іншого виду мистецтва, переважно живопису, скульптури, архітектури, тобто тих мистецтв, що набули найповнішого розвитку саме в цей період. Щоправда, досить умовним стосовно Відродження був поділ діячів Ренесансу на вчених, філософів чи художників. Практично всі вони були універсальними особистостями. «Тоді не було майже жодної помітної людини, яка б не здійснила далеких мандрівок, не володіла б чотирма або п'ятьма мовами, не славилася би в кількох галузях творчості» [8, с. 165].

Таким чином, Відродження – це звертання до античності, але вся культура даного періоду зайвий раз доводить, що Відродження у чистому вигляді, Відродження як вороття не буває. Мислителі-відродженці бачили в античності те, що хотіли. Тому зовсім не випадково, що особливу зацікавленість у цей період викликає неоплатонізм. О. Ф. Лосєв блискуче показує причини поширеності саме цієї концепції в добу італійського Відродження. Неоплатонізм не міг не привернути уваги відродженців ідеєю еманациї (витікання) божественного змісту, ідеєю насиченості світу (космосу) божественним змістом і, нарешті, ідеєю Єдиного як максимально конкретного оформлення життя і буття. Бог стає ближче до людини, він мислиться майже пантеїстично: Бог злитий зі світом, він одухотворює світ. Тому світ і вабить людину. Розуміння людиною світу, наповненого божественною красою, стає одним із головних світоглядних завдань епохи Відродження.

Світ наповнений Божественною красою, а найкращим засобом розуміння справедливо визнаються можливості людських почуттів: виникає пильний інтерес до візуального сприйняття, а звідси – розквіт просторових видів мистецтва (живопис, скульптура, архітектура). Адже саме ці мистецтва, на переконання діячів Відродження, дозволяють точніше запам'ятати та втілити Божественну красу. Це одна з причин того, що культура Відродження яскраво виявляє художній характер.

Гуманісти були творцями нової системи знання, у центрі якої постала проблема людини. Основна ідея гуманізму і полягала в тому, що реальна, земна і внутрішньо вільна людина була в гуманістів мірою всіх речей. «Людину по праву називають і вважають великим чудом, живою істотою, дійсно гідною замилювання» [9, I, с. 211], – наголошував у «Промові про гідність людини» Джованні Піко дела Мірандола.

Наша спроба зануритися у виявлення специфіки поняття «гуманізм», яке органічно пов'язане з поняттям «відродження», вимагає залучення більш широкого кола проблем, зокрема проблеми естетичних категорій. Теоретики Ренесансу продовжували як розробляти цілу низку тих естетичних категорій, які склалися ще в Античності, так і визначати нові. Природу та сутність прекрасного вони пояснювали за допомогою понять «гармонія» і «грація». Широко застосовуваний у живописі та поезії античний принцип «мімезиса» (наслідування) достатньо глибоко обґрунтовувався в трактатах Франческо Патриці і Томазо Кампанелли. Категорія «пропорція» асоціювалася у теоретиків і практиків Відродження, насамперед, з правилом «золотого перетину». У трактаті «Про божественну пропорцію» італійський математик Луїджі Пачолі писав, що правилу «золотого перетину» підпорядковуються всі земні предмети, які претендують бути гарними. В естетиці Відродження значне місце посідає і категорія «трагічне». Суть трагічного світовідчуження полягає в нестійкості особистості, яка, в кінцевому підсумку, спирається тільки на саму себе. Трагічне світовідчуження великих відродженців пов'язане із суперечливістю цієї культури: з одного боку, у ній присутнє переосмислення античності, а з іншого – продовжує домінувати християнська тенденція. З одного боку, Відродження – епоха радісного самоствердження людини, а з іншого – епоха найглибшого розуміння всієї трагічності її існування. Про це свідчать, наприклад, сонети Петрарки та розписи в Сікстинській капелі Мікеланджело. Категорії естетики цього періоду динамічно розвивалися та істотно модифікувалися.

У добу Відродження людська особистість набуває небаченої раніше цінності: поглиблюючи античне розуміння гуманізму, видатні діячі Ренесансу представили його як вираження «цілісності людського духу», свідчення «повноти та неподільності» людської природи. По-новому тепер сприймається і тілесність людини: після середньовічного «прокляття плоті» настає її реабілітація – створюється культ фізичної краси, втіленої в полотнах Боттічеллі, Леонардо да Вінчі, Рафаеля. Але головним для гуманістів-класиків був людський дух, неповторність та унікальність кожного індивідуума. Особливої сили ренесансному гуманізму надавало те, що ідея Людини талановито розкривалася засобами високого мистецтва, в якому органічно поєднувалися «чиста думка» і свіжий чуттєвий досвід митця. Мистецтво Ренесансу висловлювало свої істини і спостереження

від людини, про людину і для людини. Для культури цієї доби мистецтво мало таке саме всеохоплююче значення, як для XVIII ст. – філософія, для XIX ст. – наука, для XX ст. – техніка. Панує думка, що саме в цей період формується поняття особистості як такої («внутрішня людина»).

Надалі гуманістичні ідеї знайшли свій розвиток і поглиблення у творах та практичній діяльності видатних представників Просвітництва. На прапорах просвітителів – Дж. Локка, А. Сміта, Д. Юма, Фр. Вольтера, Ж.-Ж. Руссо, Г. Лессінга, І. Канта та ін. – були накреслені два головних гасла: наука і прогрес. Саме ними мала керуватися вільна і свідомо людина.

Глибокий і об'єктивний аналіз епохи Відродження, а значить і гуманізму як історичного явища, незалежно один від одного зробили Гердер, Гегель та Мішле, а їхні міркування та оцінки не втратили актуальності до теперішнього часу, як і праці багатьох інших дослідників. Так, Я. Буркгард у своїй роботі «Культура Італії в епоху Відродження» (1860) стверджував, що Ренесанс був цілковитим запереченням середньовічної епохи заборон та догматів. Така категорична точка зору суперечила переконанням інших поціновувачів естафети двох великих епох, котрі вбачали спадкоємність середньовіччя у підвалинах новацій Відродження. Час і доскіплива робота багатьох поколінь дослідників довели наявність впливу середньовічної культури, але не дали підстав вважати безперечною ні одну зі згаданих концепцій.

В умовах XX ст. інтерес до проблем італійського Відродження позначений принципово важливими дослідженнями співвітчизників гуманізму. Це перш за все роботи Е. Гарена, Б. Кроче, А. Грамші, А. Банфі, які певним чином підсумовують та узагальнюють напрацьовані традиції.

Зокрема, Еудженіо Гарен, який понад п'ятдесят років плідно займався проблемами теорії та історії італійського Відродження, у своїй праці «Історія італійської філософії» не лише розглянув термінологічний ряд досліджуваної епохи, але й зробив спробу визначити хронологічну послідовність певних розділів розвитку італійської культури. Ця так звана «періодизація Гарена» передбачає поділ епохи від XIV до середини XVII ст. на три умовні періоди: 1) «доба гуманізму»; 2) «відродження»; 3) «контрреформація і бароко». Авторитет Гарена в науковому світі дав право такому поділу закріпитись в літературі, але полеміку породжував той факт, що сам гуманізм не вичерпався у першому періоді, а й дотепер залишається однією з провідних ідей філософії, політики, со-

ціології, мистецтва тощо. В своїх дослідженнях Е. Гарен постійно наголошує на «полемістичній свідомості» доби Відродження, на «яскраво вираженому потягу до буття» її сучасників, на виробленні «програми розриву зі старим світом із метою затвердження інших форм освіти і спілкування». Ці риси ренесансної свідомості формувалися цілком свідомо, як протипага релігійно-аскетичному світосприйманню середньовіччя, як заперечення ідеї гріховності життя – однієї з тез середньовічної моралі.

Вагомий внесок у вивчення історії Відродження внесли наприкінці XIX – на початку XX ст. такі дослідники, як О. Веселовський, М. Корелін, Д. Мережковський. До сьогодні викликають інтерес роботи М. Бердяєва та П. Флоренського, а праці Л. Баткіна, Л. Брагіної, О. Горфункеля, О. Лосєва, Н. Рєвякіної, В. Рутенбурга, Л. Чіколіні стали реальним надбанням щодо відтворення атмосфери наукового пошуку в умовах XIV–XVII ст., проведення реального аналізу «Античність – Середньовіччя – Відродження» та реконструкції життєвих і творчих доль видатних гуманістів.

Мистецтвознавчий аспект дослідження Відродження представлений роботами М. Алпатова, В. Лазарева, А. Ефроса, а в працях О. Анікста, Г. Бояджієва, О. Габричевського, Ю. Колтинського, А. Конена, М. Лібмана, Є. Роттенберга розкрита історія та теорія живопису, театру, музики, скульптури, архітектури.

Епоха Відродження, як важливий етап у розвитку культури європейської цивілізації, розглянута в роботах провідних європейських культурологів, зокрема Й. Гейзінга та О. Шпенглера.

В Україні ідеї ренесансного гуманізму, інтерес до яких яскраво виявлено в роботах Я. Ісаєвича, М. Кашуби, В. Нічник, М. Поповича та інших, починають поширюватися з другої половини XVI ст. Серед українських зачинателів гуманістичної культури XV–XVI ст. особливо вирізнялися Ю. Дрогобич, П. Русин, С. Оріховський. А найвідомішими в українській гуманістиці були роботи Г. Сковороди, який у своєму вченні про людину акцентував увагу на її внутрішньому духовному стані («філософія серця»). Цей мандрівний філософ оспівував внутрішню свободу особистості, її незалежність. Мета людського життя – це «радість серця», «внутрішній лад», «міцність душі». Висуваючи ідею щастя як вищу мету людського життя, Г. Сковорода створює вчення про «сродну працю» як одну із найважливіших передумов досягнення людиною щастя, реалізації дійсно людського способу життя, самоствердження особи, найви-

щу насолоду особистості. Пригадаємо і відоме дослідження І. Голєніщева-Кутузова «Гуманізм у східних слов'ян (Україна і Білорусь)», завдяки якій Україна активно була включена до європейського ренесансного контексту.

Висновки. Отже, проаналізувавши інтерпретацію складу української наукової думки на предмет ідей гуманізму у гуманітаристиці, а саме в українській історичній науці, важливим слід вважати той факт, що успіхи сучасних діячів вітчизняної гуманістичної науки, які в умовах самостійної української держави активно й неупереджено висвітлюють білі плями щодо наявності та самобутності українського Відродження, яке розвивалося під впливом європейських традицій і сповідувало провідні принципи віри в можливість людської особистості, наближення її до природи і возвеличення людини в художній творчості – виявилися досить помітними. При цьому вітчизняні гуманісти, орієнтуючись на канони античності, наслідуючи європейські ренесансні школи, дбали про збереження національної специфіки і ідентичності.

Показово, що лише за останні десятиліття побачили світ ґрунтовні дослідження впливу епохи Відродження на безперервний розвиток світової гуманістики і культури таких відомих українських авторів, як С. Безклуба, В. Бітаєва, А. Дорога, В. Єфіменка, Л. Левчук, О. Оніщенко, В. Роме-неця, Ю. Сабадаш тощо.

Навіть за таким коротким переліком дослідників можна скласти уявлення про той масив даних, який вже напрацьовано й опубліковано, але інтерес до Відродження та його гуманістичної ідейної енергетики не згасає, тому що виявляються нові теми й аспекти, котрі вимагають зусиль, пошуків, підходів для розкриття феномена виникнення та поширення ідеї антропоцентризму і харизми світського вільнодумства по всій Європі.

Автори монографії «Гуманізм: сучасні інтерпретації та перспективи» зазначають: «XX століття піддало сумніву і критиці навіть класичні концепції гуманізму. Людина в сучасному світі знов перетворилася на найактуальнішу проблему...» [10, с. 48]. Гуманістичні ідеї в наші дні представлені найрізноманітнішими вченнями та концепціями: етика ненасильства – Г. Д. Торо, Р. У. Емерсон; ідеї діалогової моралі, сформульовані М. Бахтінім, М. Бубером, А. Л. Мейером, Ф. Ебнером; екологічна етика Р. Атфільда, О. Леопольда, П. Шепарда; комунікативна етика Ю. Габермаса та К. О. Апеля; біоетика Д. Каллагана, Р. Уїтчі; «інтегральний гуманізм» Ж. Марітена; «теономна культура» П. Тілліха; безрелігійне християнство Д. Бонхоффера; інтегральна мовна комунікація П. Лоренца та Х. Перельмана. Однією з найпомітніших сучасних концепцій «звільнення людини» є екзистенціальний гуманізм.

Отже, сучасна світова гуманістика формується і розвивається в контексті становлення загальнолюдської культури, в ситуації, коли потреба в діалозі культур і цивілізацій стає однією із найсуттєвіших проблем сучасності. Саме на початку третього тисячоліття формування «нової епохи» усвідомлюється як взаємозв'язок і взаємозалежність всіх країн світової спільноти. ЮНЕСКО запропонувало ХХІ ст. відзначити як «століття освіти», а фундаментом освіти має бути сучасна система гуманітарного виховання, яка орієнтується на самоцінність людини як на взірць універсальності, на активне та творче ставлення до життя, розумність у поєднанні з розвинутою культурою чуттєвості, з усвідомленням власної відповідальності.

Перспективи подальших досліджень: аналіз категорій специфіки італійської моделі гуманізму, а також підґрунтя теоретичних джерел гуманізму.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Александрова О. В. Філософія середньовіччя та епохи Відродження / О. В. Александрова. – Київ, 2002. – 172 с.
2. Лосев А. Ф. Импульс Духа (Личность, Нравственность, Образование). А. Ф. Лосев. – М.: Политизад, 1988. – 366 с.
3. Бітаєв В. А. Естетична освіта та гуманізація людини: монографія / В. А. Бітаєв. – Київ, 2003. – 232 с.
4. Єфіменко В. В. Культура Відродження / В. В. Єфіменко; за ред. Л. Т. Левчук // Історія світової культури. – Київ: Либідь. – С. 212-251.
5. Кушнарєва М. Б. Проблема творчої особистості в культурі італійського Відродження / М. Б. Кушнарєва, В. І. Панченко // Теоретичні проблеми художньої культури. – Переяслав-Хмельницький, 1995. – С. 40-44.
6. Оніщенко О. І. Художня робота в контексті гуманітарних знань: монографія / О. І. Оніщенко. – Київ: Освіта, 2001. – 179 с.
7. Сабадаш Ю. С. Гуманізм як феномен італійської культури / Ю. С. Сабадаш. – Київ, 2008. – 361 с.
8. Энгельс Ф. Введение в «Диалектику природы» / Ф. Энгельс // Диалектика природы. – М.: Политиздат, 1987. – С. 6-23.
9. Pico della Mirandola De hominis dignitate, Neptaplus, De ente et uno e scritti vari / G. Pico della Mirandola; Cura di Eugenio Garin. – Firenze: Vallecchi, 1942. – 601 с.
10. Пазенок В. С. Гуманізм: сучасні тлумачення та перспективи / В. С. Пазенок, В. В. Лях, А. М. Соболев. – Київ: Укр. Центр духовної культури, 2001. – 380 с.

REFERENCES

1. Alexandrova, O.V. (2002). *Filosofia serednovichchia ta epokhy Vidrozhennia [Philosophy of the Middle Ages and the Renaissance]*. Kyiv [in Ukrainian].
2. Losev, A.F. (1988). *Impul's Duha (Lichnost', Nravstvennost', Obrazovanie) [The Impulse of the Spirit (Personality, Morals, Education)]*. Moscow: Politizdat [in Russian].
3. Bitsev, V.A. (2003). *Estetychna osvita ta humanizatsiia liudyny [Aesthetic education and humanization of a person]*. Kyiv [in Ukrainian].
4. Yefymenko, V.V. (1999). Kultura Vidrozhennia [Culture of the Renaissance]. *History of World Culture*. (pp. 212-251). Levchuk L.T. (Eds.). Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
5. Kushnareva, M.B., & Panchenko, V.I. (1995). Problema tvorchoi osobystosti v kulturi italiiskoho Vidrozhennia [The problem of a creative personality in the culture of the Italian Renaissance]. *Theoretical problems of artistic culture*. (pp. 40-44). Pereyaslav-Khmelnitsky [in Ukrainian].
6. Onishchenko, O.I. (2001). *Khudozhnia robota v konteksti humanitarnykh znan [Artistic work in the context of humanitarian knowledge]*. Kyiv: Education
7. Sabadash, Yu.S. (2008). *Khudozhnia robota v konteksti humanitarnykh znan [Humanism as a phenomenon of Italian culture]*. Kyiv [in Ukrainian].
8. Engels, F. (1987). Vvedenie v «Dialektiku prirody» [Introduction to the «Dialectics of Nature»]. *Dialectics of Nature*. (pp. 6-23). Moscow: Politizdat [in Russian].
9. Pico della Mirandola (1942). *De hominis dignitate, Heptaplus, De ente et uno e scritti vari*. Firenze: Vallecchi [in Italian].
10. Pazenok, V.S., Lyakh, V.V., & Sobol, A.M. (2001). *Humanizm: suchasni tlumachennia ta perspektyvy [Humanism: modern interpretations and perspectives]*. Kyiv: Ukr. Center for Spiritual Culture [in Ukrainian].

Попович Олена Вікторівна

Доктор філософських наук, професор
Маріупольський державний університет
87500, м. Маріуполь, просп. Будівельників, 129-А

Popovych Olena

Grand PhD in Philosophical sciences, professor
Mariupol State University
129a, Budivelnkyiv Ave., Mariupol, 87500, Ukraine

Email: elena-popovich52@mail.ru

Сабадаш Юлія Сергіївна

Доктор культурології, професор
Маріупольський державний університет
87500, м. Маріуполь, просп. Будівельників, 129-А

Sabadash Yuliia

Grand PhD in Culturological sciences, professor
Mariupol State University
129a, Budivelnkyiv Ave., 87500, Mariupol, Ukraine

Email: juliasabadash@gmail.com

Цитування: Попович О. В., Сабадаш Ю. С. Історична українська наукова думка: інтерпретація ідей гуманізму / О. В. Попович, Ю. С. Сабадаш // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 5. – С. 66-75.

Citation: Popovych, O.V., & Sabadash, Yu.S. (2018). Istorychna ukrainska naukova dumka: interpretatsiia idei humanizmu [Historical ukrainian scientific thought: interpretation of ideas of humanism]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(5), 66-75.

Стаття надійшла / Article arrived: 18.04.2018

Схвалено до друку / Accepted: 28.04.2018

Папа Бенедикт XVI: філософ, політик, дипломат

Данилюк І.В., Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Бенедикт XVI (lat. *Benedictus PP XVI*) – заслужений Папа Римський, 265-й Папа Католицької церкви і єпископ Рима та 7-й правитель міста-держави Ватикан із 19 квітня 2005 року по 28 лютого 2013 року.

З обранням Папи Бенедикта XVI вважалося, що папство Німецького Папи стане досить консервативним, натомість правління 265-го Папи було ознаменоване низкою нововведень, реформ та нових ідей.

Бенедикт XVI за свої менше ніж вісім років понтифікату здійснив ряд реформ у Католицькій Церкві, але слід відзначити, що ще до вступу на Апостольський Престол Джозеф Ратцінгер, майбутній Папа Бенедикт XVI, був одним із тих, хто визначав обличчя сучасної Католицької церкви під час Другого Ватиканського Собору, а також у подальшій роботі на найвищих посадах у Католицькій церкві та Ватикані у тіні Папи Івана-Павла II.

В статті було відзначено, що папство Бенедикта XVI не зосереджується на політиці, а більше на написанні творів. Папа не відмовляється від політичних дій та дипломатичних кроків, а, відповідно до німецького стилю, делегує політику і дипломатію компетентним особам. Було зазначено, що у своїх роботах Бенедикт XVI піднімав важливі соціальні та етичні питання, а енцикліка «*Caritas in Veritate*», яка була відповіддю на фінансову кризу 2008 року, стала світовим бестселером. Варто звернути увагу на послання Бенедикта XVI, які завжди ішли до самої проблеми та піднімали актуальні проблеми світового співтовариства.

Особливість фігури Папи Бенедикта XVI можна прочитати двома способами: по-перше, важливість аналізу філософських поглядів, політичних закликів і кроків Папи Бенедикта XVI; по-друге, через своє історичне минуле Джозеф Ратцінгер (майбутній папа Бенедикта XVI) у силу обставин перебував у Гітлерюгенд та брав участь у Другій Світовій війні, але не втратив свого людського обличчя.

Бенедикт XVI виступає прикладом здатності людини зі скромним походженням робити великі речі і добиватися визнання. Найбільш величним, на думку автора, у постаті Папи Бенедикта XVI є уміння робити важливий та відповідальний вибір: будучи главою Католицької церкви, відмовитись від влади, поступившись більш молодим та енергійним.

Ключові слова: Бенедикт XVI; Католицька церква; Святий Престол; Ватикан

Pope Benedict XVI: philosopher, politician, diplomat

Danyliuk I.V., Taras Shevchenko National University of Kyiv

Benedict XVI (lat. *Benedictus PP XVI*) – Pope Emeritus, 265-th Pope of the Catholic Church and Bishop of Rome and the 7th governor of Vatican City State from 19 April 2005 to 28 February 2013.

With the election of Pope Benedict XVI, it was known that the papacy of the German Pope would become rather conservative, but the governance of the 265-th Pope was marked by a number of innovations, reforms and new ideas.

For less than eight years, Benedict XVI had made a number of reforms in the Catholic Church, but before to lead the Holy See and the Catholic Church, Joseph Ratzinger, the future Pope Benedict XVI, co-defined the face of the modern Catholic Church during the Second Vatican Council, as well as in further work on the highest positions in the Catholic Church and the Vatican.

Also, it was noted that the papacy of Benedict XVI is not focusing much on politics, and more on the writing of scientific works, Encyclicals and messages. The Pope does not renounce political actions and diplomatic steps, but, according to the German style, delegates politics and diplomacy to competent persons. It should be noted that in own works Benedict XVI raised important social and ethical questions, furthermore in addition the Encyclical of Benedict XVI «*Caritas in Veritate*», which was the response to the 2008 financial crisis, became the world's bestseller. Pope Benedict XVI is a great intellectual of the Catholic Church, author of a number of works on Christianity and three Encyclicals. It is worth paying attention to the message of Benedict XVI, who always went to the very problem and raised the actual problems of the world community.

The figure of the Pope always attracts attention and is an example of imitation, since the head of the Catholic Church is an example for imitation his believers, as well as a moral judge on the international arena.

The peculiarity of the figure of Pope Benedict XVI can be read in two ways: firstly, the importance of the analysis of the philosophic views, political appeals and steps of Pope Benedict XVI; and the secondly, because of his life, which, in the circumstances, Joseph Ratzinger future pope Benedict XVI had been in the Hitlerjugend and took part in the Second World War, but did not lose his human face.

Benedict XVI is an example of the ability of a man with modest origin to do great things and get recognition. The most magnificent, according to the author, in the figure of Pope Benedict XVI is an example to make an

important and responsible choice: being the head of the Catholic Church he refuses from power, giving way to a younger and more energetic.

Keywords: Benedict XVI; Catholic Church; Holy See; Vatican

Папа Бенедикт XVI: философ, политик, дипломат

Данылюк И.В., Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко

Бенедикт XVI (lat. Benedictus PP XVI) – заслуженный Папа Римский, 265-й Папа Католической церкви и епископ Рима, 7-й правитель города-государства Ватикан с 19 апреля 2005 по 28 февраля 2013 года.

С выбором Папы Бенедикта XVI было известно, что папство Немецкого Папы станет достаточно консервативным, однако правление 265-го Папы было ознаменовано рядом новшеств, реформ и новых идей.

Бенедикт XVI за свои менее чем восемь лет понтификата совершил ряд реформ в Католической церкви, но еще до вступления на Апостольский Престол Джозеф Ратцингер (будущий Папа Бенедикт XV), был одним из тех, кто определял лицо современной Католической церкви во время Второго Ватиканского Собора, а также в дальнейшей работе на высоких должностях в Католической церкви и Ватикане в тени Папы Ивана-Павла II.

Также было отмечено, что папство Бенедикта XVI не сосредотачивается на политике, а больше на написании трудов. Папа не отказывается от политических действий и дипломатических шагов, а, согласно немецкому стилю, делегирует политику и дипломатию компетентным лицам. Следует отметить, что в своих трудах Бенедикт XVI выдвигал важные социальные и этические вопросы, а энциклика «Caritas in Veritate», которая была ответом на финансовый кризис 2008 года, стала мировым бестселлером. Стоит обратить внимание на послание Бенедикта XVI, которые всегда шли к самой проблеме и поднимали актуальные проблемы мирового сообщества.

Особенность фигуры Папы Бенедикта XVI можно прочесть двумя способами: во-первых, важность анализа философских взглядов, политических призывов и шагов Папы Бенедикта XVI; и, во-вторых, через свое историческое прошлое Джозеф Ратцингер (будущий папа Бенедикта XVI) в силу обстоятельств находился в составе Гитлерюгенд и участвовал во Второй мировой войне, но не потерял своей человечности.

Бенедикт XVI выступает примером способности человека со скромным происхождением делать великие вещи и добиваться признания. Наиболее величественным, по мнению автора, в личности Папы Бенедикта XVI является умение делать важный и ответственный выбор: будучи главой Католической церкви, отказаться от власти, уступив более молодым и энергичным.

Ключевые слова: Бенедикт XVI; Католическая церковь; Святой Престол; Ватикан

Постановка проблеми:

Постать Папи завжди привертає увагу, адже глава Католицької церкви виступає прикладом для наслідування перед своєю паствою, а також моральним суддею на міжнародній арені.

Особливість постаті Папи Бенедикта XVI можна прочитати у двох ключах: по-перше, важливість аналізу філософських поглядів, політичних закликів та кроків Папи Бенедикта XVI; по-друге, через своє історичне минуле, адже Джозеф Ратцингер в силу обставин перебував у Гітлерюгенд та брав участь у Другій Світовій війні, але не втратив свого людського обличчя.

Аналіз останніх джерел і досліджень:

Для аналізу постаті Бенедикта XVI використано біографію Папи з офіційного сайту Ватикану «Biografia di Sua Santità Benedetto XVI» [9], а також напрацювання А. Меллоні «Enciclopedia dei Papi» [15]. Цікаві матеріали знаходимо в деяких тематичних статтях [1, 12, 17, 19], які розкрива-

ють деякі сторінки з життя майбутнього Папи Бенедикта XVI.

Філософські погляди та політичні заклики знаходимо у енцикліках Бенедикта XVI «Caritas in Veritate» [4], «Deus caritas est» [5] та посланнях Папи «Послання до Генеральної Асамблеї ООН» [6], «Послання до XXXIX Всесвітнього дня миру» [7].

Аналіз політичних та дипломатичних кроків Папи Бенедикта XVI знаходимо в статтях Т. Джодока «The Catholic Church: An Underestimated and Necessary Actor in International Affairs» (Католицька церква: недооцінений та необхідний актор у міжнародних справах) [13], Е. Пентіна «The Pope as Diplomat. How the Vatican Does Foreign Policy» (Папа як дипломат. Як Ватикан займається зовнішньою політикою) [16].

Мета статті: дослідити постать Папи Бенедикта XVI. Поставлена мета формує наступні завдання статті: проаналізувати біографію Бенедикта XVI, розкрити філософські погляди, охарактеризувати політичну та дипломатичну діяльність папи Бенедикта XVI.

Виклад основного матеріалу:

Джозеф Алоїс Ратцінгер (Joseph Aloysius Ratzinger), майбутній Папа Бенедикт XVI, народився 16 квітня 1927 року в Марктл-ам-Інн (Німеччина)¹, він був третьою дитиною у сім'ї Марії та Джозефа Ратцінгер [15]. Батько був комісаром жандармерії, походив із бідної сім'ї фермерів Нижньої Баварії. Мати була дочкою ремісників з Баварії [15].

Час молодості був нелегким для майбутнього Папи. Віра й освіта його сім'ї підготували Джозефа Ратцінгера до суворого досвіду проблем, пов'язаних із нацистським режимом. Родина Ратцінгера, особливо батько, були в опозиції до нацизму², а позиція батька проти нацизму призвела до пониження в посаді та переслідуванні сім'ї [14]. Бенедикт XVI згадував, що «бачив побиття свого пастора нацистами перед святкуванням Святих Мес і відчував клімат сильної ворожнечі у конфронтації з Католицькою церквою в Німеччині» [9]. Джозеф Ратцінгер також зустрівся із жахом програми евтаназії інвалідів нацистського режиму: «Ратцінгер мав двоюрідного брата з синдромом Дауна. В 1941 році йому було 14 років, на кілька місяців молодший від самого Ратцінгера, був забраний нацистською владою на «терапію». Через деякий час сім'я отримала звістку про те, що він помер, імовірно був визнаний одним із «небажаних» того періоду і ліквідований» [1].

Хоча батьки мали певні матеріальні труднощі у 1939 році, у віці 12 років Джозеф Ратцінгер вступив у перед-семінарію в Траунштайні [2, с. 14]. У 1941 р він вступив до семінарії і тоді ж поповнив ряди Гітлерюгенд³ (Hitlerjugend) – вступ у Гітлерюгенд був обов'язковим відповідно до вимог закону Gesetz über, який зобов'язував до членства в Гітлерюгенд всіх 14-річних німецьких юнаків. Сам Джозеф Ратцінгер у знак протесту відмовився від участі в засіданнях Гітлерюгенд. Проблем юному Ратцінгеру вдалося уникнути завдяки розумінню професора математики, що дозволило йому пропускати засідання Гітлерюгенд. У семінарії Джозеф Ратцінгер залишався до 1942 року, коли семінарія була закрита для використання у військових цілях, а семінаристи були відправлені додому. Тоді Джозеф Ратцінгер іде до гімназії в Траун-

штайні [2, с. 15]. У 1943 році з гімназії він був зарахований у корпус протиповітряної оборони Luftwaffenhelfer в батарею, яка повинна була захищати завод авіадвигунів BMW на околицях Мюнхена від повітряних нальотів. У 1944 році, досягнувши призовного віку, був призваний до армії в Австрійський легіон. Джозефа Ратцінгера направили на австро-угорський кордон на установку протитанкових мін [17].

Навесні 1945 року Джозеф Ратцінгер дезертував з армії і попрямував додому в Траунштайн. Будучи німецьким солдатом, він був арештований американцями та інтернований у таборі військовополонених, але звільнений через кілька місяців – 19 червня 1945 року [15].

Попри службу в армії, у період війни Джозеф Ратцінгер не брав участі в самих бойових діях. Слід відзначити, що будучи кардиналом, Джозеф Ратцінгер, а пізніше Папа Бенедикт XVI, не приховував свого членства в Гітлерюгенд, а також участі у Другій світовій війні на боці Німеччини.

Уже в листопаді 1945 р. Ратцінгер знову повертається до семінарії. Після завершення семінарії у 1946 році Джозеф Ратцінгер вступає до Вищого інституту філософії і теології у Фрайзінгу, де він вивчав філософію і теологію, незабаром у 1947 році Ратцінгер переїхав до Мюнхену де вступив у Богословський інститут при Мюнхенському університеті [15].

29 червня 1951 року, на свято Петра і Павла за Католицьким стилем, Джозеф Ратцінгер був висвячений на священника у соборі Фрайзінга кардиналом Фаульхабером – архієпископ Мюнхена і Фрайзінга. Через рік Джозеф Ратцінгер почав викладати у Вищій школі філософії і богослов'я Фрайзінга [9].

У 1953 р. Джозеф Ратцінгер захистив дисертацію, присвячену еклезиології Августина в Мюнхенському університеті. Другу дисертацію він присвятив богослов'ю історії у Святого Бонавентури [9].

У 1959-1977 роках Джозеф Ратцінгер викладав фундаментальне богослов'я в університетах Німеччини: в Бонні (1959-1969), в Мюнстері (1963-1966) і Тюбінгені (1966-1969). З 1969 р. він був професором у Регенсбурзькому університеті, де також обіймав посаду заступника ректора [9].

¹ У 1929 році сім'я Ратцінгерів переїхала в Тіттмонінг, а в грудні 1932 року в Ашау-ам-Інн, де Джозеф навчався в початковій школі. У квітні 1937 року, після перемоги націонал-соціалістичного режиму, Ратцінгери переїхали в Траунштайн [15].

² Старший брат Бенедикта XVI Георг Ратцінгер згадував про їхнього батька: «Він був заклятим ворогом нацизму, тому що вважав, що це буде суперечити нашій вірі» [14].

³ Гітлерюгенд (Hitlerjugend) – юнацька воєнізована націонал-соціалістична організація, членство у якій, відповідно закону Gesetz über, було обов'язковим для всіх німецьких підлітків віком від 14 до 18 р.

Інтенсивна наукова діяльність⁴ привела Джозефа Ратцінгера до виконання важливих завдань на німецькій єпископальній конференції у Міжнародній богословській комісії [9].

У 1962-1965 роках в якості радника-теолога при кардиналі Джозефі Фрінгусе Джозеф Ратцінгер брав участь у роботі Другого Ватиканського Собору. Сам Бенедикт XVI називав участь в II Ватиканському Соборі центральною подією у житті, що також «підтвердила його покликання, визначеного ним як «теолог» [9].

У 1972 році Джозеф Ратцінгер разом із Гансом Урсом фон Бальтазаром, Анрі де Любаком, Вальтером Каспером та іншими засновують міжнародний католицький журнал *Communio* («Причасття»)⁵, який був присвячений питанням богослов'я і культури. Журнал, опублікований на сімнадцяти мовах, включаючи німецьку, англійську та іспанську, став провідним журналом католицької теологічної думки на сучасному горизонті [10].

25 березня 1977 р. Джозефа Ратцінгера було призначено архієпископом Мюнхенським і Фрайзінгським. А 28 травня 1977 р. його висвятили на єпископа. 27 червня 1977 р. Папа Павло VI звів Джозефа Ратцінгера в ступінь кардинала [9].

У 1980 році Папа Іван-Павло II призначає кардинала Джозефа Ратцінгера головою Папської ради у справах мирян (*Pontificium consilium pro laicis*). Через рік, 25 листопада 1981 року, Ратцінгер став префектом Конгрегації доктрини віри (*Congregatio pro Doctrina Fidei*)⁶ – орган Святого Престолу, який відповідає за контроль точності католицької доктрини. Посаду він займав до обрання Папою. Згодом кардинала Ратцінгера призначено головою Папської біблійної комісії (*Commissio Pontificia de Re Biblica*) та Міжнародної теологічної комісії (*Commissio Theologica Internationalis*) [9].

15 лютого 1982 Ратцінгер залишив пастирські обов'язки в Німеччині і переїхав до Ватикану [9].

Служіння кардинала Ратцінгера на головних посадах у Католицькій церкві було невтомним, і є нездійсненим завданням перерахувати його роботу в просторі біографічної статті. Кардинал Ратцінгер був співавтором основних рішень та документів Івана-Павла II: буде справедливо назвати Джозефа Ратцінгера «сірим кардиналом» Папи Івана-Павла II, адже саме німецький теолог розробляв усі документи. При чому кардинал Ратцінгер завжди залишався у тіні Папи Івана-Павла II. Серед багатьох точок роботи Ратцінгера слід зазначити його роль в якості Голови Комісії з підготовки Катехизму Католицької Церкви (*Catechismo della Chiesa Cattolica*) [9].

У 1998 році Кардинал Ратцінгер був обраний віце-деканом Колегії кардиналів (*Collegio Cardinalizio*), а 30 листопада 2002 року – деканом Колегії кардиналів. Ратцінгер входив до комісії *Ecclesia Dei*, чиім завданням є формування рішень Католицької церкви із найбільш актуальних питань сучасності.

19 квітня 2005 року на другий день конклаву, в четвертому турі Джозеф Ратцінгер був обраний Папою Римським⁷ і прийняв ім'я Бенедикта⁸ XVI.

Саме ім'я Бенедикт XVI⁹, яке Папа вибрав у день свого обрання на пост префекта Апостольського Престолу, було ознакою особистої прихильності до миру та бажанням відновити єдність у Європі [7, п.2]. Бенедикт XVI пояснював свій вибір, з однієї сторони, тому що пам'ятав папу Бенедикта XV, «мужнього пророка миру», який керував Церквою під час бурхливих часів Першої світової війни. Крім того, Бенедикт XVI згадував Святого Бенедикта з Нурсії, со-покровителя Європи, «Патріарха західного чернецтва» [8]. Так, Папа обрав ім'я, яке мало стати фундаментальним орієнтиром для утвердження миру, а також для відновлення єдності Європи з посиленням на християнські корені Європейської культури [8].

⁴ Джозеф Ратцінгер автор численних праць, серед яких: «Що означає бути християнином» (1965), «Введення в християнство» (1968), «Віра і майбутнє» (1970), «Принципи християнської моралі» (1975), «Дочка Сіону» (1977), «Бог Ісуса Христа: роздуми про Трьохісного Бога» (1977), «Есхатологія: смерть і вічне життя» (1977), «Принципи католицької теології» (1982), «На початку... Католицьке розуміння історії творіння і гріхопадіння» (1986), «Церква, екуменізм і політика: нові нариси про еклезиологію» (1987), «Служителі вашої радості» (1988), «Погляд на Христа: вправи в вірі, надії і любові» (1989), «Поворотна точка для Європи?» (1991), «Нова пісня Господу: віра в Христа і літургія сьогодні» (1995), «Сіль землі» (1996), «Віхи: Спогади. 1927-1977» (1997), «Дух літургії» (2000), «Бог і світ» (2000), «Істина і толерантність: християнська віра і світові релігії» (2003). Праці Папи Бенедикта XVI стали орієнтиром для багатьох християн, і, звичайно, для тих, хто займається поглибленим вивченням богослов'я. Його праця «Введення в християнство» – стала бестселером. Популярністю також користувалися «Чому я все ще в Церкві?», «Принципи християнської моралі», «Сіль землі» та ін.

⁵ Журнал став відповіддю на популярність неомарксизму в Західній Європі.

⁶ Колишня Свята інквізиція (lat. *Inquisitio Haereticae Pravitatis Sanctum Officium* – Святий відділ розслідувань єретичної гріховності), перейменована в 1908 році папою Пієм X у Конгрегацію доктрини віри (*Congregatio pro Doctrina Fidei*).

⁷ Бенедикт XVI став найстаршим за віком на момент обрання Папою з часів папи Климента XII (XVIII ст.). Крім того, Бенедикт XVI – перший Папа з часів папи Павла IV (XVI ст.), який був обраний на пост Папи, будучи деканом Колегії кардиналів. Він був 7-м німецьким понтифіком в історії Католицької Церкви.

⁸ За традицією, яка існує з середини XVI століття, обраний на Папський Престол бере собі нове ім'я. 265-й понтифік прийняв ім'я Бенедикт, ставши 16-м Папою з таким ім'ям. «Бенедикт» в перекладі з латини означає «благословенний».

⁹ Попередній папа з ім'ям Бенедикт XV був обраний в розпал Першої світової війни, але не виступав на стороні жодної з коаліцій, а засудив Першу світову війну як «непотрібну бійню».

24 квітня 2005 року відбулась урочиста інавгурація понтифікату, що замінює сьогодні неіснуючу коронацію¹⁰. 7 травня 2005 Папа Римський Бенедикт XVI, що носить титул єпископа Риму, офіційно вступив на кафедру глави Римської єпархії.

З обранням папою Бенедикта XVI було відомо, що папство Німецького Папи стане досить консервативним, але правління 265-го Папи відзначилось рядом нововведень, реформ та нових ідей.

Слід відзначити, що Бенедикт XVI спочатку був ліберальним богословом, але прийняв консервативні погляди після 1968 року [20]. Його пізні праці захищають традиційне католицьке вчення і цінності. Під час свого папства Бенедикт XVI виступав за повернення фундаментальних християнських цінностей, щоб протистояти посиленій секуляризації в західних країнах [5].

Консерватизм німецького Папи відзначиться і на його суспільно-політичному вченні та політичних закликах. Так, перша енцикліка Бенедикта XVI, «*Deus Caritas Est*», у відповідності до Католицької соціальної традиції підкреслювала вимогу «правильного порядку суспільства», який має бути «центральним завданням політики» [5, 28 а]. Визнавши обмеження Церкви, Бенедикт XVI наголосив на значенні Католицької Церкви як «етичного резервуару» та закликав до «формування свідомості в політиці і сприяння зростаючому сприйняттю справжніх вимог справедливості та бажання діяти відповідно до справедливості, навіть коли це контрастує з ситуаціями особистого інтересу» [5, 28 а].

Папа Бенедикт також відновив ряд традицій, у тому числі підняв Тридентську месу¹¹ на більш помітну позицію [18]. Він зміцнив відносини між

Католицькою церквою та мистецтвом, сприяв використанню латинської мови і знову повернув традиційний папський одяг, за що його назвали «естетичним папою» [3].

У дипломатичній діяльності Бенедикт XVI відзначився «німецьким стилем», а саме делегував ряд своїх дипломатичних обов'язків Державному секретарю Святого Престолу¹² кардиналу Бертоне¹³. «Німецький стиль» дозволив Папі, доручивши дипломатичну діяльність професійному дипломату, присвятити більше зусиль своїм працям, у яких звертався до світової громади зі своїм баченням майбутнього світового співтовариства, звертаючи увагу на актуальні проблеми сучасності, часто критикуючи меркантилізм сучасного йому суспільства.

Не слід вважати, що Бенедикт XVI відмовився від своїх дипломатичних обов'язків, скоріше дав свободу дій Державному секретарю Святого Престолу кардиналу Тарчізіо Бертоне. Бенедикт XVI і надалі здійснював аудієнції та брав участь у важливих заходах, а за період свого понтифікату Бенедикт XVI здійснив 23 апостольські подорожі¹⁴.

Щоб зрозуміти підхід Бенедикта XVI до міжнародних відносин та дипломатії Святого Престолу, важливо відзначити філософську та професорську¹⁵ сутність німецького Папи, як охарактеризував Папу Рацінгера Едвард Пентін: «більше вдома з книгами, ніж із дипломатичним корпусом» [17]. А російський журналіст М. Фатєєв так описував Папу Бенедикта XVI: «віддає перевагу молитися, читати і писати» [12]. Без сумніву, Бенедикт XVI – це насамперед великий філософ та по праву професор¹⁶, який насамперед прагнув поширити Хри-

¹⁰ Останнім Папою, якого увінчували коронацією був Павло VI.

¹¹ Тридентська меса – одна з поширених назв для позначення літургії Католицької церкви – меси, що підтримувалася більшістю латинських Церков до видання Римського місалу, оприлюдненого Папою Павлом VI в 1969 р. після Другого Ватиканського Собору.

¹² Державний секретар Святого Престолу або Державний секретар Ватикану – вища адміністративна посадова особа при Святому Престолі. Державний секретар допомагає Папі в управлінні Католицькою Церквою, координуючи різні офіси Святого Престолу та піклуючись про відносини з державами та міжнародними організаціями. Державний Секретаріат виконує всі політичні та дипломатичні функції Святого Престолу.

¹³ Кардинал Тарчізіо Бертоне (It. Tarcisio Bertone) – Державний секретар Святого Престолу з 15 вересня 2006 р. по 15 жовтня 2013 р.

¹⁴ Під час понтифікату Бенедикт XVI здійснив 23 апостольські подорожі, з яких понад дві третини в межах Європи: 1) Німеччина (18-21 серпня 2005 року); 2) Польща (25-28 травня 2006 року); 3) Іспанія (8-9 липня 2006 р.); 4) Німеччина (9-14 вересня 2006 р.); 5) Туреччина (28 листопада – 1 грудня 2006 р.); 6) Бразилія (9-14 травня 2007 р.); 7) Австрія (7-9 вересня 2007 року); 8) США (15-21 квітня 2008 р.); 9) Австралія (12-21 липня 2008 р.); 10) Франція (12-15 вересня 2008 р.); 11) Камерун та Ангола (17-23 березня 2009 р.); 12) Йорданія, Ізраїль та Палестинська національна влада (8-15 травня 2009 р.); 13) Чеська Республіка (26-28 вересня 2009 року); 14) Мальта (17-18 квітня 2010 р.); 15) Португалія (11-14 травня 2010 р.); 16) Кіпр (4-6 червня 2010 р.); 17) Великобританія (16-19 вересня 2010 р.); 18) II в Іспанії (6-7 листопада 2010 р.); 19) Хорватія (4-5 червня 2011 року); 20) III в Іспанії (18-21 серпня 2011 р.); 21) Німеччина (22-25 вересня 2011 р.); 22) Бенін (18-20 листопада 2011 р.); 23) Мексика та Куба (23-29 березня 2012 р.) [15].

¹⁵ Будучи Папою Бенедикт XVI не припиняв своєї наукової роботи, так з під його руки вийшли праці: «Шлях хреста» (2005), «Християнство і криза культури» (2005), «Ісус з Назарету» (2007), «Ісус, апостоли і рання Церква» (2007), «Отці Церкви: від Климента Римського до св. Августина» (2008) та ін. Також, в період свого понтифікату Бенедикт XVI видав три енцикліки *Deus caritas est* (2005), *Spe salvi* (2007) і *Caritas in Veritate* (2009) та підготував четверту енцикліку *Lumen Fidei* (2013). Не слід забувати про щорічні Послання до Дипломатичного корпусу при Святому Престолі, Послання з нагоди Дня миру, Послання з нагоди Світового дня молоді, Послання з нагоди Світового дня біженців та ін.

¹⁶ Бенедикт XVI є членом кількох наукових академій Європи і отримав десять почесних докторів з різних університетів, а саме: Коледж св. Томи (США, 1984), Папський католицький університет у м. Ліма (Перу, 1986), Айхштетсько-Інгольштадський католицький університет (Німеччина, 1987), Люблінський католицький університет (Польща, 1988), Наваррський університет (Іспанія, 1998), Вільний Університет пресв. Марії Ассунти в Римі (Італія, 1999), Вроцлавський університет (Вроцлав, Польща, 2000), Клузький університет ім. Бабеша Бойяї (Румунія, 2005), Краківська музична академія (Польща, 2015), Папський університет Івана Павла II (Краків, Польща, 2015).

стіянське вчення Церкви на світову арену, приділивши більше часу для розробки та розголошення ідей. Це був підхід, який багато в чому виявився перевагою: не обмежуючись протоколами дипломатії, Бенедикт XVI міг більш чітко проголосити християнське послання глобальній аудиторії. Звичайно, такі методи приносили свої плоди, хоча і не без витрат.

Заклики Папи Римського Бенедикта XVI слідує від фінансової кризи до арабської весни та закликів реформувати ООН до організації яка б втілювала в собі прагнення до «вищого рівня міжнародного орієнтира» [6, п. 2], від створення нової системи координат, за якої усі будуть мати право голосу, до створення системи міжнародних відносин, керованої етичними принципами.

За час свого понтифікату Бенедикт XVI, окрім наукових праць та Папських послань, видав три Енцикліки Католицької Церкви: *Deus caritas est* («Бог є любов», 2005), *Spe salvi* («Врятовані надією», 2007) і *Caritas in Veritate* («Милосердя в істині», 2009). Четверта Енцикліка Бенедикта XVI *Lumen Fidei* («Світло віри», 2013) була написана Бенедиктом XVI, але опублікована за підписом його наступника – Папи Франциска.

11 лютого 2013 Бенедикт XVI під час консисторії з канонізації мучеників Отранто неочікувано повідомив про рішення зректися своїх обов'язків та Апостольського Престолу¹⁷. Понтифік обґрунтував рішення складністю виконання своєї місії у зв'язку з похилим віком. На момент заяви про відставку Папі Бенедикту XVI було 85 років.

28 лютого 2013 Папа Римський Бенедикт XVI завершив своє служіння і переїхав із Ватикану в папську резиденцію Кастель Гандольфо під Римом. Там він проживав до 2 травня 2013 р., поки не закінчилися ремонтні роботи у ватиканському монастирі *Mater Ecclesiae*, який знаходиться в межах стін Ватикану¹⁸. Там у монастирі *Mater Ecclesiae* Бенедикт XVI живе, присвятивши себе молитві та написанню книг.

Таким чином, Папа Римський Бенедикт XVI – великий інтелектуал Католицької Церкви, автор ряду праць по християнству та трьох Енциклік, більше того – автор реформ Католицької Церкви, який брав участь у Другому Ватиканському Соборі, а з 1980-х займав важливі посади у Ватикані, роблячи свій внесок у розвиток сучасної Католицької церкви.

Хоча може виникати думка, що папство Бенедикта XVI не зосереджується на політиці, а більше на написанні праць, слід відзначити, що у своїх працях Бенедикт XVI піднімав важливі соціальні та етичні питання, а Енцикліка Бенедикта XVI «*Caritas in Veritate*» [4], яка була відповіддю на фінансову кризу 2008 року, стала світовим бестселером. Варті уваги Послання Бенедикта XVI, які завжди ішли до самої проблеми та піднімали актуальні проблеми світового співтовариства.

Зважаючи на рішення Папи відмовитися, він ясно усвідомив необхідність оновлення Церкви та свою відповідальність, щоб відректися від папства і довірити її комусь молодшому та більш здатному керувати.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Allen J. Anti-Nazi Prelate Beatified. / J. Allen. // National Catholic Reporter. – Mode of Access: <http://www.nationalcatholicreporter.org/word/word101405.htm#five>. [Accessed: 28.04.2018].
2. Allen J. Cardinal Ratzinger: the Vatican's enforcer of the faith. / J. Allen. – USA: Continuum. 2000.
3. Allen C. Benedict XVI, the best-dressed pope. / J. Allen. // Los Angeles Times. [Electronic resource]. – Mode of Access: <http://articles.latimes.com/2013/feb/17/opinion/la-oe-allen-pope-fashion-20130217>. [Accessed: 28.04.2018].
4. Benedetto XVI. *Caritas in Veritate*. / Benedetto XVI. – Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 2009.
5. Benedetto XVI. *Deus caritas est*. / Benedetto XVI. – Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 2005.
6. Benedetto XVI. *Incontro con i membri dell'assemblea generale dell'Organizzazioni delle Nazioni Unite*. / Benedetto XVI. // Libreria Editrice Vaticana. – New York. 2008.
7. Benedetto XVI. *Nella verità, la pace*. / Benedetto XVI. // Messaggio di santo padre Benedetto XVI per la XXXIX Giornata Mondiale della Pace 2006.
8. Benedetto XVI. *Ragioni della scelta del nome Benedetto*. Audienza Generale. 27/04/2005. / Benedetto XVI. // Libreria Editrice Vaticana. [Electronic resource]. – Mode of Access: http://w2.vatican.va/content/benedict-xvi/it/audiences/2005/documents/hf_ben-xvi_aud_20050427.html. [Accessed: 28.04.2018].

¹⁷ Бенедикт XVI був восьмим понтифіком, який відрікся від Апостольського служіння, якщо розглядати лише випадки Пап Климента I, Понтіана, Сильверія, Бенедикта IX, Григорія VI, Целестина V та Григорія XII, щодо яких є надійні або дуже достовірні історичні джерела. Відставка папи Бенедикта XVI вважається винятковою, оскільки була першою з часів середньовіччя, а саме з 1415 року – Григорій XII, змушений подати у відставку в Констанцькій конвенції, щоб закінчити схизму в Західній Церкві – і першим за власним бажанням з 1294 (від Целестин V, який пішов у відставку, щоб стати відлюдником) [11].

¹⁸ З 2 травня 2013 р. Бенедикт XVI живе в монастирі *Mater Ecclesiae*, біля свого наступника папи Франциска у самому Ватикані, що є унікальною та історичною подією в Католицькій церкві: два Папи живуть у стінах Ватикану.

9. Biografia di Sua Santità Benedetto XVI. [Electronic resource]. – Mode of Access: https://w2.vatican.va/content/benedict-xvi/it/biography/documents/hf_ben-xvi_bio_20050419_short-biography_old.html. [Accessed: 28.04.2018].
10. Dulles A., The Catholicity of the Augsburg Confession. / A. Dulles. // *The Journal of Religion*, vol. 63, № 4, 1983, pp. 337–354.
11. Ecco gli altri Papi che hanno abdicato – Da Celestino V a Gregorio XII sono pochi i precedenti nella storia. L'ultimo si ferma al Medioevo. // *TgCom24*, 2013. [Electronic resource]. – Mode of Access: <http://www.tgcom24.mediaset.it/cronaca/articoli/1081316/ecco-gli-altri-papi-che-hanno-abdicato.shtml>. [Accessed: 28.04.2018].
12. Фатеев М. Встречи с Папой Римским Бенедиктом XVI. / М. Фатеев. // *Православие и мир* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pravmir.ru/vstrechi-s-papoj-benediktom/>. [Accessed: 28.04.2018].
13. Jodok T. The Catholic Church: An Underestimated and Necessary Actor in International Affairs. / T. Jodok. // *Culture & Society. Georgetown Journal of International Affairs*. Vol. 9, №1. 2008.
14. Landler M., Bernstein R. (2005). A Future Pope Is Recalled: A Lover of Cats and Mozart, Dazzled by Church as a Boy. / M. Landler, R. Bernstein. // *The New York Times*. [Electronic resource]. – Mode of Access: <http://www.nytimes.com/2005/04/22/world/worldspecial2/a-future-pope-is-recalled-a-lover-of-cats-and-mozart.html>. [Accessed: 28.04.2018].
15. Melloni A. Benedetto XVI. / A. Melloni. // *Enciclopedia dei Papi*. (2013) [Electronic resource]. – Mode of Access: [http://www.treccani.it/enciclopedia/benedetto-xvi_\(Enciclopedia-dei-Papi\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/benedetto-xvi_(Enciclopedia-dei-Papi)/). [Accessed: 28.04.2018].
16. Pentin E. The Pope as Diplomat. How the Vatican Does Foreign Policy. / E. Pentin. // *Foreign Affairs*. [Electronic resource]. – Mode of Access: <https://www.foreignaffairs.com/articles/2013-02-27/pope-diplomat>. [Accessed: 28.04.2018].
17. Pope Recalls Being German POW. // *Fox News*. [Electronic resource]. – Mode of Access: <http://www.foxnews.com/story/2005/04/19/pope-recalls-being-german-pow.html>. [Accessed: 28.04.2018].
18. Pope set to bring back Latin Mass that divided the Church. // *Catholic Citizens*. [Electronic resource]. – Mode of Access: <https://catholiccitizens.org/news/36625/pope-set-to-bring-back-latin-mass-that-divided-the-church/>. [Accessed: 28.04.2018].
19. Sparks J., Follain J., Morgan C. Papal hopeful is a former Hitler Youth. / J. Sparks, J. Follain, C. Morgan. // *The Times*, 2005. [Electronic resource]. – Mode of Access: <https://www.thetimes.co.uk/article/papal-hopeful-is-a-former-hitler-youth-brsgslxjs6t>. [Accessed: 28.04.2018].
20. The Pope's Difficult Visit to His Homeland. // *Spiegel Online*. [Electronic resource]. – Mode of Access: <http://www.spiegel.de/international/germany/disillusioned-german-catholics-the-pope-s-difficult-visit-to-his-homeland-a-787314.html>. [Accessed: 28.04.2018].

REFERENCES

1. Allen, J. (2005). Anti-Nazi Prelate Beatified. *National Catholic Reporter*. Retrieved from: <http://www.nationalcatholicreporter.org/word/word101405.htm#five>
2. Allen, J. (2000). Cardinal Ratzinger: the Vatican's enforcer of the faith. USA: Continuum
3. Allen, C. (2013). Benedict XVI, the best-dressed pope. *Los Angeles Times*. Retrieved from: <http://articles.latimes.com/2013/feb/17/opinion/la-oe-allen-pope-fashion-20130217>
4. Benedetto XVI. (2009). *Caritas in Veritate*. Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana [in Italian].
5. Benedetto XVI. (2005). *Deus caritas est*. Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana [in Italian].
6. Benedetto XVI. (2008). *Incontro con i membri dell'assemblea generale dell'Organizzazioni delle Nazioni Unite*. Libreria Editrice Vaticana. New York [in Italian].
7. Benedetto XVI. (2006). *Nella verità, la pace*. Messaggio di santo padre Benedetto XVI per la XXXIX Giornata Mondiale della Pace [in Italian].
8. Benedetto XVI. (2005). *Ragioni della scelta del nome Benedetto*. Audienza Generale. 27.04.2005. Libreria Editrice Vaticana. Retrieved from: http://w2.vatican.va/content/benedict-xvi/it/audiences/2005/documents/hf_ben-xvi_aud_20050427.html [in Italian].
9. Biografia di Sua Santità Benedetto XVI. (2013). Libreria Editrice Vaticana. Retrieved from: https://w2.vatican.va/content/benedict-xvi/it/biography/documents/hf_ben-xvi_bio_20050419_short-biography_old.html [in Italian].
10. Dulles, A. (1983). The Catholicity of the Augsburg Confession. *The Journal of Religion*, 63 (4).
11. Ecco gli altri Papi che hanno abdicato – Da Celestino V a Gregorio XII sono pochi i precedenti nella storia. L'ultimo si ferma al Medioevo. (2013). *TgCom24*. Retrieved from: <http://www.tgcom24.mediaset.it/cronaca/articoli/1081316/ecco-gli-altri-papi-che-hanno-abdicato.shtml> [in Italian].
12. Fatiev, M. (2013). *Vstrechy s Papoi Rymyskym Benedyktom XVI* [Meetings with Pope Benedict XVI]. *Pravoslavnye y myr*. Retrieved from: <http://www.pravmir.ru/vstrechi-s-papoj-benediktom/> [in Russian].
13. Jodok T. (2008). The Catholic Church: An Underestimated and Necessary Actor in International Affairs. *Culture & Society. Georgetown Journal of International Affairs*, 9 (1) .
14. Landler, M., & Bernstein, R. (2005). A Future Pope Is Recalled: A Lover of Cats and Mozart, Dazzled by Church as a Boy. *The New York Times*. Retrieved from: <http://www.nytimes.com/2005/04/22/world/worldspecial2/a-future-pope-is-recalled-a-lover-of-cats-and-mozart.html>
15. Melloni, A. (2013). Benedetto XVI. *Enciclopedia dei Papi*. Retrieved from: [http://www.treccani.it/enciclopedia/benedetto-xvi_\(Enciclopedia-dei-Papi\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/benedetto-xvi_(Enciclopedia-dei-Papi)/) [in Italian].
16. Pentin, E. (2013). The Pope as Diplomat. How the Vatican Does Foreign Policy. *Foreign Affairs*. Retrieved from: <https://www.foreignaffairs.com/articles/2013-02-27/pope-diplomat>
17. Pope Recalls Being German POW. (2005). *Fox News*. Retrieved from: <http://www.foxnews.com/story/2005/04/19/pope-recalls-being-german-pow.html>

18. Pope set to bring back Latin Mass that divided the Church. (2006). Catholic Citizens Retrieved from: <https://catholiccitizens.org/news/36625/pope-set-to-bring-back-latin-mass-that-divided-the-church/>
19. Sparks, J., Follain, J., & Morgan, C. (2005). Papal hopeful is a former Hitler Youth. The Times. Retrieved from: <https://www.thetimes.co.uk/article/papal-hopeful-is-a-former-hitler-youth-brsgslxjs6t>
20. The Pope's Difficult Visit to His Homeland. (2011). Spiegel Online. Retrieved from: <http://www.spiegel.de/international/germany/disillusioned-german-catholics-the-pope-s-difficult-visit-to-his-homeland-a-787314.html>

Данилюк Іван Васильович

Аспірант

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
01033, м. Київ, вул. Володимирська, 60.**Danyliuk Ivan**

Postgraduate student

Taras Shevchenko National University of Kyiv
Address: 60, Volodymyrska Str., Kyiv, 01033, Ukraine

ORCID: 0000-0002-4313-2746 Email: IvanDanyluk@gmail.com

Цитування: Данилюк І. В. Папа Бенедикт XVI: філософ, політик, дипломат / І. В. Данилюк // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 5. – С. 76-83.

Citation: Danyliuk, I.V. (2018). Papa Benedykt XVI: filosof, polityk, dyplommat [Pope Benedict XVI: philosopher, politician, diplomat]. *Scientific and theoretical almanac «Grani», 21(5), 76-83.*

Стаття надійшла / Article arrived: 02.05.2018

Схвалено до друку / Accepted: 08.05.2018

DOI: 10.15421/171871

УДК: 930(477):636.2.082:001

Наукова спадщина вчених Центральної дослідної станції штучного осіменіння сільськогосподарських тварин

Юрченко Е.І., Національна наукова сільськогосподарська бібліотека

У статті висвітлено основні віхи становлення та діяльності Центральної дослідної станції штучного осіменіння сільськогосподарських тварин (1960–1975), її завдання у системі селекційно-племінної справи в УРСР. Розкрито наукові досягнення вчених дослідної станції з вивчення й узагальнення досвіду роботи державних племінних станцій і станцій штучного осіменіння УРСР, оптимізації їх організаційної структури. Доведено, що колективом дослідної станції зроблено вагомий внесок у розвиток теоретичних і методологічних основ племінної справи, зокрема таких її елементів, як система лінійного розведення, методи оцінки племінної цінності, селекція за технологічними якостями, прийоми раціонального використання особин із рекордною продуктивністю, що сприяло поліпшенню існуючих порід і типів сільськогосподарських тварин у масштабах республіки. Показано, що одне з основних завдань дослідної станції полягало в удосконаленні технології та техніки штучного осіменіння сільськогосподарських тварин, зокрема оптимізації режимів і рецептур середовищ для зберігання статевих гамет. Обґрунтовано пріоритет її учених у вивченні фізіології та біології репродуктивної функції сільськогосподарських тварин, запровадженні ефективних способів її стимуляції.

Автором аргументовано, що окремі наукові розробки Центральної дослідної станції штучного осіменіння сільськогосподарських тварин не втратили практичного значення на сучасному етапі розвитку тваринництва.

Ключові слова: історія сільськогосподарської дослідної справи; тваринництво; племінна справа; штучне осіменіння; порода; продуктивність; лінійне розведення

Scientific heritage of scientists of the Central Experimental Station of Artificial Insemination of Farm Animals

Yurchenko E. I., National Scientific Agricultural Library

The article covers the main milestones of the establishment and activity of the Central Experimental Station for Artificial Insemination of Farm Animals (1960-1975), its tasks in the system of selection and breeding in the Ukrainian SSR. The scientific achievements of scientists of the experimental station on the study and generalization of the experience of the state tribal stations and artificial insemination stations of the Ukrainian SSR, optimization of its organizational structure have revealed. Author has proved that the research station has made a significant contribution to the development of theoretical and methodological foundations of the breeding work. In particular, they proposed such elements as the system of linear breeding, methods for assessing the breeding value, selection according to technological qualities, methods of rational use of individuals with record productivity, which have contributed to the improvement of existing breeds and types of farm animals in the republic. The article shows that one of the main tasks of the experimental station – to improve the technology of artificial insemination of farm animals, in particular optimizing the modes and recipes of media for the storage of sexual gametes. The author has substantiated the priority of its scientists in the study of the physiology and biology of the reproductive function of farm animals, the introduction of effective methods for its stimulation.

The experimental station proposed a number of priority developments, namely, an improved system of linear breeding, methods for assessing the breeding value of animals, techniques for early diagnostics of pregnancy, etc. The introduction of some developments contributed a significant increase of the productive qualities of animals of Ukrainian republic. It was substantiated that some scientific developments of the experimental station, for example, the methods of using inbreeding to increase the productive qualities of animals, methods of rational use of individuals with record productivity, methods of stimulation of reproductive function, have not lost its practical significance at the present stage of livestock development.

The research bases on the comprehensive use of general scientific, structural-functional and historical methods, as well as a broad source base, primarily archival documents.

Keywords: history of agricultural research case; animal husbandry; breeding work; artificial insemination; breed; productivity; linear breeding

Научное наследие ученых Центральной опытной станции искусственного осеменения сельскохозяйственных животных

Юрченко Э.И., Национальная научная сельскохозяйственная библиотека

В статье освещены основные вехи становления и деятельности Центральной опытной станции искусственного осеменения сельскохозяйственных животных (1960–1975), ее задачи в системе селекционно-племенного дела в УССР. Раскрыты научные достижения ученых опытной станции по изучению и обобщению опыта работы государственных племенных станций и станций искусственного осеменения УССР, оптимизации их организационной структуры. Доказано, что коллективом опытной станции сделан весомый вклад в развитие теоретических и методологических основ племенного дела, в частности таких ее элементов, как система линейного разведения, методы оценки племенной ценности, селекция по технологическим качествам, приемы рационального использования особей с рекордной продуктивностью, что способствовало улучшению существующих пород и типов сельскохозяйственных животных в масштабах республики. Показано, что одна из основных задач опытной станции состояла в усовершенствовании технологии и техники искусственного осеменения сельскохозяйственных животных, в частности оптимизации режимов и рецептур сред для сохранения половых гамет. Обоснован приоритет ее ученых в изучении физиологии и биологии репродуктивной функции сельскохозяйственных животных, внедрении эффективных способов ее стимуляции.

Автором аргументировано, что отдельные научные разработки Центральной опытной станции искусственного осеменения не утратили практического значения на современном этапе развития животноводства.

Ключевые слова: история сельскохозяйственного опытного дела; животноводство; племенное дело; искусственное осеменение; порода; продуктивность; линейное разведение

Постановка проблеми.

Сільське господарство України залишається провідним сектором економіки, подальший розвиток якого неможливий без належного наукового забезпечення. Тільки визначивши оптимальне поєднання обох складових – науки та виробництва – можна забезпечити продовольчу безпеку нації. Основною складовою функціонування вітчизняної галузевої науки є сільськогосподарська дослідна справа, становлення і розвиток якої відбувалися поетапно.

У розробку наукових засад ефективного розвитку сільського господарства в Україні минулого століття вагомий внесок зробили дослідні станції. Зокрема, однією з перших дослідних інституцій з проблем тваринництва системи Міністерства сільського господарства УРСР є Центральна дослідна станція штучного осіменіння сільськогосподарських тварин (ЦДСШО). Її колективом розвинуто теоретичні та методологічні основи племінної справи, вдосконалено існуючі породи і типи сільськогосподарських тварин, обґрунтовано ефективні методи оцінки їх племінної цінності та раціонального використання особин із рекордною продуктивністю для поліпшення значних масивів худоби в масштабах всієї республіки. Розроблено методи стимуляції репродуктивної функції сільськогосподарських тварин, оптимізовано технологію та техніку їх штучного осіменіння.

Огляд останніх публікацій.

Окремі аспекти становлення та діяльності дослідної станції знайшли відображення в наукових працях українських дослідників. Так, у науковому виданні «Історія Інституту розведення і генетики тварин у подіях, фактах, біографіях учених» (2012) висвітлено основні історичні віхи ЦДСШО, яку автори розглядають як предтечу становлення потужного наукового центру з проблем тваринництва, наводять біографічні дані про окремих її вчених [7]. В. П. Буркат у монографії «Нариси з історії інституту» (2008) узагальнює основні напрями творчих пошуків колективу дослідної станції, її здобутки з розроблення теоретичних і практичних основ племінної справи в УРСР [6]. Представляє інтерес стаття І. С. Бородай «Центральна дослідна станція штучного осіменіння сільськогосподарських тварин: історія та здобутки» (2015), в якій контекстово розкрито значення окремих наукових розробок учених ЦДСШО для зростання рентабельності галузі вітчизняного тваринництва, збільшення обсягів виробництва високоякісної продукції [5].

Мета статті – систематизувати та узагальнити науковий доробок учених ЦДСШО, обґрунтувати його значення для подальшого розвитку розведення та селекції, генетики та біотехнології відтворення сільськогосподарських тварин, виділити найбільш перспективні наукові розробки, що не втратили практичного значення на сучасному етапі розвитку тваринництва. Для системного і

повного розкриття предмета дослідження обрано структурно-логічну схему подачі дослідницького матеріалу, що ґрунтується на загальнонаукових принципах історизму, об'єктивності та наступності, комплексному використанні загальнонаукових, структурно-функціональних та історичних методів. Основу джерельної бази дослідження становлять архівні документи.

Виклад основного матеріалу дослідження. ЦДСШО розпочала свою історію з 1929 р., коли Державну племінну конюшню перевели із с. Терезине у м. Бровари. У 1938 р. на її базі створено Київську державну племінну станцію. У воєнні та післявоєнні роки її головним завданням було відновлення чисельності поголів'я робочих коней в області для потреб армії. Для збільшення виробництва тваринницької продукції у 1959 р. Київську державну племінну станцію реорганізовано в Київську станцію по племінній роботі і штучному осіменінню сільськогосподарських тварин. Оскільки розвиток суспільства, досягнення науки, передової практики вимагали нових прийомів і методів ведення галузі, 3 січня 1960 р. на її базі створено ЦДСШО [7, с. 33-34].

Цей республіканський науково-дослідний центр мав у своєму складі сім наукових підрозділів: фізіології розмноження сільськогосподарських тварин; організації племінної роботи і штучного осіменіння; селекції та схрещування; боротьби з яловістю маточного поголів'я; годівлі плідників; техніки штучного осіменіння з конструкторським бюро; лабораторію груп крові.

Передусім, для вдосконалення племінних і продуктивних якостей великої рогатої худоби був створений відділ племінної роботи. Серед основних засобів породного вдосконалення значне місце відводили методам чистопородного розведення: лінійному розведенню на основі добору та підбору кращих тварин; створенню нових заводських ліній (Дубка 6501, Ранда 3821, Пантера 691, Апельсина ЧРС-533, Леопарда 2239); методу попередньої оцінки плідників за родоводом; вивченню впливу різних ступенів інбридингу на ріст, молочну продуктивність, тривалість господарського використання корів; плануванню лінійно-групового підбору бугаїв із застосуванням математичних методів і ЕОМ; раціональному використанню кращих плідників для поліпшення значних масивів худоби [6, с. 199].

Ученими відділу розвинуто теоретичні аспекти племінної справи у тваринництві, а саме оптимізовано систему лінійного розведення. Запропоновано метод попередньої оцінки плідників

за родоводом та якістю потомства, обґрунтовано зв'язок між ступенем інбридингу та молочною продуктивністю, інтенсивністю росту та тривалістю господарського використання тварин. Розроблено «Методику планування підбору в товарних стадах великої рогатої худоби для господарств зони діяльності станції штучного осіменіння сільськогосподарських тварин», «Методичні рекомендації зі складання п'ятирічного плану селекційно-племінної роботи з великою рогатою худобою для колгоспів і радгоспів зони діяльності станції». Запропоновано оптимальні структуру та параметри діяльності станції штучного осіменіння різних категорій, принципи групування господарств для зони діяльності станції та закріплення за плідниками, рекомендації з організації спецгоспів із вирощування телиць [5, с. 174-175].

На базі відділу племінної роботи дослідної станції відкрито лабораторію із застосування обчислювальної техніки і математичних методів у селекції великої рогатої худоби. Розроблено проект і рекомендації з використання 80- і 45-колонних, перфораційних обчислювальних машин з обробки даних бонітування тварин і оцінки за якістю потомства на різних регіональних рівнях; проект та рекомендації з обробки матеріалів зі штучного осіменіння і відтворної здатності маточного поголів'я у господарствах. Оптимізовано введення інформації в ЕОМ і перфокарт на перфоленту і розроблено новий макет перфорації, запроваджено у програму оцінки бугаїв за методом «дочка-мати» два нових фрагменти (оцінка-бугаїв за якістю потомства при паруванні з коровами різних ліній і оцінка поєднуваності ліній).

Лабораторією груп крові здійснювалося вдосконалення існуючих порід і типів худоби на основі широкого запровадження імуногенетичних методів для ґрунтового аналізу генетичної структури порід, розкриття специфіки їх генофонду, оцінки генетичної консолідації та диференціації. Ученими лабораторії розпочато виробництво реагентів і дослідження груп крові худоби. Доведено неспорідненість походження білоголової української породи із західноєвропейськими породами, визначено ступінь генетичної різноманітності в популяціях симентальської породи. Досліджено генетичний поліморфізм білків за типами трансферинів сироватки крові та молока, їх взаємозв'язок із продуктивністю і відтворною здатністю тварин. Розроблено ефективний спосіб виявлення імунобіологічної поєднуваності тварин при спаруванні на основі використання в реакціях полівалентної гетероімунної сироватки [4, арк. 68-70].

Широкомасштабному запровадженню методу штучного осіменіння сільськогосподарських тварин перешкождала недосконалість температурного, вологісного та світлового режимів, рецептур середовищ для розрідження і зберігання статевих гамет. З цією метою відділом технології та техніки штучного осіменіння вивчено морфологічні зміни у клітинах, зокрема акросомі, що відбулися в процесах їх заморожування та відтавання, вплив прямого сонячного світла та опромінювання різного спектрального складу на їх життєздатність, якість і запліднювальну здатність. Розроблено глюкозо-хелато-цитратне середовище для розрідження та зберігання статевих гамет бугаїв за кімнатної температури, а також на основі його модифікації запропоновано глюкозо-хелато-цитратно-жовткове середовище для кнурів. У 1972 р. вперше за роки експериментальної роботи вдалося отримати живих поросят від свиноматок, осіменених глибокозамороженими статевими гаметами [3, арк. 96].

У складі відділу функціонувало конструкторське бюро, співробітниками якого вдосконалено, розроблено та запроваджено у виробництво понад 20 зразків апаратури і пристроїв для штучного осіменіння самок. У його структурі також створено спеціальний підрозділ, який вивчав проблеми раціональної організації та економічної ефективності штучного осіменіння. Проведено аналіз фактичних даних щодо використання бугаїв у виробничих умовах; обґрунтування економічної ефективності використання заморожених статевих гамет, визначення собівартості виробництва штучного осіменіння, виробничо-фінансових результатів роботи станцій, вивчення впливу використання бугаїв-поліпшувачів на інтенсивність виробництва молока у господарствах.

Основні зусилля вчених відділу боротьби з яловістю спрямовувалися на вирішення питань порушення відтворної функції маточного поголів'я, розробку методів ранньої діагностики тільності, стимуляцію статевої функції худоби тощо. Зокрема, вагоме значення приділялося розробленню та запровадженню ефективних методів стимуляції репродуктивної функції у корів як дійового засобу лікування ряду гінекологічних захворювань та боротьби з неплідністю, вивченню впливу активного моціону на стимуляцію їх відтворної функції. Розроблено діагностичні режими тільності на основі йодної реакції та внутрішкірної алергічної реакції, новий спосіб діагностики дисфункції матки корів біохімічним методом за допомогою тваринного індикану та ін. [2, арк. 134]

Відділ годівлі плідників проводив дослідження впливу висококонцентратного типу годівлі на стан здоров'я бугаїв та їх репродуктивну функцію. Значна увага приділялася вивченню морфологічних змін, що відбувалися в плідників унаслідок порушення мінерального обміну кісткової тканини. На основі обстеження 42-х державних племінних станцій штучного осіменіння 16 областей УРСР розроблено норми вітамінної терапії плідників. Вивчено вплив різних режимів статевого навантаження плідників на якісні показники їх запліднювальної здатності. Розроблено методику оцінки репродуктивної функції, яка дала змогу порівняти між собою окремих плідників, що належали різним станціям штучного осіменіння. Зусиллями вчених відділу розроблено технологію та проект організації нормування годівлі бугаїв, технологію і проектування експериментального кормоцеху, проект підлоги з м'якими амортизованими опорами, що знижувала навантаження на кістково-суглобовий апарат кінцівок бугаїв тощо [1, арк. 96].

Відділом біології та фізіології відтворення сільськогосподарських тварин досліджувалися закономірності становлення та розвитку генеративної функції бугаїв, здійснювалися морфологічні дослідження статевих гамет. Значну увагу приділяли пошуку ефективних методів їх оцінки та виготовлення біостимуляторів, вивчення їх впливу на запліднювальну здатність худоби. Проведені ґрунтовні дослідження з вивчення порушень відтворної функції та розроблено способи її корекції. На основі анатомо-гістологічних методів та аналізу матеріалів забою корів різного віку вивчали потенційну плодючість корів молочного та комбінованого напрямів продуктивності. У результаті розроблено досить ефективний гормональний метод стимуляції відтворювальної здатності корів на основі застосування сироватки жеребних кобил [3, арк. 124].

Поряд із виконанням наукової тематики співробітниками ЦДСЦО надавалася регулярна методична і практична допомога спеціалістам державних племінних станцій із перспективного планування племінної роботи, організації глибокого заморожування статевих гамет, штучного осіменіння, запровадження сучасних методів діагностики та лікування безпліддя сільськогосподарських тварин.

У січні 1976 р. ЦДСШО перетворена в дослідне господарство «Центральна станція штучного осіменіння сільськогосподарських тварин». Крім осіменіння тварин станція оцінювала якіс-

ний склад поголів'я (бонітування худоби), комплектувала господарства кадрами селекціонерів, проводила підготовку наявних техніків штучного осіменіння сільськогосподарських тварин, а також оцінку плідників, їх вирощування та значне розширення мережі племінних ферм [7, с. 47].

Висновки.

Таким чином, вченими ЦДСШО зроблено вагомий внесок у наукове забезпечення розвитку галузі тваринництва УРСР в 1960–1975 рр. Виділено основні напрями, за якими здійснювалися наукові пошуки вчених дослідної станції: 1) організація і планування племінної справи в УРСР; 2) селекція сільськогосподарських тварин; 3) імуногенетичні дослідження в тваринництві; 4) удосконалення технології штучного осіменіння; 5) біологія і фізіологія розмноження сільськогосподарських тварин; 6) інформатизація селекційного процесу та ін. Дослідною станцією запропоновано низку пріоритетних розробок: удосконалену систе-

му лінійного розведення, методи оцінки племінної цінності тварин, методика планування підбору в племінних і товарних стадах, спосіб виявлення імунобіологічної поєднуваності тварин, прийоми ранньої діагностики тільності, технологію та проект з організації нормування годівлі бугаїв, технологію і проектування експериментального кормоцеху тощо. Запровадження наукових розробок учених ЦДСШО сприяло значному зростанню продуктивних і племінних якостей тварин як у племінних господарствах зони її обслуговування, так і в масштабах усієї республіки. Обґрунтовано, що окремі наукові розробки дослідної станції, зокрема методи застосування споріднених паруваль з метою зростання продуктивних і племінних якостей тварин, прийоми раціонального використання особин з рекордною продуктивністю, прийоми стимуляції репродуктивної функції, не втратили свого практичного значення на сучасному етапі розвитку тваринництва.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Архів Інституту розведення і генетики тварин (ІРГТ). Звіт про виконання тематичного плану науково-дослідної роботи за 1966 р. // ЦДСШО. – Бровари, 1967. – 266 арк.
2. Архів ІРГТ. Звіт про виконання тематичного плану науково-дослідної роботи за 1968 р. // ЦДСШО. – Бровари, 1969. – 27 арк.
3. Там само. Звіт про виконання тематичного плану науково-дослідної роботи за 1970 р. // ЦДСШО. – Бровари, 1971. – 286 арк.
4. Там само. Звіт про виконання тематичного плану науково-дослідної роботи за 1973 р. // ЦДСШО. – Бровари, 1974. – 275 арк.
5. Бородай І. С. Центральна дослідна станція штучного осіменіння сільськогосподарських тварин: історія та здобутки / І. С. Бородай // Переяславський літопис. – 2015. – № 7. – С. 174-177.
6. Буркат В. П. Нариси з історії інституту / В. П. Буркат, І. С. Бородай – Київ: Аграрна наука, 2008. – 555 с.
7. Коваленко Г. С. Центральна дослідна станція штучного осіменіння сільськогосподарських тварин / Г. С. Коваленко, І. С. Бородай, А. О. Шейкіна // Історія Інституту розведення і генетики тварин у подіях, фактах, біографіях учених. – Бориспіль: Люксар, 2012. – С. 33-50.
8. Курта В. Київське обласне державне підприємство з племінної справи в тваринництві (ОДПП) / В. Курта // Броварська минувщина. – Бровари, 2003. – С. 296-299.
9. Центральна дослідна станція штучного осіменіння сільськогосподарських тварин // Тваринництво України. – 1966. – № 1. – С. 60-63.

REFERENCES

1. Arhiv Instytutu rozvedennja i genetyky tvaryn (IRGT) [Archive of Institute of Animal Breeding and Genetics (IRGT)]. (1967). Zvit pro vykonannja tematychnogo planu naukovo-doslidnoi' roboty za 1966 r. [Report on the implementation of the thematic plan of research work for 1966]. *Brovary*, 266 [in Ukrainian].
2. Arhiv IRGT [Archive of IABG]. (1969). Zvit pro vykonannja tematychnogo planu naukovo-doslidnoi' roboty za 1968 r. [Report on the implementation of the thematic plan of research work for 1968]. *Brovary*, 27 [in Ukrainian].
3. Archiv IRGT [Archive of IABG]. (1971). Zvit pro vykonannja tematychnogo planu naukovo-doslidnoi' roboty za 1970 r. [Report on the implementation of the thematic plan of research work for 1970]. *Brovary*, 286 [in Ukrainian].
4. Arhiv IRGT [Archive of IABG]. (1974). Zvit pro vykonannja tematychnogo planu naukovo-doslidnoi' roboty za 1973 r. [Report on the implementation of the thematic plan of research work for 1973]. *Brovary*, 275 [in Ukrainian].
5. Borodai, I.S. (2015). Central'na doslidna stancija shtuchnogo osimeninnja sil's'kogospodars'kyh tvaryn: istorija ta zdobutky [Central research station for artificial insemination of farm animals]. *ч* 174-177 [in Ukrainian].

6. Burkat, V.P., & Borodai, I.S. (2008). *Narysy z istorii instytutu: monohrafiia [Essays on the history of the institute]*. Kyiv [in Ukrainian].
7. Kovalenko, H.S., Borodai, I.S., & Sheikina, O.A. (2012). Tsentralna doslidna stantsiia shtuchnoho osimeninnia silskohospodarskykh tvaryn [Central research station for artificial insemination of farm animals]. Istoriiia Instytutu rozvedennia i henetyky tvaryn u podiiakh, faktakh, biohrafiiakh uchenykh [History of the Institute of Animal Breeding and Genetics in Events, Facts, Biographies of Scientists]. *Boryspil*, 33-50 [in Ukrainian].
8. Kurta, V. (2003). Kyi'vs'ke oblasne derzhavne pidpryjemstvo z plemynnoi' spravy v tvarynnyctvi (ODPP) [Kiev regional state breeding enterprise in livestock breeding (RSEB)]. Brovars'ka mynuvshhyna [Brovarsky past]. *Brovary*, 296-299 [in Ukrainian].
9. Central'na doslidna stantsiia shtuchnoho osimeninnia sil's'kogospodars'kykh tvaryn [Central research station for artificial insemination of farm animals]. (1966). *Tvarynnyctvo Ukrainy*, 1, 60-63 [in Ukrainian].

Юрченко Едуард Ігорович

Аспірант

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН
03127, м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10

Yurchenko Eduard

Post-graduate student

National Scientific Agricultural Library of NAAS
10, Heroiv Oborony St., Kyiv, 03127, Ukraine

Email: yurchenko_ei@ukr.net

Цитування: Юрченко Е. І. Наукова спадщина вчених Центральної дослідної станції штучного осіменіння сільськогосподарських тварин / Е. І. Юрченко // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 5. – С. 84-89.

Citation: Yurchenko, E.I. (2018). Naukova spadshchyna vchenykh Tsentralnoi doslidnoi stantsii shtuchnoho osimeninnia silskohospodarskykh tvaryn [Scientific heritage of scientists of the Central Experimental Station of Artificial Insemination of Farm Animals]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(5), 84-89.

Стаття надійшла / Article arrived: 07.05.2018

Схвалено до друку / Accepted: 22.05.2018

Еволюція концептуальних підходів у дослідженні понятійно-змістового трактування сутності органічного землеробства

*Орехівський В.Д., Національна наукова сільськогосподарська бібліотека
Національної академії аграрних наук України*

На основі іноземних та вітчизняних наукових досліджень проаналізовані існуючі термінологічні визначення органічного землеробства. З'ясовано спільні ознаки розглянутих трактувань щодо органічного землеробства, органічного виробництва, органічного сільського господарства та органічної продукції. Запропоновано авторське бачення змісту органічного землеробства, яке включає застосування системи дієвих природних заходів, що сприяють підвищенню родючості ґрунту, оптимальному росту сільськогосподарських культур та отриманню екологічно чистої продукції. Визначено, що органічне землеробство базується на використанні науково обґрунтованої структури посівних площ і спеціалізованих сівозмін із вирощуванням багаторічних бобових трав, застосуванні мілкого безполіцевого обробітку ґрунту, використанні сидеральних культур на зелене добриво, внесенні науково обґрунтованих норм органічних добрив, запровадженні екологічно безпечних агротехнічних та біологічних заходів у технологіях вирощування сільськогосподарських культур. Встановлено, що в органічному землеробстві виключається використання синтетичних хімікатів (мінеральні добрива, пестициди, антибіотики тощо) та генетично модифікованих організмів.

Ключові слова: альтернативне землеробство; органічне виробництво; науково обґрунтовані сівозміни; органічні добрива; екологічно чиста продукція

An evolution of conceptual approaches is in research of concept-semantic interpretation of essence of organic agriculture

Orekhivskiy V. D., National Scientific Agricultural Library of the National Academy of Agricultural Sciences of Ukraine

It is set that in the second half of XX of century intensive application of mechanization with her harmful influence on the structure of soil, chemistry, irrigation, scientific selection, including creation of genetically modified sorts of agricultural cultures, allowed to go out on the new level of development of agriculture that provided decision of food problem in Ukraine. At the same time negative influence of the marked factors of intensification on a natural environment developed becoming of the new going near a menage in an agrarian sphere, that were incarnated in the input of organic agriculture. Application of rational land-tenure, that is based on principles of organic agriculture and provides proceeding in the natural state of environment, became actual, and agriculture complements a natural constituent with the aim of production ecologically of safe products.

Working of world and home terminological features of understanding of essence of organic agriculture, differences of his interpretation became a research aim in international and state legislative and normative documents with the selection of advantages of him conceptual approaches.

Certainly, that organic agriculture presents the integral multifunction model of menage and production of organic goods that provides the balanced dynamic equilibrium between the components of the ecological, economic and sociological systems during the certain interval of time with the aim of association of the economy growing and increase of standard of life with the simultaneous improvement of the state of environment. Authorial vision of maintenance of organic agriculture, that includes application of the system of effective natural measures, that assist the fertility-improving of soil, optimal height of agricultural cultures and receipt ecologically of clean products, is offered. It is found out, that organic agriculture is based on the use of scientifically reasonable structure of sowing areas and specialized crop rotations with till of long-term leguminous herbares, application of shallow till of soil without shelves, use of siderations cultures on a green fertilizer, bringing of scientifically reasonable norms of organic fertilizers, input ecologically of safe agrotechnical and biological measures in technologies of growing of agricultural cultures. It is set that the use of synthetic mineral fertilizers, pesticides, antibiotics and genetically modified organisms is eliminated in organic agriculture.

Keywords: alternative agriculture; organic production; scientifically reasonable crop rotations; organic fertilizers; ecologically clean products

Еволюція концептуальних підходів в дослідженні понятійно-смысловий трактовки сутності органічного земледілля

Ореховский В.Д., Национальная научная сельскохозяйственная библиотека Национальной академии аграрных наук Украины

На основанні іноземних і вітчизняних наукових досліджень проаналізовані існуючі термінологічні визначення органічного земледілля. Виявлені загальні ознаки розглянутих трактувань стосовно органічного земледілля, органічного виробництва, органічного сільськогосподарства і органічної продукції. Представлено авторське бачення змісту органічного земледілля, яке включає застосування системи дійсних природних заходів, які сприяють підвищенню родючості ґрунту, оптимальному зростанню сільськогосподарських культур і отриманню екологічно чистої продукції. Визначено, що органічне земледілля базується на використанні науково обґрунтованої структури посівних площ і спеціалізованих севооборотів з вирощуванням багаторічних бобових культур, застосуванні мелкої безотвальної обробки ґрунту, використанні сидеральних культур на зелене добриво, внесенні науково обґрунтованих норм органічних добрив, впровадженні екологічно безпечних агротехнічних і біологічних заходів у технології вирощування сільськогосподарських культур. Встановлено, що в органічному земледіллі виключається використання синтетичних хімікатів (мінеральні добрива, пестициди, антибіотики і т. ін.) і генетично модифікованих організмів.

Ключові слова: альтернативне земледілля; органічне виробництво; науково обґрунтовані севообороти; органічні добрива; екологічно чиста продукція

Постановка проблеми.

У другій половині ХХ ст. інтенсивне застосування механізації з її шкідливим впливом на структуру ґрунту, хімізації, зрошення, наукової селекції, у тому числі створення генетично модифікованих сортів сільськогосподарських культур, дозволили вийти на новий рівень розвитку сільськогосподарства, що забезпечило вирішення продовольчої проблеми в Україні. Водночас негативний вплив зазначених чинників інтенсифікації на навколишнє середовище розвинув становлення нових підходів до господарювання в аграрній сфері, які втілювалися у запровадженні органічного землеробства. Актуальним стало застосування раціонального землекористування, яке базується на принципах органічного землеробства та забезпечує відновлення природного стану навколишнього середовища, а сільськогосподарство доповнює природною складовою з метою виробництва екологічно безпечної продукції.

Аналіз досліджень і публікацій.

Трактуванню сутності поняття «органічне землеробство» у літературних джерелах приділено велику увагу, оскільки підходів до визначення відповідної дефініції та її напрямів представлено значну кількість. У більшості наукових досліджень поняття «органічне землеробство», «органічне виробництво», «органічне сільськогосподарство», «органічна продукція» визначено як рівнозначні [1-4; 7-8; 15; 18-20]. Крім того, трактування сутності «органічних» понять поставали

при ухваленні законів, стандартів, постанов тощо [5-6; 9-10; 13-14; 16; 23; 25]. Зважаючи на те, що сільське господарство вже включає в себе землеробство та виробництво продукції, варто розглянути ці категорії як єдине ціле.

Мета дослідження.

Опрацювання світових і вітчизняних термінологічних особливостей розуміння сутності органічного землеробства, відмінностей його трактування у міжнародних та державних законодавчих і нормативних документах із виділенням переваг його концептуальних підходів.

Виклад основного матеріалу.

Вперше аграрне виробництво як окремий напрям, що ґрунтується на використанні виключно власних добрив та кормів, визначено австрійським природознавцем Р. Штайнером як біодинамічне землеробство [12, с. 17]. У 1924 р. він представив свою концепцію, яка полягала у біодинамічній інтерпретації природи, в якій підкреслювався тісний взаємозв'язок у системі «земля – людина – космос» [26, с. 5]. У 1940 р. вперше термін «органічне землеробство» використав Л. Нортборн у книзі «Погляд на землю» [24]. Цей термін підтримав та продовжив застосовувати британський вчений А. Говард у книзі «Ґрунт та здоров'я. Дослідження органічного сільськогосподарства», описуючи негативну дію хімічних засобів та антибіотиків на здоров'я рослин і тварин [22]. У 1945 р. в США засновник журналу «Органічне фермерство і садівництво» Ж. Родейл одним із перших популяризував новий підхід до виробництва ор-

ганічної продукції [12, с. 17]. На початку 1960-х років протест проти забруднення навколишнього середовища, використання великої кількості консервантів у продуктах харчування, надмірної хімізації аграрного виробництва, що поставило під загрозу якість умов життя населення, знайшов своє втілення у поширенні ідеї органічного землеробства.

Термін «органічне землеробство» (Organic Farming) запроваджений Міжнародною федерацією «Рух за органічне сільське господарство» (IFOAM), заснованою у 1972 р., яка на сьогодні об'єднує понад 750 організацій у 116 країнах світу [11, с. 393]. Воно загальноприйняте в термінології англійських країн ЄС та США і означає такий спосіб сільськогосподарського виробництва, за якого виключається використання синтетичних хімікатів (добрив, пестицидів, антибіотиків тощо) та генетично модифікованих організмів для одержання екологічно чистої продукції [27].

Згідно з тлумачним словником, термін «органічний» означає «живий організм», тобто пов'язаний із життям [21, с. 479]. Світова практика органічного землеробства базується на комплексі принципів та правил раціонального використання природних ресурсів у процесі вирощування сільськогосподарських культур і тісно пов'язана зі вживанням терміну «гармонійний» [19, с. 13]. Адже органічне землеробство не тільки забезпечує споживчий ринок натуральними продуктами з їх оздоровчими властивостями, а й сприяє відновленню навколишнього природного середовища.

У 1980 р. Департамент сільського господарства USDA запропонував таке визначення органічного землеробства – система виробництва сільськогосподарської продукції, яка забороняє або значною мірою обмежує використання синтетичних комбінованих добрив, пестицидів та регуляторів росту сільськогосподарських культур. Така система максимально базується на використанні сівозмін, рослинних решток, гною та компостів, бобових рослин та рослинних добрив, органічних відходів виробництва, мінеральної сировини, механічному обробітку ґрунту та біологічних заходах боротьби зі шкідниками з метою підвищення родючості та покращання структури ґрунту, забезпечення повноцінного живлення рослин і боротьби з різноманітними бур'янами, шкідниками та хворобами сільськогосподарських культур [25, с. 102].

У 1980 р. Франція стала першою країною в Європі, яка ухвалила національне законодавство щодо органічного землеробства. Перший законодавчий стандарт, що регулював органічне земле-

робство, ухвалено в Австрії у 1985 р. [12, с. 17]. Згодом вони були затверджені в інших країнах, що сприяло ухваленню у 1991 р. постанови Ради ЄС та забезпечило впровадження спільного загальноєвропейського законодавства. Згідно з постановою Ради ЄС органічне землеробство із застосуванням лише органічних добрив передбачає таку систему господарювання, де вирощування сільськогосподарських культур здійснюють без використання синтетичних добрив, пестицидів та стимуляторів росту [5].

Комісія ЄС для узгодженості термінологічних відмінностей органічного землеробства визначила його еквіваленти для різних країн. Зокрема, термін «органічне землеробство» (Organic Farming) офіційно прийнятий в англійських країнах Європейського Союзу та США [7, с. 346]. Еквівалентним терміном у Греції, Італії, Португалії, Франції та країнах Бенілюксу є «біологічне землеробство» (Biological Farming). У Данії, Естонії, Литві, Німеччині, Польщі, Румунії, Словенії, Угорщині та іспаномовних країнах використовують термін «екологічне землеробство» (Ecological Farming); Австрії – «біодинамічне землеробство» (Biodynamic Farming); Швеції, Швейцарії – «органічно-біологічне землеробство» (Organic-Biological Farming) [8, с. 96]. Різниця між ними не завжди має чіткий зміст і термінологічний характер, але основою всіх зазначених напрямів є застосування у землеробстві безпечних природних заходів для виробництва корисної продукції. Крім того, у постанові Ради ЄС на базі «Основ критеріїв екологічного (органічного) землеробства» надано законну силу трьом поняттям як синонімам: екологічне = органічне = біологічне землеробство [4, с. 115]. Тому терміни «органічний», «екологічний», «біологічний» тощо потрібно використовувати як синоніми.

У 1995 р. в США Колегія національних стандартів органічної продукції USDA запропонувала органічне землеробство визначати як систему екологічного менеджменту сільськогосподарського виробництва, що підтримує та покращує біорізноманіття, біологічні цикли та біологічну активність ґрунтів. Вона базується на мінімальному використанні неприродних (штучних) сировини та матеріалів і агротехнічних заходах, які відроджують, підтримують та покращують екологічну гармонію [23]. Згідно з цим визначенням, керівним принципом для впровадження органічного землеробства стало використання матеріалів і технологій, які покращують екологічну рівновагу та сприяють створенню стійких і збалансованих агроєкоси-

стем [1, с. 12]. Основний акцент було зосереджено на досягненні екологічного балансу між ґрунтовою фауною, тваринним світом та людським суспільством [13]. Подібне трактування визначене в «Кодексі Аліментаріус», згідно якого органічне землеробство – це система управління виробництвом, яка дозволяє підтримувати та покращувати санітарний стан агроєкосистеми, в тому числі біорізноманіття, біологічний кругообіг і біологічну активність ґрунту [9].

У 2007 р. у постанові Ради ЄС щодо органічного виробництва та маркування органічної продукції вказано, що органічне землеробство – це цілісна система господарювання, яка поєднує збереження довкілля, природних ресурсів і біологічного різноманіття, застосування стандартів належного виробництва, які відповідають певним вимогам до продукції, виготовленої з використанням речовин природного походження [16]. Аналогічне визначення органічного землеробства у 2010 р. запропонувала Федерація органічного руху України у Концепції державної програми розвитку органічного виробництва [10]. Таке трактування дає підстави стверджувати, що застосування органічного землеробства має екологічне (створює загальне благо, сприяючи захисту довкілля та зрівноваженому розвитку сільських територій) і економічне значення (забезпечує специфічний продовольчий ринок, який відповідає зростаючим потребам споживачів органічної продукції).

Наукові засади органічного землеробства у 2008 р. викладені в основних положеннях Міжнародної федерації органічного сільськогосподарського руху IFOAM. За її визначенням, органічне землеробство об'єднує всі сільськогосподарські системи, які підтримують екологічно, соціально та економічно доцільне виробництво сільськогосподарської продукції. В основі таких систем лежить використання локально-специфічної родючості ґрунтів як ключового елементу успішного виробництва. Такі системи використовують природний потенціал рослин, тварин та ландшафтів і спрямовані на гармонізацію сільськогосподарської практики та навколишнього середовища [14]. Воно залежить від екологічних процесів, біологічної різноманітності та природних циклів, характерних для місцевих умов. При цьому уникають використання шкідливих ресурсів, які викликають несприятливі наслідки. Органічне землеробство поєднує в собі традиції, нововведення та наукові інновації з метою покращання стану навколишнього природного середовища та сприяє розвитку справедливих взаємовідносин і належного рівня життя.

В Україні основним документом, що визначає правові, економічні та соціальні основи ведення органічного землеробства є Закон України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» від 12 лютого 2015 р. [6]. У документі передбачено чітке визначення терміну «органічне землеробство» як системи ведення сільського господарства, що полягає у максимальному залученні для мінерального живлення рослин відновлюваних місцевих органічних ресурсів (гною, побічної продукції рослинництва, сидератів тощо), біопрепаратів удобрювальної і захисної дії, органо-мінеральних та біоактивних добрив із застосуванням екологосумісних агрохімікатів природного походження у довгочасних і короткочасних сівозмінах.

Таким чином, у нормативно-правовому розумінні основним критерієм у визначенні органічного землеробства є відповідність певним, законодавчо закріпленим правилам виробництва органічної продукції. Під терміном «органічне землеробство» розуміють сільськогосподарське виробництво з виключно органічної сировини без застосування хімічних добрив, пестицидів та генетично модифікованих організмів.

На основі узагальнення наукових досліджень можна зробити висновок, що більшість українських вчених термін «органічне землеробство» асоціює з термінами «органічне виробництво», «органічне сільське господарство», «органічна продукція». Зокрема, О. А. Томашевська акцентує увагу на тому, що згідно зі світовими стандартами органічним вважається землеробство, в якому не використовують хімікати, не застосовують генетично модифіковані організми та яке передбачає мінімальний обробіток ґрунту [17, с. 162]. У трактуванні Г. Д. Гуменюка органічне землеробство означає цілісний системний підхід, що базується на сукупності методів, які забезпечують життєздатну екосистему, безпечне продовольство, корисне харчування та соціальну справедливість [2, с. 13]. Цінною є думка А. В. Вдовиченка, В. А. Чудовської, О. І. Шкуратова, які вважають, що органічне землеробство за своєю суттю можна визначити як цілісну систему управління агроєкосистемами, що включає оцінку потенційних екологічних і соціальних ризиків та встановлює порядок взаємовідносин економічних суб'єктів у процесі виробництва органічної продукції [20, с. 70]. Важливим є твердження М. М. Федорова, О. В. Ходаківської, С. Г. Корчинської, які, поділяючи підхід міжнародних організацій до визначення «органічне виробництво», акцентують увагу на

виключній важливості традицій, клімату та місцевих історико-культурних особливостей у відродженні органічного землеробства. Вони зазначають, що органічне землеробство ґрунтується на принципах, які зумовлені місцевими соціально-економічними, кліматичними та історико-культурними особливостями, серед яких досить складно виявити пріоритетні, оскільки вони однаковою мірою важливі [18, с. 6].

Органічне землеробство як складну екологічно збалансовану систему сільськогосподарського виробництва розглядає О. Т. Дудар. Він вважає, що її ключовими завданнями є ефективне виробництво натуральної продукції, що має біологічно цінні якості й оздоровчі властивості для забезпечення повноцінного харчування людей і виключає будь-які ризики для здоров'я та сприяє збереженню навколишнього природного середовища [3, с. 122]. За визначенням Ю. С. Голіка, О. О. Горба, Т. В. Невмиваки, П. В. Писаренка під терміном «органічне землеробство» розуміють сільськогосподарське виробництво, за якого не використовують синтетичні хімікати (добрива, пестициди, антибіотики тощо), здійснюють мінімальний обробіток ґрунту і не застосовують генетично модифіковані організми [15, с. 120]. Як вважає Т. О. Зайчук, за своєю суттю воно є багатофункціональною агроекологічною моделлю виробництва, базується на ретельному плануванні та управлінні агроекосистемами, що дозволяє у перспективі узгодити і гармонізувати екологічні, економічні та соціальні чинники [4, с. 115]. Вченими запропоновано визначення «органічного землеробства» як системи сільськогосподарського менеджменту агроекосистем, що ґрунтується на максимальному використанні біологічних чинників підвищення родючості ґрунту, агротехнічних і біологічних заходів захисту рослин, а також комплексі інших заходів, які забезпечують екологічно, економічно та соціально доцільне виробництво сільськогосподарської продукції [4, с. 116].

Аналізуючи світові та вітчизняні напрацювання трактувань сутності органічного землеробства та його складових, необхідно зазначити вирізнення багатьох його спільних ознак. У більшості наукових праць органічне землеробство ґрунтується на принципах здоров'я, екології, справедливості

та турботи і узгоджується із законами природи. Найбільш вдалим є трактування Т. О. Чайки, згідно якого «органічне землеробство» представляє цілісну багатофункціональну модель господарювання та виробництва органічної продукції, яка забезпечує збалансовану динамічну рівновагу між компонентами інтегрованої еколого-економіко-соціологічної системи упродовж визначеного проміжку часу з метою об'єднання економічного зростання та підвищення життєвого рівня з одночасним поліпшенням стану навколишнього середовища [19, с. 15].

В органічному землеробстві потрібно застосовувати систему дієвих природних заходів, що сприятиме підвищенню родючості ґрунту, оптимальному росту сільськогосподарських культур та отриманню екологічно чистої продукції. Важливим є використання науково обґрунтованої структури посівних площ і спеціалізованих сівозмін із вирощуванням багаторічних бобових трав, застосування мілкого безполіцевого обробітку ґрунту, використання сидеральних культур на зелене добриво, внесення науково обґрунтованих норм органічних добрив, запровадження екологічно безпечних агротехнічних та біологічних заходів у технологіях вирощування сільськогосподарських культур.

Висновки.

Аналіз сучасних світових та вітчизняних підходів до становлення і розвитку органічного землеробства дозволяє стверджувати про наявність стійкої тенденції до поглиблення та удосконалення трактування його сутності. Його еволюція відбувається у поєднанні мети, методів, обмежень, технологій, відповідного комплексу заходів, стадій процесів виробництва та необхідності забезпечення населення якісними продуктами харчування. Практичне застосування органічного землеробства виконує екологічну, економічну та соціальну функції.

У міжнародному науковому співтоваристві отримало визнання трактування органічного землеробства як системи управління виробництвом, що забезпечує рівновагу між продуктивністю агроекосистеми і відновленням навколишнього середовища, а також забезпечує інтегровану сталість антропогенних екосистем у відповідності до концепції збалансованого розвитку.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Гармашов В. В. До питання органічного сільськогосподарського виробництва в Україні / В. В. Гармашов, О. В. Фомічова // Вісник аграрної науки. – 2010. – № 7. – С. 11-16.
2. Гуменюк Г. Д. Вимоги міжнародних стандартів щодо сертифікації органічного виробництва та акредитації органів, які її здійснюють / Г. Д. Гуменюк // Стандартизація, сертифікація, якість. – 2012. – № 4. – С. 13-18.

3. Дудар О. Т. Розвиток органічного агровиробництва в Україні / О. Т. Дудар // Економіка АПК. – 2012. – № 3. – С. 121-126.
4. Зайчук Т. О. Вітчизняний ринок екологічно чистих продуктів харчування та шляхи його розвитку / Т. О. Зайчук // Економіка і прогнозування. – 2009. – № 4. – С. 114-125.
5. Заключний звіт «Розвиток органічного агровиробництва в Україні». – Режим доступу: <http://www.bdmta.org.ua/ta/files/200909151711210.FinalReport%200727%20Ukr.doc>.
6. Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини: Закон України №191-VIII від 12 лютого 2015 р. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/425-18>
7. Коваленко Н. П. Екологічно збалансовані сівозміни в системі альтернативного землеробства: історичні аспекти / Н. П. Коваленко // Агроекологічний журнал. – 2012. – № 4. – С. 95-99.
8. Коваленко Н. П. Становлення та розвиток науково-організаційних основ застосування вітчизняних сівозмін у системах землеробства (друга половина XIX – початок XXI ст.) / Н. П. Коваленко. – Київ: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. – 490 с.
9. Кодекс Алиментариус. Органические пищевые продукты. – М.: Весь Мир, 2006. – 72 с.
10. Концепція державної програми розвитку органічного виробництва в Україні. – Режим доступу: <http://www.organic.com.ua/uk/homepage/2010-01-26-13-45-25?start=7>
11. Кутаренко Н. Я. Проблема понятійно-змістового трактування сутності органічного агровиробництва / Н. Я. Кутаренко // Науковий вісник Буковинського державного фінансово-економічного університету. Економічні науки. – 2014. – № 27. – С. 391-397.
12. Мінькова О. Г. Сучасні тенденції у становленні принципів органічного сільськогосподарства / О. Г. Мінькова // Вісник Уманського національного університету садівництва. – 2015. – № 1. – С. 16-21.
13. Офіційний сайт Agricultural Marketing Service. – Режим доступу: <http://www.ams.usda.gov>
14. Офіційний сайт Міжнародної Федерації органічного сільськогосподарського руху. – Режим доступу: http://www.ifoam.bio/sites/default/files/page/files/doi_ukrainian.pdf
15. Писаренко П. В. Основи біологічного та адаптивного землеробства / П. В. Писаренко, О. О. Горб, Т. В. Невмивака, Ю. С. Голік. – Полтава, 2009. – 312 с.
16. Постанова Ради ЄС №834/2007 стосовно органічного виробництва і маркування органічних продуктів від 28 червня 2007 р. – Режим доступу: <http://organicstandard.com.ua/files/standards/ua/ес>. (дата звернення: 25.04.2018).
17. Томашевська О. А. Органічне виробництво в світі: реалії та перспективи / О. А. Томашевська // Інноваційна економіка. – 2013. – № 6. – С. 161-164.
18. Федоров М. М. Розвиток органічного виробництва / М. М. Федоров, О. В. Ходаківська, С. Г. Корчинська. – Київ: ННЦ ІАЕ, 2011. – 146 с.
19. Чайка Т. О. Розвиток виробництва органічної продукції в аграрному секторі економіки України / Т. О. Чайка. – Донецьк: Ноулідж, 2013. – 320 с.
20. Шкуратов О. І. Органічне сільське господарство: екологічні імперативи розвитку / О. І. Шкуратов, В. А. Чудовська, А. В. Вдовиченко. – Київ, 2015. – 285 с.
21. Яременко В. В. Новий тлумачний словник української мови / В. В. Яременко, О. М. Сліпущко. – Київ: Аконті, 2005. – Т. 2. – 928 с.
22. Howard A. The Soil and Health. A Study of Organic Agriculture. – USA: The University Press of Kentucky, 2007. – 356 p.
23. National Organic Standard Board Recommendations (National Organic Program USDA). – Retrieved from: <http://www.ams.usda.gov/nop/nosbinfo.htm>
24. Northbourn L. Look to the Land / L. Northbourn. – Sophia Perenniset Universalis, 2003. – 128 p.
25. Report and recommendations on organic farming. Prepared by USDA. Study Team on Organic Farming. – Retrieved from: <http://www.nal.usda.gov/afsic/pubs/USDAOrgFarmRpt.pdf>
26. Rowalska A. The quality and competitiveness in ecological agriculture / A. Rowalska. – Warszawa: Difin SA, 2010. – 295 p.
27. Scialabba N. Organic agriculture, environment and food security / N. Scialabba, C. Hattam. – Rome: FAO, 2002. – 252 p.

REFERENCES

1. Harmashov, V.V., & Fomichova, O.V. (2010). Do pytannia orhanichnoho silskohospodarskoho vyrobnytstva v Ukraini [To the question of organic agricultural production in Ukraine]. *Visnyk ahrarnoi nauky*, 7, 11-16 [in Ukrainian].
2. Humeniuk, H.D. (2012). Vymohy mizhnarodnykh standartiv shchodo sertyfikatsii orhanichnoho vyrobnytstva ta akredyatsii orhaniv, yaki yii zdiisniuiut [Requirements of international standards in relation to the certification of organic production and accreditations of organs, that carry out her]. *Standartyzatsiia, sertyfikatsiia, yakist*, 4, 13-18 [in Ukrainian].
3. Dudar, O.T. (2012). Rozvytok orhanichnoho ahrovyrobnytstva v Ukraini [Development of organic agricultural production is in Ukraine]. *Ekonomika APK*, 3, 121-126 [in Ukrainian].
4. Zaichuk, T.O. (2009). Vitchyzniani rynok ekolohichno chystykh produktiv kharchuvannia ta shliakhy yoho rozvytku [Home market ecologically clean foodstuffs and ways of his development]. *Ekonomika i prohnozuvannia*, 4, 114-125 [in Ukrainian].
5. *Zaklyuchnyi zvit «Rozvytok orhanichnoho ahrovyrobnytstva v Ukraini» [The final report «Development of organic agricultural production in Ukraine»]*. Retrieved from: <http://www.bdmta.org.ua/ta/files/200909151711210.FinalReport%200727%20Ukr.doc> [in Ukrainian].
6. *Pro vyrobnytstvo ta obih orhanichnoi silskohospodarskoi produktsii ta syrovyny: Zakon Ukrainy №191-VIII vid 12 liutoho 2015 r. [Law of Ukraine No191-VIII «On the production and circulation of organic agricultural products and raw materials» from 12.02.2015]*. Retrieved from: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/425-18> [in Ukrainian].
7. Kovalenko, N.P. (2012). Ekolohichno zbalansovani sivozminy v systemi alternatyvnoho zemlerobstva: istorychni aspekty [Ecologically balanced crop rotations in the system of alternative agriculture: historical aspects]. *Ahroekolohichniy zhurnal*, 4, 95-99 [in Ukrainian].
8. Kovalenko, N.P. (2014). Stanovlennya ta rozvytok naukovo-orhanizatsiynnykh osnov zastosuvannya vitchyznyanykh sivozmin u systemakh zemlerobstva (druga polovyna XIX – pochatok XXI st.) [The becoming and development of scientifically-organizational bases of application of home crop rotations in the systems of agriculture (the second half of XIX is beginning of XXI of century)]. Kyiv: TOV «Nilan-LTD» [in Ukrainian].

9. *Kodeks Alimentarius. Orhanycheskye pyshchevye produkty [Codex Alimentarius. Organically Produced Foods.]*. (2006). Moscow: Ves Myr [in Russian].
10. *Kontsepsiia derzhavnoi prohramy rozvytku orhanichnoho vyrobnytstva v Ukraini [Conception of the government program of development of organic production in Ukraine]*. Retrieved from: <http://www.organic.com.ua/uk/homepage/2010-01-26-13-45-25?start=7> [in Ukrainian].
11. Kutarenko, N.Ya. (2014). Problema poniatiino-zmistovoho traktuvannya sutnosti orhanichnoho ahrovyrobnytstva [The problem of conceptual-semantic interpretation of the essence of organic agricultural production]. *Naukovyi visnyk Bukovynskoho derzhavnogo finansovo-ekonomichnoho universytetu. Ekonomichni nauky*, 27, 391-397 [in Ukrainian].
12. Minkova, O.H. (2015). Suchasni tendentsii u stanovlenni pryntsyviv orhanichnoho silskoho hospodarstva. [Modern tendencies are in becoming of principles of organic agriculture]. *Visnyk Umanskoho natsionalnoho universytetu sadivnytstva*, 1, 16-21 [in Ukrainian].
13. *The official website for Agricultural Marketing Service*. Retrieved from: <http://www.ams.usda.gov>
14. *The official website of the International Federation of Organic Agriculture Movements*. Retrieved from: http://www.ifoam.bio/sites/default/files/page/files/doa_ukrainian.pdf
15. Pysarenko, P.V., Horb, O.O., Nevmyvaka, T.V., & Holik, Yu.S. (2009). *Osnovy biolohichnoho ta adaptivnoho zemlerobstva: navchalnyi posibnyk. [Bases of biological and adaptive agriculture: train aid]*. Poltava [in Ukrainian].
16. *Postanova Rady IeS №834/2007 stosovno orhanichnoho vyrobnytstva i markuvannya orhanichnykh produktiv vid 28 chervnia 2007 r. [Council Regulation EC No 834/2007 on organic production and labelling of organic products of 28.06.2007]*. Retrieved from: <http://organicstandard.com.ua/files/standards/ua/ec> [in Ukrainian].
17. Tomashevska, O.A. (2013). Orhanichne vyrobnytstvo v sviti: realii ta perspektyvy [Organic production in the world: realities and prospects]. *Innovatsiina ekonomika*, 6, 161-164 [in Ukrainian].
18. Fedorov, M.M., Khodakivska, O.V., & Korchynska, S.H. (2011). *Rozvytok orhanichnoho vyrobnytstva [Development of organic production]*. Kyiv: NNTs IAE [in Ukrainian].
19. Chaika, T.O. (2013). *Rozvytok vyrobnytstva orhanichnoi produktiv v ahrovnomu sektori ekonomiky Ukrainy [The development of organic production in the agricultural sector of Ukraine]*. Donetsk: Noulidzh [in Ukrainian].
20. Shkuratov, O.I., Chudovska, V.A., & Vdovychenko, A.V. (2015). *Orhanichne silske hospodarstvo: ekolohichni imperatyvy rozvytku [Organic agriculture: ecological imperatives of development: monograph]*. Kyiv [in Ukrainian].
21. Yaremenko, V.V., & Slipushko, O.M. (2005). *Novyi tlumachnyi slovnyk ukrainskoi movy. [New explanatory dictionary of Ukrainian]*. (Vols. 2). Kyiv: Akonit [in Ukrainian].
22. Howard, A. (2007). *The Soil and Health. A Study of Organic Agriculture*. The University Press of Kentucky.
23. *National Organic Standard Board Recommendations (National Organic Program USDA)*. Retrieved from: <http://www.ams.usda.gov/nop/nosinfo.htm>
24. Northbourn, L. (2003). *Look to the Land*. Sophia Perenniset Universalis.
25. *Report and recommendations on organic farming. Prepared by USDA. Study Team on Organic Farming*. (1980). Retrieved from: <http://www.nal.usda.gov/afsic/pubs/USDAOrgFarmRpt.pdf>
26. Rowalska, A. (2010). *The quality and competitiveness in ecological agriculture*. Warszawa: Difin SA [in Polish].
27. Scialabba, N., & Hattam, C. (2002). *Organic agriculture, environment and food security*. Rome: FAO.

Орехівський Володимир Данилович

Кандидат технічних наук

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека Національної академії аграрних наук України
03127, м. Київ, вул. Героїв оборони, 10

Orehivskiy Volodymyr

Candidate of Engineering Sciences

National Scientific Agricultural Library of the National Academy of Agricultural Sciences of Ukraine
10, Geroiv Oborony St., Kyiv, 03127, Ukraine

ORCID: 0000-0002-3216-0514 Email: Orekhovskiy@gmail.com

Цитування: Орехівський В. Д. Еволюція концептуальних підходів у дослідженні понятійно-змістового трактування сутності органічного землеробства / В. Д. Орехівський // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 5. – С. 90-96.

Citation: Trohaniak, A.S. (2018). Stan, tendentsii ta naukovi zasady sotsialno-ekolohichnykh problem suspilstva [Status, tendencies and scientific principles of socio-environmental problems of society]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(5), 90-96.

Стаття надійшла / Article arrived: 08.05.2018

Схвалено до друку / Accepted: 22.05.2018

«Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр. Дніпропетровська область»: соціально-демографічний аналіз

Хоменко Н.О., Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара

Проаналізовано стан вивчення проблеми кількісних втрат від Голодомору 1932-1933 рр. у Дніпропетровській області. Виявлено, що мається обмежене коло досліджень з даної проблематики. У своїй більшості вони присвячені висвітленню конкретної ситуації в селах області. Лише в окремих із них зроблена спроба аналізу демографічних наслідків Голодомору. Практично невідомими залишаються втрати населення в кожній її адміністративній одиниці як загалом, так і в соціальному, статевому, національному, віковому аспектах зокрема. В якості предмета дослідження обрано загальноукраїнський археографічний збірник, який складений на основі матеріалів книг записів цивільного стану населення, і єдиний на сьогодні в Україні містить зафіксовані свідчення про померлих, «Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 рр. Дніпропетровська область». У ході дослідження було виявлено, що загальноукраїнські тенденції він відображає. При цьому містить і ряд особливостей. За зміщеними в ньому матеріалами більшість померлих в області становило міське населення. В містах найбільшу категорію загиблих складають робітники. Другою соціальною категорією померлих були селяни. Службовці були на третьому місці. В селах проживали також робітники і вони становили другу, хоч і значно меншу порівняно з селянами, категорію померлих. За національним складом більшість жертв Голодомору становили українці, потім росіяни, на третьому місці були євреї. Проте в місцях компактного проживання представників якоїсь із національностей більшість була за ними. У графі про причину смерті відносно більшість, порівняно з записами видів діагнозів, і в містах, і в сільській місцевості становили пробіли. Значним був відсоток діагнозів, що непрямо, але вказували причиною летального випадку голод. Виявлено і декілька десятків записів про голод як безпосередню причину трагічного факту.

Ключові слова: Голодомор 1930-х рр., «Національна книга пам'яті жертв Голодомору», Дніпропетровська область, Голод 1932-1933 рр. на селі, місто в умовах Голодомору, терор голодом, демографічні наслідки Голодомору

«National Book of Memory of Victims of the Holodomor 1932-1933 Dnipropetrovsk Region»: socio-demographic analysis

Khomenko N.A., Oles Honchar Dnipro National University

The state of study of problem of quantitative losses is analysed from Golodomor 1932-1933 in the Dnepropetrovsk area. It is educed that a limit circle of researches is from this range of problems. In the majority they are sanctified to illumination of certain situation in rural locality of area in general. A city in general remained out of eyeshot researchers. Only in separate publications the done attempt of analysis of demographic consequences of terror-famine in general for areas. Practically the unknown are remained by the losses of population in each her to administrative unit both on the whole and in social, sexual, national, age-old aspects, in particular. As the article of research all Ukrainian archaeography collection that is made on the basis of materials of books of records of the civil state of population is select, and only for today in Ukraine contains the fixed testifying to the dead, «National book of memory of victims of terror-famine 1932-1933 the Dnepropetrovsk area». It was educed during research, that Book of memory is made on the basis of books of acts of the civil state of population rural inhabited points, settlement, municipal and in the cities of district soviets. All of them contain the necessary complex of data about lost: year of birth, eyelids, sex, nationality, social state, date and reason of death. The table of contents of her represents all Ukrainian tendencies. The row of features contains thus. Main is that information that is contained in her, is incomplete. In the first turn, on the presence of books of acts of the civil state, that she is folded. In general materials failing on the row of that time districts. After the materials contained in her the most in area of dead was presented by an urban population. It can be explained by the best stored of books to civil registration their population. In cities the most category of lost is folded by workers. The second social category of the dead were peasants. Office workers were on the third place. In villages, workers lived also and they presented the second, though considerably less comparatively with peasants, category of the dead. The analysis of book showed that after national composition most victims of terror-famine were presented by Ukrainians, as prevailing part of population of republic, then Russians, there were jewries on the third place. The row of features contains thus. Main is that information that is contained in her, is incomplete. In the first turn, on the presence of books of acts of the civil state, that she is folded. In general materials failing on the row of that time districts. After the materials contained in her the most in area of dead was presented by an urban population. It can be explained by the best stored of books to civil registration their population. In cities the most category of lost is folded by workers. The second social category of the dead

were peasants. Office workers were on the third place. In villages, workers lived also and they presented the second, though considerably less comparatively with peasants, category of the dead. The analysis of book showed that after national composition most victims of Golodomor were presented by Ukrainians, as prevailing part of population of republic, then Russians, there were jewries on the third place.

Keywords: Terror-famine of 1930th, «National book of memory of victims of Terror-famine», Dnipropetrovs'k area, Hunger 1932-1933 on a village, city in the conditions of Terror-famine, terror hunger, demographic consequences of Terror-famine

«Национальная книга памяти жертв Голодомора 1932-1933 гг. Днепропетровская область»: социально-демографический анализ

Хоменко Н.А., Днепропетровский национальный университет им. Олесь Гончара

Проанализирована историографическая ситуация в изучении проблемы количественных потерь в Днепропетровской области. Выявлено, что имеется

ограниченный круг работ по данной проблематике. В своем большинстве они посвящены рассмотрению конкретной ситуации в селах области. Лишь в отдельных из них сделаны попытки анализа демографических последствий Голодомора. Практически неизвестными остаются потери населения в каждой ее административной единице как вообще, так и в социальном, национальном, возрастном аспектах в частности. В качестве предмета исследования избран общеукраинский археографический сборник, который составлен на основании книг актов гражданского состояния, и единственный в Украине на сегодня содержит зафиксированные сведения об умерших, «Национальна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр. Дніпропетровська область». В ходе исследования было выявлено, что общеукраинские тенденции он отражает. При этом содержит и ряд особенностей. По содержащимся в нем материалам большинство среди погибших в области составили городские жители. В городах наибольшую категорию погибших составляли рабочие. Вторую по численности категорию составляли крестьяне. Служащие были на третьем месте. В селах также проживали рабочие и они составили вторую, хоть и значительно меньшую по сравнению с крестьянами, категорию умерших. По национальному составу большинство жертв Голодомора были украинцами, потом шли русские и на третьем месте – евреи. Однако, в местах компактного проживания представителей какой-то из национальностей большинство было за ними. В графе о причине смерти большинство, относительно любого из диагнозов, составляли пропуски. Значительным был процент диагнозов, которые непрямо, но указывали причиной летального случая голод. Выявлено и несколько десятков записей о голоде как непосредственной причине трагического факта.

Ключевые слова: Голодомор 1930-х гг., «Национальная книга памяти жертв Голодомора», Днепропетровская область, голод 1932-1933 рр. на селе, город в условиях Голодомора, террор голодом, демографические последствия Голодомора

Проблема Голодомору 1930-х рр, попри значну історіографію, має ще чимало аспектів, що потребують ретельного дослідження. Один із таких аспектів – це кількість жертв трагедії. Цьому питанню присвячені праці як вітчизняних дослідників, у першу чергу Кульчицького С. В. [5], Марочки В. І. [6], так і зарубіжних: Конквест Р. [4], Мейс Д. [7]. Проте, незважаючи на значний доробок на загальноукраїнському рівні, на регіональному ця проблема не стала предметом прискіпливої уваги дослідників. І хоча в цьому плані мається певне коло наукових праць, воно доволі обмежене і представлено лише роботами істориків Дніпропетровщини Іваненка В. В. [3], Нікілева О. Ф. [9], Романець Н. Р. [10]. Їх праці присвячені висвітленню конкретних подій, що відбувалися в сільській місцевості області, опису конкретних випадків смертності, демографічним втратам в області в цілому, показу

тенденцій, що мали місце у перебігу цієї трагедії. Через це на сьогодні маються лише далеко не повні дані про кількість жертв Голодомору по області загалом. Практично, залишаються невідомими втрати населення в кожній її адміністративній одиниці як загалом, так і в соціальному, статевому, національному, віковому аспектах зокрема. Існуюча історіографічна ситуація і визначила вибір теми нашого дослідження. Нами зроблена спроба до певної міри заповнити наукову лауну і на основі аналізу даних «Национальной книги пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр. Дніпропетровська область», яка містить поіменний мартиролог жертв трагедії, здійснити підрахунки як у кількісному, так і в соціально-демографічному вимірі наслідків трагедії як по області в цілому, так і по її містах та сільських районах. Для реалізації цієї мети була розроблена спеціальна програма, яка дозволила зробити підрахунки по всіх адміністративних

одиницях та за вміщеними у супроводжувальних записах про загиблих параметрами.

Сама Книга пам'яті складена на основі книг актів цивільного стану населення сільських населених пунктів, селищних, міських та у містах районних рад. Усі вони містять необхідний комплекс даних про загиблих: рік народження, вік, стать, національність, соціальний стан, дату та причину смерті. Це дозволяє систематизувати і типологізувати за визначеними параметрами ситуацію в області.

Проте особливістю Книги є те, що інформація, яка міститься в ній, є неповною. У першу чергу за наявністю книг актів цивільного стану, що її складають. Збереглося лише 259 книг по 247 сільських, селищних, районних у містах та міських радах, у той час як на 1933 р. їх нараховувалося 1113 [1, с.6], тобто 22,2% їх загальної кількості. Взагалі бракує матеріалів по ряду тогочасних районів, а саме Божедарівському (тепер – частина Криничанського), а також по двох сучасних – Апостолівському та Магдалинівському. По деяких районах збереженість документації є вкрай обмеженою. Наприклад, по П'ятихатському району у наявності є матеріали чотирьох сільрад [8, с.914-926], по Криворізькому [8, с.501] – двох, по Софіївському – однієї [8 с.940]. Проте збережений матеріал також не відзначається повнотою. По 65 сільрадах та міських РАЦСах дані є лише за один із досліджуваних років. Є сільради, де хоч і подаються дані про смертність по всіх селах за обидва роки, проте ця інформація вкрай неповна. Так, наприклад, по Щербатівській сільраді Томаківського р-ну зафіксовано смерть лише трьох людей [8, с. 955].

Обстеження 22 сільрад області, здійснене працівниками Центрального управління народного-сподарського обліку (ЦНГО) при Держплані СРСР та представниками ЦНГО УРСР у 1934 р., показало, що книги обліку смертей були повністю заповнені вже в перші місяці 1933 року. Надалі записи робилися в зошитах або на окремих клаптиках паперу, які в силу різних причин, у першу чергу через смерть осіб, що фіксували загиблих, велися невідповідним чином: на окремих папірцях, нерегулярно. Коли ж було видано нові книги (а це були документи суворої звітності, тож видавалися централізовано), ніхто не перевіряв правильність перенесення в них раніше зроблених записів [3, с. 92].

Про неповне фіксування смертей свідчить і лист завідувача Дніпропетровським облздороввідділом Шрайбера від 11 квітня 1933 року до Павлоградського райздоровінспектора, де він вказує на відсутність у цілому ряді сільрад району реєстрації померлих [2, арк. 2].

Особливістю матеріалу, що містить Книга пам'яті, є ще й те, що нерідко інформація про загиблу особу містить не повний комплекс необхідних даних. Часто є відсутніми дані про його вік, рік народження, національність, соціальний стан, причини смерті. Як у комплексі цих складових, так і якоїсь окремої з них. Нерідко замість соціального походження дитини записано її соціальний стан: робітник, селянин. Інколи записи про померлого є нелогічними. Наприклад: «34 роки, пенсіонер», «8 років, старість». Багато смертельних випадків записано без встановлення особи.

Щодо діагнозу, то у значній масі випадків записувалися захворювання, не пов'язані напряму з тогочасною соціально-економічною ситуацією, це – серцеві, легеневі, мозкові, або ж взагалі нічого не писалося. Книга пам'яті жертв Голодомору в області містить лише дані, що збереглися в існуючих на сьогодні книгах запису цивільного стану осіб. Аналізу було піддано саме цей масив інформації.

Загальна кількість жертв, зафіксованих у ній, за нашими підрахунками становить 65 280. Особливістю її є те, що кількість померлих у містах перебільшує кількість померлих у сільській місцевості та складає 36 872 тис. осіб. У районах кількість померлих складає 28 408 тис. осіб. Але це можна пояснити тим, що у містах була краща збереженість книг реєстрації. Найбільша кількість збережених книг по Дніпропетровську – 47.

Відомості про соціальний стан також мають свої особливості. В книзі він не вказаний у нашому сучасному тлумаченні. Дані, які там містяться, були узагальнені і об'єднані у такі великі групи, як: «селяни», «робітники», «службовці», «кустарі», «пенсіонери», «утриманці», «безпритульні», «безробітні». Пенсіонери, безробітні та безпритульні зафіксовані лише в містах. У сільській місцевості стан або не вказувався, або вказувався як селянин.

У ході проведеного дослідження виявлено, що в області як у містах, так і в селах гинули представники всіх соціальних категорій. У містах найбільшу категорію загиблих складають робітники – 14 485 осіб, або 63,3% від загиблих там. Тобто, проблеми з продовольством суттєво позначилися на людях робітничих професій міста. Слід зауважити, що у містах значну частку померлих склали селяни – 16,8%. Це була друга за кількістю категорія. Можна припустити, що вони працювали в колгоспах, що функціонували у селах, розташованих на межах міст, як, наприклад, у Дніпропетровську чи Кривому Розі. Найбільша кількість

селян знаходилась у місті Марганець. Це можна пояснити тим, що на момент 1933 року він ще не набув статусу міста. До інших категорій, які зазнали значних втрат у містах, належать службовці (6,1%), утриманці (5,6%) та пенсіонери (6,9%). Такі категорії, як «безпритульні» та «безробітні» становлять значну меншість у складі померлих. Відповідно 0,1% та 0,5%. Кустарів також зафіксовано незначний процент – 0,5%.

У сільській місцевості переважну більшість загиблих склали селяни – 23 275 осіб. Але в селах були присутні не лише селяни, а й робітники, які йшли працювати на заводи, щоб вижити. Їх відсоток становить 9% і це переважно на Криворіжжі, де поряд із селами розміщувалися копальні. Невелика кількість серед померлих були службовцями – 79 осіб. Можна припустити, що це працівники державних структур у сільській місцевості та вчителі. В небагатьох випадках у графі «соціальний стан» людям похилого віку зазвичай записували «на утриманні». Таких зафіксовано 1,4%.

Стосовно національного складу померлих можна сказати, що переважну більшість зафіксованих Книгою пам'яті 28408 загиблих у сільській місцевості склали українці – 94,1%, оскільки вони становили основну масу сільського населення області. На другому місці були росіяни – 5,2%. Решта були євреї (0,1%), німці (0,4%) та представники інших національностей. Проте в тих населених пунктах, де компактно проживали представники інших національностей, основну масу загиблих склали вони.

Так, наприклад, у Веселівській сільраді Синельниківського району з 44 загиблих 36 були німцями, 2 – росіянами, 6 – українцями, в Катеринівській сільраді Солонянського всі загиблі – німці, у с. Кільманстальське Васильківського району з 52 померлих у цей період 40 осіб були німцями, 1 голландцем, 9 українцями. У Новозоринській сільраді Криворізького району з 24 померлих 15 осіб становили представники єврейської національності [9, с.102]. В Нікопольському та Павлоградському районах мешкало досить багато росіян, тому й кількість померлих, із загальної кількості зафіксованих по районах, у них була більшою: 2051 особа у першому та 4546 – у другому, становили відповідно 18,8% та 17,3% при 79,9% та 82,6% відповідно померлих українців.

У містах серед померлих також переважали українці – 19668 осіб або 79,9 % загиблих. Представників інших національностей і кількісно, і за питомою вагою було значно більше, ніж на селі. У першу чергу – росіян (12,9%). Третьою національ-

ністю міста, що найбільше представлена у Книзі пам'яті, були євреї – 4,9%. Представники інших національностей (а це білоруси, поляки, німці, латиші, грузини, вірмени татари) разом становлять 2,3%. У Дніпропетровську з загальної кількості 14160 померлих у місті українців зафіксовано 57,7%, росіян – 24,2%, євреїв – 15,2%, білоруси становили – 1,1%, поляки – 0,9%. Серед померлих зафіксовано представників і інших національностей: німців, латишів, грузинів, татар, вірмен тощо. Але їх питома вага становить 0,9%. У Кам'янському, другому за розмірами і промисловим потенціалом місті області, співвідношення, практично, було аналогічним, тільки третю позицію, на відміну від обласного центру, займали поляки.

Щодо причин смерті, то матеріали Книги пам'яті містять їх найширший спектр. Від абсолютно професійних і загальноприйнятих у медицині до найнеймовірніших, як от «розширення серця», «туберкульоз позвоночника», «хронічний катар кишок», «катар шлунку», «токсичний коліт», «інвагінація кишок», «туберкульоз кишок», «параліч головного мозку», «зараження мозку». Для аналізу нами були обрані ті причини, які найчастіше зустрічаються. Однотипні причини смерті були об'єднані в одну групу. Наприклад, «міокардит», «серцева недостатність», «параліч серця» і т. п. узагальнили в групу хвороби серця. За таким принципом були сформовані й інші. Загалом, хвороби об'єднані у 25 груп. Підрахунки за цією складовою Книги пам'яті дозволили виявити важливу особливість у реєстрації померлих в області. Попри загальноприйняте уявлення, що завжди вказувалися невідповідні діагнози, були виявлені й діагнози, що прямо зазначали причиною смерті голод. Таких по містах нараховується 75 записів, а в селах – 208.

Ще одним моментом, раніше не зафіксованим дослідниками, було виявлення надзвичайно великої кількості записів, де діагноз не вказувався. В загальній кількості зафіксованих по області смертей вони стоять на першому місці. Ця особливість характерна як для міста, так і для села. У містах, загалом, вони становили 14%, а в сільській місцевості – 45,9%. Ця ситуація потребує осмислення. Другу позицію, значно поступаючись першій, займала причина смерті – запалення легенів. У містах – 6,2%, у сільській місцевості – 6,3%. Третій рядок посідають діагнози, де записано причиною смерті серцеві захворювання. У місті вони склали 6,1%, на селі – 5 %. Було виявлено, що записувалася ця причина смерті померлим різних вікових категорій, досить часто – дітям.

Не менш важливим результатом дослідження матеріалів Книги пам'яті стало виявлення такої групи діагнозів, що опосередковано вказують на тодішню трагічну ситуацію в області. Це такі як «виснаження», «слабкість», «набряки», «запалення шлунку», «запалення кишковика», «дизентерія», «отруєння», «інтоксикація», недохарчування, аліментарні набряки, худість, та інші. Ці діагнози фіксувалися як у місті, так і в селах. Це може свідчити про те, що населення області незалежно від місця проживання масово вживало в їжу шкідливі для здоров'я продукти, так звані сурогати, що призводило в кінцевому результаті до смерті. По сільській місцевості таких нами виявлено 10,6% діагнозів, у містах – 13%.

Таким чином, «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 р. Дніпропетровська область», попри неповноту матеріалу, дозволяє виявити загальне та особливе у тогочасній

ситуації. По-перше, вона містить тенденції, що не суперечать загальноукраїнським. По-друге, вона переконливо свідчить про те, що голодомор в області лютував як у селах, так і в містах області. Жертвами його були представники всіх національностей та соціальних груп, що мешкали на її території. Більшість загиблих становили українці, як основна і найчисельніша національність області, а також росіяни та євреї. Проте на територіях, де більшість становили представники інших національностей, серед померлих більшість становили саме вони. В загальній кількості записів про померлих переважали матеріали, в яких діагноз про причину смерті людини був відсутній. Значний відсоток становили діагнози, що непрямо вказували голод як причину смерті. Малися, хоч і в мінімальній кількості, діагнози, де голод прямо вказувався причиною летального випадку.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Адміністративно-територіальний поділ УСРР. За станом на 1 грудня 1933 р. – Харків, 1933. – С. 6. Режим доступу: http://history.org.ua/LiberUA/AdmTerPod_1933/AdmTerPod_1933.pdf
2. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 19. – Оп. 1 – Спр. 90.
3. Іваненко В. В. Зміна духовних орієнтирів і соціальної поведінки селянства в умовах суцільної колективізації та голодомору: (на матеріалах Дніпропетровщини) / В. В. Іваненко, Н. Р. Романець // Наддніпрянська Україна. – 2008. – № 6. – 355-363 с.
4. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест. – Київ, 1993.
5. Кульчицький С. В. 1) Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення / С. В. Кульчицький. – Київ, 2008; 2) Історичні зошити: Демографічні наслідки голоду 1933 р. на Україні. Препринт № 4 / С. В. Кульчицький // Академія наук Української РСР. Інститут історії. – Київ, 1989. 3) Ціна «великого перелому» / С. В. Кульчицький. – Київ, 1991.
6. Марочко В. І. 1) Голодомор 1932–1933 рр. / В. І. Марочко. – Київ, 2007. 2) Територія Голодомору 1932-33 рр. / В. І. Марочко. – Київ, 2014. 3) Територія Голодомору 1932–1933рр. в Україні: етнорегіональний та соціально-демографічний контекст / В. І. Марочко // Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921– 1923, 1932–1933, 1946–1947): Матеріали Міжнародної наукової конференції 20-21 листопада 2013 р. – Київ, 2013. – С. 99-106.
7. Мейс Д. Політичні причини голодомору в Україні (1932–1933) / Д. Мейс // Студії з україністики: зб. наук. праць [за ред. Р. Радишевського]. – 2004. – № 5. – С. 273-292.
8. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр. Дніпропетровська область. – Дніпропетровськ, 2008.
9. Нікілев О. Ф. Трагедія голодомору на Дніпропетровщині: до проблеми демографічних втрат / О. Ф. Нікілев // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. – 2008. – № 5. – С. 98-102.
10. Романець Н. Р. Демографічні та соціально-економічні наслідки Голодомору 1932-1933 рр. у Дніпропетровській області / Н. Р. Романець // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. – 2008. – № 5. – С. 90-96.

REFERENCES

1. *Administratyvno-terytorial'nyj podil USRR. Za stanom na 1 hrudnia 1933 g. [Administrative territorial division of the USSR. As of December 1, 1933].* (1933). Kharkiv. Retrieved from: http://history.org.ua/LiberUA/AdmTerPod_1933/AdmTerPod_1933.pdf [in Ukrainian].
2. *Derzhavnyj arkhiv Dnipropetrovs'koi oblasti [State Archives of Dnipropetrovsk region].* F.19, des.1, af. 90 [in Ukrainian].

3. Ivanenko, V.V., & Romanets', N.R. (2008). Zmina dukhovnykh oriientyriv i sotsial'noi povedinky selianstva v umovakh sutsil'noi kolektyvizatsii ta holodomoru: (na materialakh Dnipropetrovshchyny) [Change of spiritual reference-points and social behavior of peasantry in the conditions of continuous collectivization and hunger: (on materials of Dnipropetrovsk region)]. *Naddniprians'ka Ukraina*, 6, 355-363 [in Ukrainian].
4. Konkvest, R. (1993). *Zhnyva skorboty: Radians'ka kolektyvizatsiia i holodomor [Reaping of sorrow: Soviet collectivization and terror-famine]*. Kyjiv [in Ukrainian].
5. Kul'chyts'kyj, S.V. 1). (2008). *Holodomor 1932–1933 rr. jak genotsyd: trudnoschi usvidomlennia [Terror-famine 1932–1933 as a genocide: difficulties of realization]* Keiv. 2) (1989). *Istorychni zoshyty: Demohrafichni naslidky holodu 1933th. na Ukraini*. Preprynt № 4 [The Historical notebooks: the Demographic consequences of hunger in 1933 on Ukraine]. Kyiv: Academies of sciences of Ukrainian SSR. Institute of history. 3) (1991). *Tsina «velykoho perelomu» [Cost of «arge break»]*. Kyiv [in Ukrainian].
6. Marochko, V.I. 1) (2007). *Holodomor 1932–1933 rr. [Terror-famine 1932–1933th years]*. Kyiv. 2) (2014). *Terytoriiia Holodomoru 1932–33 rr. [Terytoriiia of terror-famine 1932–1933th years]*. Kyiv. 3) (2013). *Terytoriiia golodomoru 1932–1933rr. v Ukraini: etnorehional'nyj ta sotsial'no-demohrafichnyj kontekst [The Territory of the Holodomor 1932–1933 in Ukraine: ethno-regional and socio-demographic context]*. *Holod v Ukraini u pershij polovyni XX stolittia: prychny ta naslidky (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947) – Hunger in Ukraine in the first half of the twentieth century: causes and consequences (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)*. Proceedings of the International Scientific Conference, (pp. 99-106). Kyiv [in Ukrainian].
7. Mejs, D. (2004). Politychni prychny holodomoru v Ukraini (1932–1933) [Political reasons of terror-famine in Ukraine (1932–1933)]. *Studij z ukrajiniistyky*, 5. R. Radishevsky (Ed.). (pp. 273-292) [in Ukrainian].
8. *Natsional'na knyha pam'iaty zhertv Holodomoru 1932-1933 rr. Dnipropetrovs'ka oblast' [National book of memory of victims of terror-famine 1932–1933 the Dnipropetrovsk area]*. (2008). Dnipropetrovsk [in Ukrainian].
9. Nikiljev, O.F. (2008). Trahediiia holodomoru na Dnipropetrovshchyni: do problemy demohrafichnykh vtrat [A tragedy of terror-famine is on Dnipropetrovs'k area: to problem of demographic losses]. *Prydniprov'ia: istoryko-krajeznavchi doslidzhennja*, 5, 98-102 [in Ukrainian].
10. Romanet, N.R. (2008). Demohrafichni ta sotsial'no-ekonomichni naslidky Holodomoru 1932 –1933 rr. u Dnipropetrovs'kij oblasti [Demographic and socio-economic consequences of terror-famine 1932 –1933 in the Dnepropetrovsk area]. *Prydniprov'ia: istoryko-krajeznavchi doslidzhennia*, 5, 90-96 [in Ukrainian].

Хоменко Наталія Олексіївна

Магістр історії, кафедра історії України
Дніпровський національний університет ім. Олесь Гончара
49000, м. Дніпро, пр. Гагаріна, 72

Khomenko Nataliia

Master of History, Department of History of Ukraine
Oles Honchar Dnipro National University
72, Gagarina Ave., Dnipro, 49000, Ukraine

Email: natalikhomenko2210@gmail.com

Цитування: Хоменко Н. О. «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр. Дніпропетровська область»: соціально-демографічний аналіз / Н. О. Хоменко // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 5. – С. 97-102.

Citation: Khomenko, N.O. (2018). «Natsionalna knyha pamiati zhertv Holodomoru 1932-1933 rr. Dnipropetrovska oblast'»: sotsialno-demohrafichni analiz [«National Book of Memory of Victims of the Holodomor 1932-1933 Dnipropetrovsk Region»: socio-demographic analysis]. Scientific and theoretical almanac «Grani», 21(5), 97-102.

Историко-культурологическая концепция кризиса культуры и современные поиски оснований культуры

Форкош С.М., Киевский национальный университет им. Т. Шевченка

Современное состояние культуры определено многообразием факторов, которые возникают в совершенно разных сферах человеческой деятельности, и поэтому совместить их для получения более или менее полной картины тенденций культурного развития практически невозможно. Конечно выявление такого рода тенденций не может служить полноценным источником для формирования концепции современной культуры и поэтому, в силу комплексности содержания и функционирования культуры, сформировать общее о ней представление, а, следовательно, определить сущностные черты её бытия сложно. Такого рода исследования культуры возникают, или становятся особенно актуальным лишь в периоды кризиса культуры. Кризис всегда представляется как обесценивание общепринятого, что дает возможность усмотреть или выделить то ценностно-смысловое поле, в котором функционируют общественные отношения. Понятие кризиса содержит элемент упадка, элемент перехода и элемент будущего, как того, что еще не наступило и черты его видятся с трудом. Й. Хейзинга определяет культуру как всегда направленную активность общества. В основе культуры лежат идеалы, поэтому необходимым условием её существования, помимо равновесия духовных и материальных ценностей, является её метафизическая направленность. Но каковы идеалы современной культуры? Эти идеалы концептуально относятся к идее гуманизма, которая возникла, как известно, на рубеже XIV–XV веков, смысл которой сводится к тому, что изначальным и придельным ориентиром, а также исходным источником истины, нравственности, красоты и гармонии признается человек, или по-другому: гуманизм глубоко антиметафизичен. Итак, по всей видимости, кризис современной культуры связан с отсутствием общественных идеалов, что приводит как к упадку индивидуальной культуры личности, падению нравственности у народов, так и к угасанию творческих возможностей культуры вообще. Остаются ценности субъективные, ценности семьи, произвольные ценности разного рода общин и коллективов, которые сами по себе не способны консолидировать социум, дать ему должную основу для развития. Хотя Й. Хейзинга исследовал кризис культуры первой половины XX века, главные выводы его анализа во многом оказываются актуальны и в наши дни.

Ключевые слова: будущее культуры; гуманизм; культура; культурные ценности; кризис современной культуры; концепция культуры Й. Хейзинги; идеалы культуры

The historical and cultural concept of the culture crisis and the current search for the foundations of culture

Forkosh S.M., T. Shevchenko national university of Kyiv

The current state of culture is determined by the variety of factors that arise in completely different spheres of human activity, and therefore it is almost impossible to combine them to get a more or less complete picture. However, there is still the possibility, based on specific manifestations of social life, to identify the most typical processes and events in which general trends manifest themselves. Of course, the identification of such trends cannot serve as a full-fledged source for the formation of the concept of modern culture and therefore, due to the complexity of the content and functioning of culture, to form a general idea about it, and, to determine the essential features of its impossible. Focusing on multiple manifestations of culture, at best, it will be possible to collect empirical material for further comprehension, but this comprehension must proceed from principles that cannot arise as a result of generalization of the empirical material of cultural manifestations, since these principles are a condition for the possibility of the existence of culture in general. But such a study of the principles of culture arises, or becomes especially relevant only in times of cultural crisis. The crisis is always represented as a devaluation of the generally accepted, which makes it possible to perceive or highlight that value-semantic field in which public relations function. The concept of crisis contains an element of decline, an element of transition and an element of the future, as that which has not yet come and whose features are seen with difficulty. J. Heisinga defines culture as always directed activity of a society. At the core of culture are ideals, therefore the necessary condition for its existence, in addition to the balance of spiritual and material values, is its metaphysical orientation. But what are the ideals of modern culture? These ideals conceptually relate to the idea of humanism, which emerged, as is known at the turn of the fourteenth and fifteenth centuries, the meaning of which amounts to the fact that the original and relative benchmark, as well as the original source of truth, morality, beauty and harmony, is recognized by man, or in another way: humanism is deeply anti-metaphysical. This certainly applies more to the Western world than to the world of the East, but the decline of tradition clearly manifests itself already there. So, most likely, the crisis of

modern culture is connected with the lack of social ideals, which leads to both the decline of the individual culture of the individual, the decline of morality among the peoples, and the extinction of the creative possibilities of culture in general. There remain values subjective, family values, arbitrary values of different kinds of communities and collectives, which in themselves are not able to consolidate the society, to give it a proper basis for development. Although J. Hazinga investigated the crisis of culture of the first half of the XX century, the main conclusions of his analysis are in many ways relevant in our days.

Keywords: the future of culture; humanism; culture; cultural values; the crisis of modern culture; the concept of culture J. Hazinga; the ideals of culture

Історико-культурологічна концепція кризи культури і сучасні пошуки основ культури

Форкош С.М., Київський національний університет ім. Т. Шевченка

Сучасний стан культури характеризується різноманіттям факторів, які виникають в абсолютно різних сферах людської діяльності, і тому поєднати їх для отримання більш-менш повної картини тенденцій культурного розвитку практично неможливо. Звичайно виявлення такого роду тенденцій не може служити повноцінним джерелом для формування концепції сучасної культури і тому, в силу комплексності змісту і функціонування культури, сформувати загальне про неї уявлення, а, отже, визначити сутнісні риси її буття складно. Такого роду дослідження культури виникають або стають особливо актуальними лише в періоди кризи культури. Криза завжди представляється як знецінення загальноприйнятого, що дає можливість побачити або виділити то ціннісно-сміслову поле, в якому функціонують суспільні відносини. Поняття кризи містить елемент занепаду, елемент переходу і елемент майбутнього. Й. Хейзінга визначає культуру як завжди спрямовану активність суспільства. В основі культури лежать ідеали, тому необхідною умовою її існування, крім рівноваги духовних і матеріальних цінностей, є її метафізична спрямованість. Але які ідеали сучасної культури? Ці ідеали концептуально пов'язані з ідеєю гуманізму, яка виникла, як відомо, на стику XIV–XV століть, сенс якої зводиться до того, що початковим і кінцевим орієнтиром, а також вихідним джерелом істини, моральності, краси і гармонії визнається людина або по-іншому: гуманізм це глибоко антиметафізичне явище. Отже, як видно, криза сучасної культури пов'язана з відсутністю суспільних ідеалів, що призводить як до занепаду індивідуальної культури особистості, падіння моральності у народів, так і до згасання творчих можливостей культури взагалі. Залишаються цінності суб'єктивні, цінності сім'ї, довільні цінності різного роду громад і колективів, які самі по собі не здатні консолідувати соціум, дати йому належну основу для розвитку. Хоча Й. Хейзінга досліджував кризу культури першої половини XX століття, головні висновки його аналізу багато в чому виявляються актуальні і в наші дні.

Ключевые слова: майбутнє культури; гуманізм; культура; культурні цінності; криза сучасної культури; концепція культури Й. Хейзінги; ідеали культури

Постановка проблем и анализ публикаций.

Тема кризиса культуры отнюдь не нова. Хотя ни понятие кризиса, ни понятие культуры в достаточной мере не прояснены, более того, в виду возрастающей актуальности, количество ссылок на понятие культуры и кризиса огромно и разнообразно. Но в самом понятии культуры, точнее в истории применения этого понятия, можно проследить тенденцию постоянного самопреодоления. От культуры как культивирования в земледелии до культуры как вообще среды обитания человека, созданной самим человеком и поэтому противостоящей природе. Как бы мы не определили культуру, она шире и разнообразней нежели ее определение. Такая ситуация принуждает давать лишь номинальное определение культуры. Итак, следует обратиться к проблемному полю связанному с культурой. Проблема это нечто, требующее разрешения. Сама ситуация или событие при осознании отношения

к нему требует решения; решение воспринимается в форме ответа. Вопрос и ответ, проблема и её решение. В чем проблема культуры? Можно ли вообще хотя бы перечислить проблемы культуры? И как определить существенные, подлинные проблемы культуры в отличие от псевдопроблем, которые лишь уводят от сути дела? Проблема должна как-то проявляться и поэтому стать возможной для обнаружения. Проявление проблемы должно как-то касаться тех, кого она затрагивает. Если есть проблема культуры, значит должны быть те, чье сознание было затронуто проблемой культуры. Затронутость проблемой изменяет затронутого, определенным образом на него влияет. Для того, что бы определить затронутость, следует прежде установить исходное состояние затронутого. По-другому, каково исходное состояние человека, незатронутого проблемой культуры? Не затронутый проблемой человек, все же человек культуры в большей или меньшей степени.

Человек соавтор культуры и в то же время сам её творение. Человек творит и творится культурой, хотя бы в том, что преимущественно составляет в нем человеческое. И так, человеческое в человеке возникает, существует и исчезает в культуре. Человеческое в человеке? Утверждают, что человеческое в человеке – высшие ценности, и поэтому они цели существования человека. Высшие ценности – творение и творимое культурой. Культура таким образом сопричастное творение и бытие творимым.

Целью исследования является попытка ответить, хотя бы от части, на следующие вопросы. Чем обусловлен кризис современной культуры? Чем затронут современный человек в культурном смысле? И наконец, как концепция культуры Й. Хейзинги может пролить свет на данные вопросы?

Основной материал.

Й. Хейзинга формулирует главные черты существования культуры, условия её существования: «В первую очередь, культура требует определенного равновесия духовных и материальных ценностей. Такое равновесие делает возможным расцвет в обществе качеств, которые воспринимаются как более высокие ценности, чем удовлетворение непосредственных нужд или голая жажда власти. Термин духовные ценности охватывает сферы духовного, интеллектуального, морального и эстетического» [1, с. 33]. Но в чем же должно состоять равновесие? «Состояние равновесия прежде всего заключается в том, что, в составе целого, различные виды культурной деятельности, каждый в отдельности, выполняют свою жизненную функцию по возможности наиболее действенно. Если такая гармония культурных функций налицо, то она проявляется в упорядоченности, прочном сочленении элементов, стиле, ритмичности жизни данного общества» [1, с. 34].

Рассмотрим человека в контексте ценностей культуры. Для этого необходимо дать общее определение понятию персон, в котором отразился бы весь спектр культурной жизни современного человека. Наиболее полно понятие персоны определено Н. Гартманом: как волящее, поступающее, переживающее и конечно познающее существо. Человек стремится к достижению целей согласно собственным ценностям или же покоряясь влечениям и инстинктам, тогда человек действует бесцельно, согласно законам среды обитания. Мир ценностей – иной, идеальный мир, простирающийся через человека в мир реальный; доступность ценностей определяет возможность выбора или, точнее, принуждает к выбору (принуждение к свободе

Сартра), но этим не указано какой именно выбор должен быть сделан. Стремления человека к миру ценностей, действия согласно с ними и определяются персональный дух с одной стороны, а его психофизическая природа – с другой. Мир ценностей абсолютен и неизменен, а наше представление о нем частичное и исторически обусловленное [2].

Итак, мир ценностей и мир культуры как его воплощение определяют динамику самой культуры. Й. Хейзинга определяет эту динамику как стремление культуры к идеалу: «Второе основное свойство культуры таково: всякая культура содержит в себе стремление» [1, с. 34]. Поэтому одним из фундаментальных вопросов культуры является основание культуры, то есть совокупность ценностей, а значит и целей, которые она стремится достигнуть. Основанием культуры могут быть ценности метафизического или эмпирического характера. Чаще всего они выражены смешано, и поэтому сложно определить приоритет среди них, но все же одни ценности преобладают над другим. Бытие культуры ограничено, с одной стороны, действиями человека, а с другой – его воображением, творческим потенциалом.

Но как выглядят идеалы культуры, которые можно зафиксировать в исторической поступи культурного развития? «Идеал может быть самого разного рода. Он может быть чисто:

- *духовным*: блаженством, приближением к божеству, порыванием всяческих связей;
- идеалом может быть *знание* — логическое или мистическое: познание мира природы, познание собственного Я, познание духа, богопознание.
- идеал может быть *общественным*: честью, престижем, властью, величием, но всегда — идеалом сообщества.
- он может быть *экономическим*: богатством, благополучием; идеалом может быть и здоровье.

Идеал для самих носителей культуры всегда означает благо» [1, с. 34]. Культура также это способ структурирования и организации «мира» как чего-то всеобщего и бесконечного, и поэтому неопределенного, неизведанного, а значит таинственного и опасного. «Культура означает власть над природой. Культура наличествует с того момента, когда человек убеждается на опыте, что рука, вооруженная грубым каменным резцом, может делать вещи, дотоле ему недоступные. Человек подчинил себе частицу природы. Он овладел природой, враждебной, но и богатой дарами. Он заимел орудия, он стал homo faber» [1, с. 35]. Напрашивается вывод о том, что речь идет всего лишь о механиз-

ме защиты, но только в более глобальном масштабе. В этом контексте интересны мысли А. Гелена о связи понятия мира и понятия среды. Мир — это не ограниченная среда, как у животных. Мир беспределен. Мир – целое безграничного, а культура – это способ ограничения мира, это переделывания «мира» в «среду» [3]. Среда структурируется и иерархизируется благодаря социальным институтам, которые необходимы для полноценного функционирования общества, они определяют саму ткань социальных отношений, а их легитимность обеспечивается традицией. Подобные взгляды сходны с традиционалистскими представлениями (хотя последние более радикальны и «принципиальны») о превосходстве прошлого над современным, о регрессе истории, и т. д. [4]

Что можно сказать о современной культуре и о её идеалах? Если говорить о культуре Западного мира, то бросается в глаза тенденция сближения и пересечения самых разных сфер социальной действительности. Например, сближение политики и медиа культуры, науки и искусства и т. д. Однако существует и обратные тенденции, которые проявляются в расколе между религиозным мировоззрением и научным натурализмом, которые, по мнению Ю. Хабермаса, обострились за последнее время до крайности [5]. Еще «... одной из самых подозрительных особенностей современного мира является потребность в нескончаемой деятельности, в бесконечных изменениях, в погоне за скоростями, в стремлении поспеть за все убыстряющимся ритмом разворачивающихся событий» [4, с. 46]. Но в контексте культурных идеалов следует признать, что Западный мир определяется потерей фундаментальных ценностей и ориентиров. Существующие культурные ценности и ориентиры можно объяснить инерцией прошлых достижений и страхом перед будущими проблемами, такого рода ценности уже не обладают потенциалом направлять общество, а скорее замещать возникшие пробелы. Если обобщить вышесказанное, то можно даже прийти к выводу, что нет уже никакой культуры в собственном смысле, поскольку в ней, в этой среде обитания, доминируют нормы и законы экономики и социального взаимодействия вместо законов созидания.

Чем же характеризуется такая культура? Как считает П. Козловски, культуре противостоит, конечно с ней взаимодействуя, техника в широком смысле слова. Наиболее существенная разница между культурой и техникой состоит в том, что культура всегда предполагает уже наличное, существующее, которое следует лишь культивиро-

вать, в то время как техника – это творение из ничего [6]. В этом смысле мы живем в мире техники, поскольку более ничего не культивируем, ни с чем не считаемся. Следует ли вернуться к идеям культуры в классическом смысле? Или же в самой технике следует искать элементы культуры, но уже новой искусственной, точнее основанной на абсолютно искусственном. Самое время вспомнить общее, фундаментальное определение культуры Й. Хейзинги: «Культура как особое свойство общества наличествует тогда, когда господство над природой в материальной, моральной и духовной сферах поддерживается в таком состоянии, которое выше и лучше, чем навязывают данные природные условия; которое характеризуется гармоничным равновесием духовных и материальных ценностей и в своей основе единообразно определяемым идеалом, к каковому совместно стремятся различные виды общественной деятельности» [1, с. 37]. Какие выводы можно сделать, опираясь на такое определение в контексте современной культуры?

Любое утверждение о современной культуре обречено на односторонность и на некоторый произвол, поскольку протекание жизни в разных частях Земли настолько не равномерно и разорвано, что кажется протекает в разных весьма отдаленных исторических эпохах. От гипертрофированной технократизации Запада до жизни на грани нищеты в некоторых странах Азии и Африки, от космических путешествий, телескопов до отсутствия питьевой воды и света у миллионов жителей земли и т. д. Все это обрекает исследователя на неизбежный произвол в суждениях, что приводит или к воздержанию от суждений вообще или к избеганию обобщений, отказу от поиска принципов и основоположений, которые и дали бы возможность хотя бы обозреть происходящее в его целостности. Возможно ли мыслить культуру вообще? Или же дело обстоит так, как и с возможностью мыслить государство, на что обращал внимание П. Бурдьё: «чем больше я продвигаюсь в своей работе, посвященной государству, тем больше я убеждаюсь, что особая сложность попытки помыслить этот предмет объясняется тем, что он является – и я знаю, что говорю, – практически немислимым» [7, 49].

Конечно требуются модели для объяснения настоящего, и возникают они то ли из прошлого, то ли из самого настоящего, «настоящие или предполагаемые аспекты прошлого, которые, как считается, успешно протестированы и неоправданно заброшены ... которые служат основной ориентацией или

ориентирами при составлении карты Ретротопии» [8, с. 9]. Подтверждение тенденций, связанных с возвращением или реставрацией прошлого также можно найти в Ф. Джеймисона: «... мы начали в последние несколько лет наблюдать явления совершенно иного порядка, явления, которые предлагают возвращение и восстановление всех видов старых вещей, а не их оптовою ликвидацию» [9, с. 1].

Но чтобы хоть как-то разобрать настоящее положение дел в культуре, требуется иметь какую-либо модель объяснения, которая уже предшествует тому, что объясняется. Речь не о том можно ли обойтись без предшествующего знания вообще, а о том можно ли некий целостный образ прошлого брать за основу или за пример для объяснения? Например, можно ли взять античное искусство за образец для развития современного искусства, а таких проектов мы знаем довольно? А если и можно, то в какой мере? Ведь само античное искусство развивалось, скорее, не подражая предшествовавшему, а черпая вдохновение то ли из природы, то ли из событий непосредственных. Может быть тем и отличаются этапы истории, что последующие уже не могут относиться к действительности без учета этапов, предшествовавших лишь в качестве исторического опыта, как чего-то исходно данного или неизменного как сама природа или настоящее с его неизбежностью. Может быть в таком опосредовании и возникает культура как такая среда, в которой кроме природно неизменного включается и исторически временное, которое становится таким же фактором формирования образа человека и его отношений, как и само извечно заданное, природное? В наше же время изначальное преодолено, природа уже не служит фактором, который с фатальной неизбежностью диктует человеку ориентиры и таким образом определяет мировоззрение, что произошло уже в Новое время. Что характерно для нашего времени, так это преодоление всего исторического как фактора формирования человека или по меньшей мере неуклонное уменьшение значения всякого исторического. История влияет от части через знание о прошлом, которое благодаря технология стало общедоступным, но не как традиция, и уж во всяком случае не как идеал или ориентир. Такие возможности должны были способствовать культурному творчеству, на деле же привели лишь к невиданному культурному произволу. Искусственно сотворенное, к которому человек приспособляется, так же как в свое время человек приспособлялся к природе, имеет ту же тенденцию принуждения, что и прежде и поэтому

может привести уже не к творческому преодолению принуждения, коей была мифология, а к пассивному подчинению искусственной среде, в которой затишают идеалы человечества, к которым оно так долго шло. И все же: «если мы хотим сохранить культуру, мы должны продолжать создавать её» [1, с. 37].

Выводы.

Таким образом, нарушение равновесия между духовными и материальными ценностями приводит к кризису в культуре; в наше время кризис в некоторых чертах схож с кризисом начала 20 века, который анализировал Й. Хейзинга, который в общем может обозначаться:

- как беспокойство и страх, как неуверенность, как постоянная неудовлетворительность собой и окружающим и т. д., и главное как отсутствие смысла жизни – это проявления кризиса персонального духа.
- как разложение морали, упадок нравственности, утрата традиций и т. д. – это проявление кризиса объективного духа;
- примитивизация и эклектизация искусства, проявляющиеся в музыке, в живописи, в скульптуре – кризис объективированного духа или произведений духа¹.

Кризис современной культуры – кризис ценностей и идеалов. Может ли человек определить меру культурных идеалов, опираясь на самого себя? Ведь речь идет, в конце концов, о самореализации человеческого в человеке, речь идет о свободе и о возможности абсолютной свободы, которая «может реализовываться только через полную универсализацию: она будет «самоопределением» в качестве соразмерной с Бытием и «неопределенностью» по ту сторону Бытия» [10, с. 124].

Может причина кризиса Западного мира состоит в индивидуализме, о котором уже так много сказано? Ведь индивидуализм отрицает всякий принцип, превосходящий уровень человеческой индивидуальности: «культура – это направленность, и всегда направленность к идеалу, причем к идеалу большему, нежели идеал индивидуума – к идеалу общественному» [1, с. 34]. Поэтому, если мы попытаемся определить идеал культуры, исходя из принципа обусловленного человеческой природой, то можем ли мы надеяться избежать нестабильности и упадка общества, учитывая саму вечно изменчивую природу человека? Ясно, что принцип культуры должен быть метафизическим. «Культура должна быть ориентирована метафизически, или её не будет вообще» [1, с. 46].

¹ Такое деление духовного бытия мы заимствуем из работы Н. Гартмана «Проблемы духовного бытия» 1933 г.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Хейзинга Й. Тени завтрашнего дня. Человек и культура. Затемненный мир / Й. Хейзинга. – СПб.: Изд-во Ивана Лимбаха, 2010. – 456 с.
2. Гартман Н. Этика / Н. Гартман. – М.: Владимир Даль, 2002. – 708 с.
3. Gehlen A. Zur Systematik der Anthropologie / A. Gehlen // Studien zur Anthropologie und Soziologie. – Berlin: Luchterhand, 1963.
4. Генон Р. Кризис современного мира / Р. Генон. – М.: Эксмо, 2008. – 784 с.
5. Хабермас Ю. Между натурализмом и религией / Ю. Хабермас // Философские статьи. – М.: Издательство «Весь Мир», 2011. – 336 с.
6. Козловски П. Культура постмодерна / П. Козловски. – М.: Республика, 1997. – 240 с.
7. Бурдьё П. О государстве: курс лекций в Коллеж де Франс (1989–1992) / П. Бурдьё. – М.: Издательский дом «Дело», 2016. – 720 с.
8. Bauman Z. Retrotopia / Z. Bauman. – Cambridge: Polity Press, 2017. – 176 p.
9. Jameson F. A Singular Modernity: Essay on the Ontology of the Present (Radical Thinkers) / F. Jameson. – London: Verso, 2012. – 256 p.
10. Генон Р. Множественные состояния бытия / Р. Генон. – М.: Беловодье, 2012. – 257 с.

REFERENCES

1. Hejzinga, J. (2010). *Teni zavtrashnego dnja. Chelovek i kul'tura. Zatemnennyj mir [Shadows of tomorrow. Man and culture. The darkened world]*. Saint Petersburg: Izd-vo Ivana Limbaha [in Russian].
2. Gartman, N. (2002). *Etika. [Ethics]*. Moscow: Vladimir Dal' [in Russian].
3. Gehlen, A. (1963). *Zur Systematik der Anthropologie [On the systematic of anthropology]*. Berlin: Luchterhand [in Germany].
4. Genon, R. (2008). *Krizis sovremennogo mira [The crisis of the modern world]*. Moscow: Jeksmo [in Russian].
5. Habermas, Ju. (2011). *Mezhdru naturalizmom i religiej [Between naturalism and religion]*. Moscow: Izdatel'stvo «Ves' Mir» [in Russian].
6. Kozlovski, P. (1997). *Kul'tura postmoderna [Culture of postmodernity]*. Moscow: Respublika [in Russian].
7. Burd'ye, P. (2016). *O gosudarstve: kurs leksiy v Kollezhe de Frans [About the State: a course of lectures at the College de France]*. Moscow: Izdatel'skii dom «Delo» [in Russian].
8. Bauman, Z. (2017). *Retrotopia*. Cambridge: Polity Press
9. Jameson, F.A. (2012). *Singular Modernity: Essay on the Ontology of the Present*. London: Verso
10. Genon, R. (2012). *Mnozhestvennyye sostoyaniya bytiya [Multiple states of being]*. Moscow: Belovod'e [in Russian].

Форкош Сергей Михайлович

Кандидат философских наук
Киевский национальный университет ім. Тараса Шевченка
49000, м. Дніпро, пр. Гагаріна, 72

Forkosh Serhey

Ph. D.
T. Shevchenko national university of Kyiv
72, Gagarina Ave., Dnipro, 49000, Ukraine

ORCID: 0000-0001-7878-0957 Email: sergey.forkosh@gmail.com

Цитування: Форкош С. М. Историко-культурологическая концепция кризиса культуры и современные поиски оснований культуры / С. М. Форкош // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 5. – С. 103-108.

Citation: Forkosh, S.M. (2018). Istoriko-kulturologicheskaya kontseptsiya krizisa kulturyi i sovremennyye poiski osnovaniy kulturyi [The historical and cultural concept of the culture crisis and the current search for the foundations of culture]. Scientific and theoretical almanac «Grani», 21(5), 103-108.

Комунікативна раціональність як феноменологічна складова правової ідентифікації

Кравцов Ю.С., Дніпровський державний технічний університет

Зміни, що відбуваються в сучасному світі, сучасна соціокультурна ситуація, вимагають від сучасної людини мобільності і адекватної відповіді на сучасні вимоги суспільства, ставлять її перед необхідністю перегляду традиційних цілей і орієнтирів. В статті автор показує, що у педагогічному плані це означає, що основним результатом освіти повинна стати не система знань, умінь і навичок сама по собі, а набір сучасних ключових компетенцій в інтелектуальній, соціально-правовій, комунікативній, інформаційній сферах. Автор виходить з того, що на зміну старій парадигмі сьогодні приходить парадигма інтерсуб'єктивного розуміння і комунікації. Фокус сьогоднішніх досліджень перемістився від когнітивно-інструментальної до комунікативної раціональності. Автор зазначає, що особливістю сучасного соціального пізнання, яка задає нову парадигму, є те, що воно здійснюється через аналіз того, якими уявленнями опосередковано саме пізнавальне ставлення до соціальних феноменів, що супроводжується глибоким переосмисленням комунікативної природи соціальної реальності, змін у соціально-комунікативній сфері.

Ключові слова: комунікативна раціональність; модернізація освіти; соціальне пізнання; парадигма інтерсуб'єктивного розуміння; комунікативна реальність; феноменологічна орієнтація; розуміння «Іншого»

Communicative rationality as a phenomenological component of legal identification

Kravtsov Y.S., Dniprovsky State Technical University

The changes taking place in the modern world, the modern socio-cultural situation, require modern human mobility and an adequate response to the modern demands of society, put it before the need to revise traditional goals and landmarks. The article deals with the new situation in the education sector, which is given the peculiarities of modern stage of development of the education system and by the need to rethink the principles of values education in the XXI century. through the prism of sustainable development priorities . Feature of modern social cognition that sets a new paradigm is that it is carried out through the analysis of what representations mediated self cognitive attitude to social phenomena, accompanied by deep reconstruction communicative nature of social reality, changes in the socio – communicative sphere. In the article the author shows that in the pedagogical plan it means that the main result of education should not be a system of knowledge, skills and skills by itself, but a set of modern key competencies in the intellectual, social, legal, communicative, informational spheres. The author proceeds from the fact that replacing the old paradigm today comes the paradigm of intersubjective understanding and communication. The focus of today's research has shifted from cognitive-instrumental to communicative rationality. The author notes that the peculiarity of modern social knowledge, which sets the new paradigm, is that it is carried out through an analysis of what representations are mediated by the cognitive attitude to social phenomena, which is accompanied by a profound reassessment of the communicative nature of social reality, changes in social communicative the field.

Keywords: communicative rationality; modernization of education; social cognition; paradigm of intersubjective understanding; communicative reality; phenomenological orientation; understanding of the «Other»

Коммуникативная рациональность как феноменологическая составляющая правовой идентификации

Кравцов Ю.С., Днепропетровский государственный технический университет

Изменения, происходящие в современном мире, современная социокультурная ситуация требуют от современного человека мобильности и адекватного ответа на современные требования общества, ставят его перед необходимостью пересмотра традиционных целей и ориентиров. В статье автор показывает, что в педагогическом плане это означает, что основным результатом образования должна стать не система знаний, умений и навыков сама по себе, а набор современных ключевых компетенций в интеллектуальной, социально-правовой, коммуникативной, информационной сферах. Автор исходит из того, что на смену старой парадигме сегодня приходит парадигма интерсубъективного понимания и коммуникации. Фокус сегодняшних исследований переместился от когнитивно-инструментальной к коммуникативной рациональности. Автор отмечает, что особенностью современного социального познания, задающей новую парадигму, является то, что оно осуществляется через анализ того, какими представлениями опосредовано же познавательное

отношение к социальным феноменам, что сопровождается глубоким переосмыслением коммуникативной природы социальной реальности, изменений в социально-коммуникативной сфере.

Ключевые слова: коммуникативная рациональность; модернизация образования; социальное познание; парадигма интересубъективного понимания; коммуникативная реальность; феноменологическая ориентация; понимание «Другого»

Постановка проблеми.

Пошук індивідом, групою, суспільством ідентичності, яка задовольняє потребу в безпеці і захисті, потребу приналежності до певної групи чи спільноти, потребу особистості бути визнаною іншими є сьогодні найактуальнішою. Дослідження ідентичності стає сьогодні незалежною галуззю знання, вона стає призою, через яку розглядаються, оцінюються і вивчаються більшість важливих рис сучасного життя. В кінці ХХ ст. теза про цінність людської індивідуальності доповнилась твердженням про важливість визнання тієї чи іншої ідентичності суспільством.

На всьому «постсоціалістичному» просторі проблема правової ідентичності була поставлена основним завданням при конструюванні «нових» ідеологій. Тим часом сьогодні у всіх державах, що національно самовизначаються як орієнтири самоідентифікації особи, висувуються і пропагуються критерії, що відіграють роль зовнішніх (не сутнісних) атрибутів: територія, офіційна мова, демонстрація в зовнішніх рисах елементів національної культури, котрі мають емблематичний характер. При цьому пошук метафізичного, духовного коріння, відновлення і збереження традиційної спадкоємності у прихильників реідеологізації не викликає інтересу. Звернення до традиції легко замінюється штучно культивованими міфами, але про дійсно наукове обґрунтування національних інтересів практично не йдеться. При цьому політики цілком задовольняються запропонованими гаслами, які оцінюються з точки зору ефективності маніпулювання громадською думкою [7, с.55].

Аналіз досліджень і публікаці.

Формування особистісної культури людини ХХІ століття включає в якості найважливішого компонента комунікативну компетентність. Не випадково увага дослідників все частіше звертається до проблем комунікації (А. А. Бондалев, А. А. Лєонтєв, М. К. Мамардашвили і ін.). Дослідженню комунікації як соціокультурного феномена присвячені роботи І. П. Андрущенко, Э. Н. Гусинского и Ю. М. Турчаниновой, І. А. Зязюна, Г. Л. Ильина, Л. А. Микешиной, Ю. А. Огородникова, А. П. Огурцова, О. П. Пунченко, В. М. Розина,

Н. Р. Сидорова, В. Д. Шадрикова, П. П. Щедровицкого, Н. В. Щиголевой та ін. У західній філософії можна виділити роботи Дж. Брунера, М. Вебера, Б. Л. Вульфсона, Г.-Г. Гадамера, Г. Г. Гофмана, Э. Дюркгейма, Г. Е. Зборовского, Г. Зиммеля, Ф. Г. Клумбса, Корнела Попы, Р. Р. Сингха, П. Сорокина, В. Франкла, М. Фуко, М. Шиллера та ін. Виклад основного матеріалу. Особливий статус соціальної комунікації проявляється в науці і освіті, де вона постає як цілеспрямований процес виробництва і передачі інформації. Інформація (з лат. «обізнаність, роз'яснення, виклад») «найчастіше розуміється як сукупність зібраних суб'єктом пізнання, якимось чином представлених, іноді вже й оброблених, систематизованих відомостей про явища і процеси навколишньої дійсності» [9, 48]. Таке трактування інформації враховує специфіку комунікаційної взаємодії в освіті. Тут інформація розглядається як змістовна сторона зв'язку, яка веде від зовнішнього соціального світу до людини. У цій іпостасі вона є і засіб і міра впорядкованості процесів, які складають зміст освіти, міру її організації, їй відповідає їх визначеність.

Виклад основного матеріалу.

У суспільних науках, а особливо в філософії та педагогіці, з'явилися можливості розвитку нових форм навчання, заснованих на ідеях раціональності (тут раціональність розуміється як підвищення якості навчання за рахунок розширення передового досвіду), інформатизації, демократизації, гуманізації та гуманітаризації. Інфо-телекомунікаційні технології дозволяють конвергувати освітній процес як школу діалогу матеріальних і духовних культур, ставлять своєю центральною ідеєю формування фахівця високої культури. Впровадження інфо-телекомунікацій прискорює створення єдиного інформаційного простору, забезпечує доступ представників різних спеціальностей до інформаційних ресурсів цивілізації. Успіх у розвитку освіти пов'язаний із принципово новими принципами взаємодії в його інфраструктурі, які розробляються на основі інфо-телекомунікаційних технологій і виступають в якості методологічної основи впровадження цих технологій в освіту [4, с. 75].

Рациональність висловлює змістовну і сутнісно-структурну характеристику освітнього процесу, фіксуючи одночасно не тільки факт його протікання, а й конкретний спосіб його існування. Рационалізація знання по своїй природі є інтенціональною, оскільки вона завжди є зосередження суб'єкта над «чимось» за допомогою певної методології. Це творчий пошук істини. В освітньому процесі вирішення цієї проблеми висловлює комунікативний зв'язок його суб'єктів, але цей зв'язок є глибоким відображенням комунікативної раціональності.

На зміну старій парадигмі сьогодні приходять парадигма інтерсуб'єктивного розуміння і комунікації. «Сьогодні фокус дослідження перемістився, – зазначає Ю. Хабермас, – від когнітивно-інструментальної до комунікативної раціональності. Для нього парадигмічно не ставлення приватного суб'єкта до чого-небудь в об'єктивному світі, що можна уявити і з чим можна маніпулювати, а міжособистісні відносини, в які вступають здатні до спілкування і дії суб'єкти, якщо вони обертаються в середовищі природної мови, вживають культурно-віддані інтерпретації і одночасно звертаються до чого-небудь об'єктивного, загального для них соціального і відповідно до суб'єктивного світу» [10, с. 58]. Ю. Хабермас обґрунтовує сутність комунікативної раціональності, відзначає, що вона має свою структуру. Ю. Хабермас охарактеризував її наступним чином: «Коли мовець висловлюється про що-небудь у рамках повсякденного контексту, він вступає у відношення не тільки до чогось наявного в об'єктивному світі, ... але ще і до чогось в соціальному світі ... і до чогось у своєму власному, суб'єктивному світі» [6, с. 198]. Комунікативна раціональність цілеспрямовано орієнтована на пошук істини через систему взаєморозуміння. Комунікація в освіті складає ядро суб'єктно-суб'єктних відносин, у яких реалізуються функції і методологія освіти, а також здійснюється головне завдання освіти – інформаційно-практична підготовка фахівця. Інформація, що має в цьому процесі особливе функціональне значення і самодостатню цінність, виступає, по суті, фундаментом процесу комунікації, за допомогою якого формується інтерсуб'єктивний світ особистості [11, с.66].

Світ освіти – це той світ, у якому живе суб'єкт навчання. У ньому він здобуває знання, які навчальний суб'єкт транслює після відбору і аналізу необхідної інформації по пізнаванню проблеми. Але світ суб'єкта навчання інтерсуб'єктивний остільки, оскільки він розкривається, як «світ

культури, бо з самого початку повсякденність як процес навчання постає перед нами як смисловий універсум, сукупність значень, які ми повинні інтерпретувати для того, щоб знайти опору в цьому світі, прийти до угоди з ним » [12, с. 130]. Безсумнівно, унікальність освіти пов'язана з тим, що через нього ми не просто пізнаємо світ, а перетворюємо останній, щоб знайти опору в ньому, і скорелювати наші відносини з ним, які виявилися сьогодні вкрай необхідними для подолання ряду негативних глобальних проблем сучасності. Світ суб'єкта навчання інтерсуб'єктивний остільки, оскільки він розкривається як «світ культури», бо з самого початку повсякденність як процес навчання постає перед нами як смисловий універсум, сукупність значень, які ми повинні інтерпретувати для того, щоб знайти опору в цьому світі, прийти до угоди з ним [12, с. 130].

Як одна з підсистем ментальності виступає правосвідомість – модель світу з точки зору його правових аспектів. Правосвідомість, по суті, відображає ідентифікацію індивіда, з одного боку, з державою з її встановленнями, з обмеженнями, що накладаються суспільством, з іншого боку – це та частина ментальності, яка встановлює норми добра і зла, справедливості, моральний борг, компроміс між собою та іншими. Ці дві сторони правосвідомості можуть виявитися такими, що конфліктують, якщо в ментальності закладено, що норми, які встановлюються державою, і справедливості не ідентичні. Це може викликати подвійне відношення до дійсності. У такій формі існує українська правосвідомість як частина української ментальності [11, с. 70]. Правосвідомість як частина народної свідомості, ментальності володіє в цілому її властивостями, є сконструйований людиною простір сенсів, що формується на основі образів дійсності. Ці образи, у свою чергу, відбираються, фільтруються заданими в конкретному суспільстві, нації системами координат – нормами.

Вивчення соціальних взаємодій неможливо без урахування взаємовпливу об'єктивного (структурного) і суб'єктивного (інтенціонального) світів. З позиції суб'єктивного підходу до світу теорія соціальної роботи спирається на феноменологічну методологію.

Феноменологічна орієнтація на розуміння світу, діалог і посередництво дає можливість аналізувати процеси як всередині відносно стабільних спільнот, так і всередині груп, що знаходяться в процесі розвитку, і формувати суб'єкт-суб'єктні відносини в соціальній сфері.

Феноменологічний метод пізнання світу робить акцент на безмежних можливостях людей в «соціальному конструюванні реальності» (П. Бергер, Т. Лукман). Погляд феноменології спрямований на індивідуальне створення світу в нашій свідомості, на суб'єктивні аспекти людської поведінки. Пізнаючи предметний світ, людина конструює його в своїх думках, діях і комунікації. Зміна привласнюваних об'єктами смислів змінює внутрішній світ людини, її дії і веде до суттєвих соціальних змін [1, с. 24]. Впорядковуючи в своїй свідомості смисли і значення є повсякденному житті, індивід формує образ «Я» як систему уявлень і відносин до себе, образ іншої людини і образ світу в цілому. В результаті у рамках життєвої практики реалізується особистісне самоздійснення і знаходиться соціальна впевненість. Правове регулювання охоплює всі сфери суспільного життя. Право як навчальний зміст задає умови для розвитку здібностей, істотним чином відмінних від здібностей, що формуються на науковому змісті, у тому числі на матеріалах інших курсів соціально-гуманітарного. Діюча в суспільстві людина є суб'єктом багатьох типів правових відносин – цивільних, адміністративних, трудових, сімейних і т. под. Використання в навчанні відповідного правового матеріалу сприяє формуванню складного багатовимірного уявлення про себе, проходженню процесу ідентифікації. Необхідність діяти з урахуванням позиції інших людей, з урахуванням правових норм стає умовою для розвитку «Я» дитини як складноорганізованого щодо «Я» інших людей циклу – це розвиток уявлення про себе і Я-концепції [7, с. 48].

Людина, що діє в суспільстві, виявляється суб'єктом багатьох типів правових відносин – цивільних, адміністративних, трудових, сімейних тощо. Використання в навчанні відповідного правового матеріалу сприяє формуванню складного багатовимірного уявлення про себе, протіканню процесу ідентифікації. Необхідність діяти з урахуванням позиції інших людей, з урахуванням правових норм стає умовою для розвитку «Я» людини, як складноорганізованого відносно «Я» інших людей. Якщо в новий час проблема ідентичності зводилася до того, щоб побудувати і потім охороняти та підтримувати власну цілісність, то в сучасному світі не менш важливо уникнути стійкої фіксації на якійсь одній ідентичності і зберегти свободу вибору і відкритість новому досвіду. Але якщо раніше психологічна ригідність (жорсткість) нерідко допомагала соціальному виживанню, то тепер вона частіше йому шкодить. Самоіден-

тичність все більше сприймається сьогодні не як якась тверда, раз і назавжди сформована даність, а як незакінчений проект, що розвивається [3]. В умовах швидко змінного соціуму і зростаючої тривалості життя особа просто не може не самооновлюватись, і це не катастрофа, а закономірний соціальний процес, якому відповідає нова філософія часу і самого життя [6, с. 279].

Проблема визначення людиною свого місця в світі має безпосереднє відношення до питання про те, з якою реальністю вона себе ототожнює, в яку просторово-часову структуру вона поміщає своє існування. У зв'язку з проблемою ідентифікації суб'єктивного часу індивіда з часом «Іншого» необхідно зупинитися на багаторівності самого поняття «Інший». В якості останнього може виступати як суб'єктивна буттєва структура («Інший» як інше «Я»), так і об'єктивна буттєвість (соціальний простір-час якої-небудь держави, нації, певна історична епоха, світ в цілому і світовий час, Бог і божественний час, або трансценденція тощо). В залежності від того, що вкладається в поняття «Інший», індивід може жити в одному часі з іншою людиною (або групою людей), зі своєю країною (у ритмі її соціального життя), відносити себе до певної історичної епохи, відчувати себе злитим зі світовим часом [5, с. 66].

Дві людські істоти, що живуть в єдиному темпоральному потоці, повинні виявляти високий ступінь взаєморозуміння, внутрішнього споріднення, тобто між ними встановлюється, за висловом М. Бубера, «сутнісний зв'язок», в якому межі індивідуального буття виявляються прорваними. В стані «відвертості суті для суті» і виникає феномен особливого «простору-часу для двох». Ідентифікувати себе з чим-небудь означає злитися з вибраним об'єктом, інтегрувати його в себе або стати його частиною, а якщо це безліч об'єктів зі схожими властивостями, то стати одним із них. Таким чином, ідентифікацію можна розглядати і як різновид інтеграції, об'єднання. Останнє ж мовою людських відчуттів означає прийняття, любов [2, 97].

Правове регулювання охоплює всі сфери суспільного життя. Діюча в суспільстві людина є суб'єктом багатьох типів правових відносин – цивільних, адміністративних, трудових, сімейних і т. под. Використання в навчанні відповідного правового матеріалу сприяє формуванню складного багатовимірного уявлення про себе, проходженню процесу ідентифікації. Необхідність діяти з урахуванням позиції інших людей, з урахуванням правових норм стає умовою для розвитку «Я» дитини

як складноорганізованого щодо «Я» інших людей. Право як учбовий зміст задає умови для розвитку здібностей, що істотним чином відрізняються від здібностей, що формуються на науковому змісті, зокрема на матеріалах інших курсів соціально-гуманітарного циклу. Це розвиток уявлення про себе і Я-концепції.

Для конструктивної побудови «Я-концепції» необхідно мати відповідну інформацію про загальні людські якості та особистісні характеристики. Такого роду інформацію учні здобувають через вивчення історії, літератури, курсів «Основи громадянства», «Психологія спілкування», «Основи філософії». Самопізнання дає змогу краще зрозуміти інших, а також це ключ до самостворення, самоосвіти, саморозвитку. Отже, набуваючи досвіду вирішення внутрішньо осо-

бистісних протиріч, гармонізації свого внутрішнього світу, кожна особистість осмислює діапазон засобів вирішення своїх життєвих завдань, набуває навичок взаємодії з оточуючим світом і це відкриває доступ до потенційних особистісних ресурсів та допомагає динамічно змінювати стратегію поведінки в різних ситуаціях життєвого простору.

Висновки.

Як вирази комунікативно-раціональних початків правова ідентичність неминує фокусує рівень усіх змін особистості, що виявляються в елементах соціально-правової активності, у соціально-правових установках особистості, у відношенні до норм права, у готовності реалізувати право, у реальній участі кожного індивіда в правових відносинах.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М.: «Медиум», 1995. – 322 с.
2. Бубер М. Проблема человека. К всемирному философскому конгрессу / М. Бубер // Специализированная информация по общеакадемической программе: «Человек, наука, общество: комплексные исследования». – М.: РАН ИНИОН, 1992. – 677 с.
3. Гіденс Е. Соціологія / Е. Гіденс. – Київ: Основи, 1999. – 726 с.
4. Емелин В. А. Вавилонская сеть: эрозия истинности и дифференциация идентичности в пространстве Интернета / В. А. Емелин, А. Ш. Тхостов // Вопросы философии. – 2013. – № 1 – С. 74-78.
5. Карпенко В. Е. Техноинтеллектуализация культуры как философская проблема / В. Е. Карпенко // Развитие основных направлений социогуманитарных наук: проблемы и перспективы. Сборник статей та тез доповідей за матеріалами III Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. – Дніпродзержинськ: ДДТУ, 2016. – С. 65-67.
6. Карпенко Т. М. Людство як суб'єкт і як об'єкт NBICS-конвергенції / Т. М. Карпенко // Філософія науки: традиції та інновації. – 2013. – № 6. – С. 278-288
7. Лебедев С. А. Пересборка эпистемологического / С. А. Лебедев // Вопросы философии. – 2015. – № 6. – С. 53-64.
8. Мамардашвили Мераб Константинович. Классические и неклассические идеалы рациональности / Мераб Константинович Мамардашвили. – Тбилиси: Мецниереба, 1984. – 82 с.
9. Романов А. А. Массовые коммуникации / А. А. Романов, Г. В. Васильев – М.: Вузовский учебник, 2009. – 236 с.
10. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас. – СПб.: Наука, 2000. – 377 с.
11. Чаплигін О. К. Трансгуманізм у сучасному людинознавстві: перспективи і виклики / О. К. Чаплигін, О. Є. Сук // Філософія у сучасному світі: Матеріали міського міжвузівського науково-практичного семінару, 21-22 листопада 2015 р. – Харків: «Точка», 2015. – С. 69-72.
12. Шюц А. Структура повседневного мышления / А. Шюц // Социологические исследования. – 1988. – № 2. – 129-137 с.

REFERENCES

1. Berger, P., & Lukman, T. (1995). *Sotcialnoe konstruivovanie realnosti. Traktat po sotciologii znaniia [Social construction of reality. A Treatise on the Sociology of Knowledge]*. Moscow: «Medium» [in Russian].
2. Buber, M. (1992). Problema cheloveka. K vseмирному filosofskomu kongressu [The problem of man. To the World Philosophical Congress]. *Spetsializirovannaia informatsiia po obshcheakademicheskoi programme: «Chelovek, nauka, obshchestvo: kompleksnye issledovaniia»*. Moscow: RAN INION [in Russian].
3. Gidens, E. (1999). *Sotciologiya [Sociology]*. Kyiv: Osnovi [in Ukrainian].
4. Emelin, V.A. (2013). Vavilonskaia set: eroziia istinnosti i differentsiatsiia identichnosti v prostranstve Interneta [The Babylonian Network: the erosion of truth and the differentiation of identity in the Internet space]. *Voprosy filosofii, 1*, 74-78 [in Russian].
5. Karpenko, V.E. (2016). Tekhnointellektualizatsiia kultury kak filosofskaia problema [Techno-intellectualization of culture as a philosophical problem]. *Rozvitok osnovnykh napriamiv sotciogumanitarnykh nauk: problemi i perspektivi [Development of the main directions of socio-humanities: problems and perspectives]*. Zbirnik statei ta tez dopovidei za materialami III vseukrainskoi naukovopraktychnoi konferentsii z mizhnarodnoju uchastju – Proceedings of The Third All-Ukrainian Scientific and Practical Conference. (pp. 65-67). Dniprodzerzhinsk: DDTU [in Russian].
6. Karpenko, T.M. (2013). Liudstvo yak subiekt i yak obiekt NBICS-konverhentsii [Humanity as a subject and as an object of the NBICS-convergence]. *Filosofiiia nauki: traditsii ta inovatsii, 6*, 278-288 [in Ukrainian].

7. Lebedev, S.A. (2015). Peresborka epistemologicheskogo [Reassembly of the epistemological]. *Voprosy filosofii*, 6, 53-64 [in Russian].
8. Mamardashvili, M. K. (1984). *Klassicheskie I neklassicheskie idealu ratsionalnosti [Classical and non-classical ideals of rationality]*. Tbilisi: Metsniereba [in Russian].
9. Romanov, A.A., & Vasiljev, G.V. (2014). *Massovue kommunikatsii [Mass Communications]*. Moscow: Vuzovskij ychebnik [in Russian].
10. Khabermas, Yu. (2000). *Moralnoe soznanie I komunikativnoe dejstvie [Moral consciousness and communicative action]*. Saint Petersburg: Nauka [in Russian].
11. Chaplugin, O.K. (2015). Transgumanizm u suchasnomu liudinoznavstvi: perspektivi i vikliki [Transhumanism in modern human sciences: perspectives and challenges]. *Filosofia u suchasnomu sviti – Philosophy in the modern world: Proceedings of The Urban Interuniversity Scientific and Practical Seminar*. (pp. 69-72). Kharkiv: «Tochka» [in Ukrainian].
12. Shyuts, A. (1988). Struktura povsednevnogo mushleniya [Structure of everyday thinking]. *Sociologicheskie issledovaniya*, 2, 129-137 [in Russian].

Кравцов Юрій Сергійович

Доктор філософських наук, професор
Дніпровський державний технічний університет
51900, Кам'янське, Дніпропетровська область, Дніпробудівська вулиця, 2

Kravtsov Yuriy

Full Prof. Dr.
Dniprovsky State Technical University
2, Dniprobudivskaya St., Kamyans'ke, Dnipropetrovsk region, 51900, Ukraine
Email: kravtsovyuri6@gmail.com

Цитування: Кравцов Ю. С. Комунікативна раціональність як феноменологічна складова правової ідентифікації / Ю. С. Кравцов // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 5. – С. 109-114.

Citation: Kravtsov, Y.S. (2018). Komunikatyvna ratsionalnist yak fenomenolohichna skladova pravovoi identyfikatsii [Communicative rationality as a phenomenological component of legal identification]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(5), 109-114.

Стаття надійшла / Article arrived: 08.05.2018

Схвалено до друку / Accepted: 24.05.2018

Соціально-філософський підхід до проблеми тотожності особистості

Оліфер О.Є., Криворізький державний педагогічний університет

Стаття присвячена проблемі тотожності особистості в аналітичній філософії. Зазначено, що наразі наявні три підходи до розв'язання цієї проблеми: метафізичний, нормативний та наративний. Встановлено, що метафізичний підхід, представлений у нео-локкіанізмі, зараз все менше розглядають в аналітичній філософії. На противагу розвиваються нормативні та наративні концепції, які змінюють парадигму дослідження ідентичності особистості: замість метафізичної тотожності, що полягає в протяжності тіла або психіки, вони обґрунтовують практичну тотожність особистості як суб'єкта. Проте згадані напрямки також не можуть вичерпно розв'язати проблему тотожності. Тому запропоновано розглянути ще один можливий підхід – соціально-філософський. Схарактеризовано засадничі положення цього аспекту, а саме: особистість – продукт суспільних відносин; тотожність особистості – це категорія практичного характеру, що полягає у тотожності суспільного суб'єкта; тотожність обумовлена раціональною цілісністю особистості, що підтримується завдяки рефлексії, яка формується шляхом взаємодії з іншими. Встановлено, що суспільство відіграє ключову роль у проблемі тотожності особистості. Воно виступає передумовою тотожності, тому що індивід перетворюється на особистість саме в суспільстві. Шляхом взаємодії з іншими особистість долучається до виконання різних соціальних ролей, що актуалізує проблему тотожності. У суспільстві формується механізм підтримання тотожності – рефлексія.

Ключові слова: нормативний підхід; наративний підхід; метафізичний підхід; нео-локкіанізм; практична тотожність; суспільство

The social and philosophical approach to the problem of personal identity

Olifer O.Y., Kryvyi Righ State Pedagogical University

The paper considers the problem of personal identity in analytic philosophy. The paper states that nowadays, there are three approaches to it: metaphysical, normative, and narrative. The metaphysical approach was the first one, which appeared in the 20th century. P. Grice, S. Shoemaker, J. Perry, R. Nozick, H. Noonan and other representatives of neo-Lockeanism contributed greatly to the debates during 1950-1980th. However, they could not find a reliable criterion (or criteria) of personal identity, so some philosophers decided to change the paradigm. As a result, the narrative and normative approaches appeared.

They consider personal identity not as metaphysical persistence of consciousness or body, but as practical identity, which lies in the rational unity of the agent. Both normative and narrative approaches state that to be an agent, it is important to interact with other agents. Nevertheless, they do not regard this social interaction as a primary condition of personal identity. That is why we decided to introduce the fourth possible approach to the problem – social and philosophical. Thus, the aim of the paper is to argue that there could be a new social and philosophical approach.

At first, the paper considers three existing approaches. Then, it argues in favour of the basic assumptions of the socio-philosophical approach. They are as follows. Firstly, a person is considered to be a product of society. Secondly, personal identity is treated not as metaphysical category, but as practical one. It is the rational unity of a social agent. Thirdly, the reflection is a way to keep personal identity and this way is also a result of interaction between agents in society.

The socio-philosophical approach is similar to both normative and narrative, as it shares understanding of practical identity and the agent's rational unity. However, the socio-philosophical approach underlines the importance of the society in the problem of personal identity. A person as a rational being can be formed only in society through the process of socialization. Society provides a certain demarcation line between persons and non-persons. As persons grow up, they get involved into various social practices, play different social roles. As a result, they receive experience of different kind, which needs to be synthesized in one unity. Thus, social interaction makes the problem of personal identity important. Finally, the paper claims that the main way to keep unity of the rational agent is reflection and this ability is rooted in social interaction, so society is a premise of personal identity.

Keywords: normative approach; narrative approach; metaphysical approach; neo-Lockeanism; practical identity; society

Соціально-філософський підхід к проблемі тождества личности

Олифер Е.Е., Криворожский государственный педагогический университет

Статья посвящена проблеме тождества личности в аналитической философии. Отмечено, что в настоящее время существуют три подхода к решению этой проблемы: метафизический, нормативный и нарративный. Установлено, что метафизический подход, представленный в нео-локкианизме, сейчас все реже рассматривается в аналитической философии. В противоположность развиваются нормативные и нарративные концепции, которые меняют парадигму исследования тождества идентичности: вместо метафизического тождества, что заключается в протяженности тела или психики, они обосновывают практическое тождество личности как субъекта. Однако упомянутые направления также не могут исчерпывающе решить проблему тождества. Поэтому предложено рассмотреть еще один возможный подход – социально-философский. Охарактеризованы основные положения этого аспекта, а именно: личность – продукт общественных отношений; тождество личности – это категория практического характера, которая заключается в тождестве субъекта общества; тождество обусловлено рациональной целостностью личности, которая поддерживается благодаря рефлексии, что формируется путем взаимодействия с другими. Установлено, что общество играет ключевую роль в проблеме тождества личности. Оно выступает предпосылкой тождества, так как индивид превращается в личность именно в обществе. Путем взаимодействия с другими личность приобретает к выполнению различных социальных ролей, что актуализирует проблему тождества. В обществе формируется механизм поддержания тождества – рефлексия.

Ключевые слова: нормативный подход; нарративный подход; метафизический подход; нео-локкианизм; практическое тождество; общество

Постановка проблеми.

Чи можна людина змінитися так, щоб повністю стати іншою особистістю? Чому я повинен піклуватися про своє майбутнє? Ці та інші важливі запитання складають проблему тотожності особистості, яка була закладена Дж. Локком, розвивалася в публікаціях його критиків та послідовників Дж. Батлера, Е. Коллінза, С. Кларка, Г. Лейбніца, Т. Ріда, Д. Юма, а сьогодні набула подальшого розвитку в аналітичній філософії у публікаціях П. Грайса, С. Шумейкера, Дж. Перрі, Д. Парфіта, Е. Олсона, Г. Нунана, Р. Нозіка, Р. Чізема та ін.

Проблема тотожності постає в аналітичній філософії як тотожність між кількома часовими відрізками в бутті певної особистості, або, зазвичай, в аналітичній філософії цю проблему формулюють так: за яких умов можна стверджувати, що індивід x_1 у часовому проміжку t_1 є тотожним індивіду x_2 на відрізку t_2 .

Аналіз досліджень і публікацій.

Протягом дискусій, що тривають уже більше півстоліття, філософи запропонували багато концепцій, які пояснюють, як особистість залишається тотожною собі. Так, М. Джонстон розглянув концепцію мінімальної особистості, Л. Бейкер обґрунтувала так званий «конституційний погляд», що виник як спроба поєднати локківську концепцію свідомості як критерію особистості з психофізичною проблемою, як результат була створена дуалістична концепція тотожності особистості. Е. Олсон та П. Сноудон запропонували

розглянути біологічний підхід або анімалізм, Д. Парфіт відомий сучасним варіантом нон-редукціонізму, тобто погляду що відкидає тотожність як таку і пропонує замість неї послідовність психічних процесів. Р. Мартін запропонував розглядати досвід як джерело, що формує особистість і забезпечує її тотожність. К. Корсгаард спробувала об'єднати кантіанську практичну філософію з локкіанізмом, щоб побудувати концепцію практичної тотожності особистості як морального суб'єкту. М. Шехтман запропонувала нарративний погляд на концепцію тотожності особистості.

Усі наявні концепції можна умовно об'єднати у три підходи: 1) нео-локкіанізм або метафізичний чи онтологічний, 2) нормативний, 3) нарративний підходи. Проте, на нашу думку, доцільно говорити про наявність ще одного важливого підходу – соціально-філософського.

Мета статті – обґрунтувати можливість існування соціально-філософського підходу до проблеми тотожності особистості, окреслити його основні положення та відмінність від інших зазначених підходів.

Виклад основного матеріалу.

В ХХ ст. проблема тотожності особистості у філософії була відроджена у нео-локкіанізмі. Одна з перших публікацій щодо статей на цю тему була стаття П. Грайса «Тотожність особистості», в якій він намагався довести, що пам'ять може виступати критерієм ідентичності. Згодом до обговорення долучився С. Шумейкер, який розвивав ідеї П. Грайса, та Б. Вільямс та Д. Вігінс, які спро-

стовували їх [7, с.130]. Протягом 1950–1980-х рр. нео-локкіанізм був основним підходом щодо вирішення проблеми тотожності особистості. Зазначимо, що нео-локкіанізм розглядає тотожність особистості в онтології, а оскільки в аналітичній філософії більш розповсюджений термін «метафізика», а не онтологія, то правомірно називати цей підхід також метафізичним. Головне його питання: як особистість зберігає тотожність у часі попри зміни, що з нею відбуваються. Це пов'язано з визначенням критерію тотожності особистості. Сьогодні пропонують два, що наявні у різних варіантах: фізичний та психічний.

Проте, як ми зазначали, нео-локкіанізм розвиває концепцію Дж. Локка, тому вслід за ним витлумачує особистість як «розумну істоту, що мислить, має здоровий глузд і рефлексію та здатна розуміти себе як себе» [16, с. 188]. Особистість, відповідно до цього визначення, характеризується виключно ментальними властивостями, тому виникає проблема співвідношення з тілом, тобто чи може просторово-часова протяжність тіла слугувати критерієм тотожності. Тобто метафізичний підхід протиставляє фізичний та психічний критерії.

Категорію тотожності вони розглядають за аналогією з тотожністю у логіці. За словами Д. Льюїса, тотожність – це симетричне, рефлексивне й транзитивне відношення між двома і тільки двома послідовними етапами в розвитку особистості [17, с. 146].

Однак протиставлення фізичного та психічного критеріїв лише ускладнило проблему і згодом дискусія зайшла в глухий кут. М. Шехтман зазначила, що метод, який обрали представники нео-локкіанізму, лише породжує нові проблеми, а не вирішує їх [23, с. 4]. Тому починаючи з 1980-х рр. в аналітичній філософії розвиваються нові підходи: нормативний та нарративний.

Вони критикують метафізичний підхід за брак уваги до головної категорії – особистості. К. Ровейн вказує, що нео-локкіанізм тлумачить особистість занадто вузько та нівелює розрізнення між людиною (як біологічною істотою) та особистістю, яку Локк витлумачував як об'єкт покарань і винагород, що здатна нести відповідальність за власні вчинки [19, с. 41-47]. К. Корсгаард вказує, що тотожність особистості не полягає ані в тілесній, ані в психічній протяжності, оскільки природа особистості не зводиться виключно до цього [13, с. 110].

Представники нормативного та нарративного підходів переглядають розуміння основних кате-

горій – особистість і тотожність. Вони витлумачують першу як продукт культури, що створює себе. Особистість – це не вроджена властивість, а результат активності та різних форм соціально-культурної комунікації. Особистість є суб'єктом діяльності.

Проте нормативний та нарративний підходи по-різному пояснюють становлення особистості як суб'єкта. У нормативному підході наголошують, що особистість з необхідністю є моральним суб'єктом. Г. Франкфурт та К. Корсгаард вказують, що авторства, а значить суб'єктності, особистість набуває в ситуації вибору, коли змушена обирати між кількома суперечливими мотивами. Г. Франкфурт підкреслює роль рефлексивної волі, що здатна підкорювати примхи, якщо особистість усім серцем бажає чогось досягти [12, с. 113-114]. К. Корсгаард зазначає, що цей вибір особистість здійснює на основі закону обирання, який формулює для себе відповідно до уявлень про благо та власних цінностей [13, с. 121].

У нарративному підході набуття суб'єктності не обов'язково пов'язано з моральним вибором, оскільки пояснюють, що особистість включена до різних соціальних практик, тому має різний досвід. Головне – як вона цей досвід пояснює для себе. М. Шехтман, автор нарративної практичної концепції в аналітичній філософії вважає, що особистість об'єднує уявлення про себе в цілісну послідовність – нарратив, історію свого життя. В межах цього утворення вона обмірковує набутий досвід і відповідно до нього приписує собі унікальні характеристики. Людина перетворюється на особистість, тільки в межах нарративу, що надає сенс її розрізненому досвіду [23, с. 100-104].

У нормативних та нарративних концепціях переглядають уявлення про тотожність. Зокрема, М. Шехтман вказує, що метафізична тотожність особистості розглядає тотожність між двома послідовними етапами, але не стосується більш ранніх етапів. Хоч людина, аналізуючи минулий досвід, помічає в минулому собі такі здатності чи риси, про які в той час не здогадувалася, що порушує метафізичну тотожність, оскільки приписує нові властивості, які можуть не бути наявні зараз чи навпаки [21, с. 91]. Більше того, метафізична тотожність пояснює, що особистість на двох часових відрізках буде характеризуватися однаковими властивостями, якщо ці відрізки є тотожними, але неможливо відчутти майбутній біль, хоч і вважається, що сьогодні та завтра людина буде однією й тією ж особистістю [24, с. 202].

К. Корсгаард зазначає, що особистість – це істота раціональна, що проявляє себе в діяльності та взаємодії з іншими, тому тотожність слід розглядати як практичну, а не метафізичну. Практична тотожність, на думку дослідниці, охоплює «ролі, відносини, громадянство, етнічну та релігійну приналежність, професію» – усе, що є причинами для особистості діяти, постійно створювати себе як особистість [14, с. 20].

Наративні концепції розглядають тотожність через призму наративу, що є принципом, що організує життя та надає йому сенсу. М. Шехтман стверджує, що для того щоб бути особистістю – треба прожити життя особистості, постійно створюючи майбутній проект себе у межах наративу, що також є практичним аспектом тотожності, а не метафізичним [23, с. 100].

Обидва підходи наголошують, що тотожність особистості полягає в збереженні нею раціональної єдності, тобто єдності мотивів, цілей, стереотипів діяльності, а також в єдності самого суб'єкта. Звісно, ці підходи по-різному пояснюють, як можливо зберегти раціональну єдність. Нормативні концепції вбачають механізм підтримання тотожності особистості в незмінності цінностей та законі обирання, а наративні – в осмисленні своєї автобіографії, проте одноковою мірою підкреслюють важливість рефлексії та самосвідомості.

Отже, три згадані підходи – метафізичний, нормативний і наративний – не позбавлені недоліків. Метафізичний так і не знайшов надійний критерій тотожності, і, на думку Д. Парфіта, навряд чи знайде, оскільки критерії порушують вимоги до тотожності, зокрема транзитивність [20, с. 267].

Нормативні концепції звужують уявлення про особистість, вказуючи що вона є істотою моральною. Однак М. Шехтман зазначила, що «традиційні концепції особистості з внутрішньою практичним значенням концентруються на обмеженім за числом специфічними для особистості практичних здібностей (морального суб'єкта, рефлексивної самосвідомості, здатності діяти, керуватись здоровим глуздом), однак необхідно об'єднати ці здатності у більш великому житті» [21, с. 272]. Наративний підхід намагався усунути недоліки попередніх, запропонувавши найбільш широкий погляд на особистість та її тотожність. Проте це призводить до втрати об'єктивності тотожності як категорії. Особистість, що будує наратив, не може одразу охопити усе власне життя, що часто призводить до викривлень певних подій, і, як наслідок, певної недосконалості наративу. Наратив,

наприклад, написання автобіографії, часто створюють, щоб досягти певної мети, тому особистість протягом життя може переосмислювати події і реконструювати його, що означало б втрату тотожності особистості.

Проте, на наш погляд, недоліком обох підходів є те, що, по-перше, хоч вони зазначають важливість рефлексії та самосвідомості, але не пояснюють, як особистість набуває цих властивостей. По-друге, вони зазначають, що особистість визначається у діяльності та взаємодії і включена до різних соціальних практик, але не досліджують важливість суспільства в набутті суб'єктності.

Тому, на нашу думку, можемо говорити про доцільність ще одного підходу до згаданої проблеми – соціально-філософського. Зазначимо, що в аналітичній філософії соціально-філософський підхід як цілісна концепція, що пояснювала б тотожність особистості, не був сформований. Звісно, це не означає, що цим аспектом повністю нехтують. Навпаки, окремі філософи, наприклад, К. Ровейн, К. Еткінз, М. Шехтман, наголошують на важливості суспільної взаємодії для формування ідентичності, проте у їхніх концепціях соціально-філософське розуміння ідентичності особистості відіграє, на нашу думку, другорядну роль.

На нашу думку, слід розробити соціально-філософський підхід до проблеми тотожності особистості, що і є основним завданням нашого дослідження. Ми пропонуємо соціально-філософський підхід до проблеми тотожності особистості, що ґрунтується на таких засадах: 1) особистість – продукт суспільства; 2) тотожність особистості за своїм характером є не метафізична, а практична; 3) тотожність особистості – це тотожність суб'єкта суспільних відносин; 4) ця тотожність полягає в раціональній єдності, яка досягається шляхом суспільної взаємодії з іншими; 5) механізм підтримання тотожності – рефлексія, що також є суспільним надбанням.

Ми вважаємо, що поняття «особистість» є категорією соціальної філософії. Ще у «Розвідці про людське розуміння» Дж. Локка зазначав, що особистість є термін юридичний. У його концепції людина стає особистістю, коли здатна нести відповідальність за свої дії, тобто бути «об'єктом покарань і винагород» [15, с. 194-195]. Ми вважаємо, що Дж. Локк підкреслював значення взаємодії з іншими задля становлення особистістю, адже людина як продукт природи не може характеризуватися такими якостями.

На цей аспект згаданої концепції звернув увагу сучасник Локка Е. Лоу, який був юристом

за фахом. Він намагався надати практичне впровадження тотожності особистості, тому розглядав особистість як виключно юридичний термін, що має практичне впровадження в судочинстві. Е. Лоу вважав, що особистість – «виключно створіння суспільства, абстрактне розуміння людини, необхідне для взаємної вигоди її та її оточуючих» [15, с. 10]. Тобто суспільна думка виступає критерієм демаркації між особистостями і не особистостями.

Найбільш яскравого виявлення ця думка набула у філософії К. Маркса, який у «Тезах про Фейєрбаха» писав, що «сутність людини не абстракт властивий одній людині сукупність усіх суспільних відносин» [5, с. 3]. Відштовхуючись від Маркса, особистість через призму соціальних відносин розглядали вітчизняні психологи. М. Леонтьєв вказував, що особистість – це «відносно пізній продукт суспільно-історичного розвитку» [4, с. 135]. С. Рубінштейн писав, що коли індивід задовольняє свої природні потреби, він вступає в різні форми трудової діяльності. Більшість із цих форм передбачають співробітництво, під час якого з'являються різні соціальні почуття, що виражаються як у формі стосунків з іншими людьми, оскільки людина – суспільна істота [9, с. 515-516]. На соціальну природу особистості вказували соціологи П. Бергер і Т. Лукман. Вони зазначили, що індивід не народжується особистістю, але стає нею, що є складним і тривалим процесом [1, с. 82-86].

Отже, особистість – це продукт суспільства, який формується виключно у взаємодії з іншими. Тому ми вважаємо, що суспільство виступає передумовою існування особистості. Поза ним неможливо формування особистості, тому що лише у взаємодії з іншими людьми індивід перетворюється на особистість. Включення до суспільних відносин надає змісту поняттю особистість, а отже виступає передумовою тотожності.

Тотожність особистості виступає не як метафізична, а як практична. До коментарів М. Шехтман, К. Корсгаард, К. Ровейн, що заперечують метафізичну тотожність, ми можемо додати таке. В межах метафізичної тотожності Аристотель, Т. Гоббс, Д. Юм та ін. виокремлюють два види тотожності: якісну, що полягає в однаковості властивостей в різні часові моменти, та кількісну, яка обумовлена незмінністю за числом. Кожна з видів тотожності має такі властивості: рефлексивність, симетричність і транзитивність [8, с. 104-105]. Якщо порушуються хоч одна з властивостей в будь-якому з видів тотожності, то метафізична тотожність як така ставиться під сумнів.

Особистість є суспільним створінням, формується в суспільстві, а її зміст визначається суспільним відносинами. Отже, практична тотожність передбачає тотожність особистості як суспільного суб'єкта. Особистість виконує різні соціальні ролі, вступає у взаємодію з різними соціальними групами, що вимагає різних якостей та поведінки. Проте метафізична тотожність не може пояснити, яким чином особистість зберігає свою тотожність, виконуючи різні соціальні ролі.

У соціології, соціальній психології та соціолінгвістиці Дж. Маккол, Дж. Сіммонс, Ш. Страйкер, Г. Таджфел, Дж. Тернер, І. Гоффман, Е. Еріксон та ін. виокремлюють соціальну ідентичність та особистісну ідентичність. Перша постає як стійке уявлення про себе в певній соціальній групі та поведінка у межах соціальної ролі. Особистісна ідентичність тлумачиться по-різному: у більш вузькому значенні – як специфіка поведінки та особливості рис характеру (Д. Лейдер, Е. Еріксон), а в більш широкому значенні – як унікальні ознаки людини, наприклад біографічні факти (І. Гоффман), як єдність і послідовність мотивів і цілей (І. Кон, О. Леонтьєв). Цікавою є думка І. Гоффмана, особистість як Я-концепт – складне психічне утворення, що складається з двох компонентів особистісного та соціального, що перебувають у діалектичній взаємодії [6, с. 158]. Подібним чином ідентичність розглядав Ю. Габермас, який говорив про два рівні ідентичності особистісний та соціальний, які реалізуються у двох вимірах: вертикальному та горизонтальному. Перший охоплює особистісну ідентичність, що реалізується як самобутність особи, другий – пов'язаний із певними соціальними ролями особистості [10, с. 83]. На наш погляд, широке розуміння особистісної ідентичності на галузевому рівні наближується до соціально-філософського. Однак проблема галузевих теорій полягає в тому, що часто вони розглядають ідентичність особистості як індивідуальне психологічне утворення, що обумовлює певну специфіку соціальної поведінки, а не як принцип, що організує життя особистості та надає йому певному змісту.

Соціально-філософський підхід, подібно до нарративного та нормативного, описує тотожність як раціональну єдність. На нашу думку, під цим терміном можна розуміти єдність ідентичностей як соціальних ролей, які виконує особистість у різних соціальних практиках. До таких ідентичностей можемо віднести релігійні, національні, етнічні, гендерні, професійні та інші ролі, що виконує особистість протягом життя, що об'єднані в

сукупний образ Я, що забезпечує відчуття цілісності та цілеспрямованості життя особистості, наділяє його певним змістом. Отже, практичну тотожність на суб'єктивному рівні можемо визначити як цілісність життя, незважаючи на виконання різних соціальних ролей у численних соціальних практиках.

Практична тотожність реалізується як раціональна єдність Я. Поки особистість зберігає раціональну єдність, відчуття цілісності та неподільності Я, то вона зберігає тотожність собі. Основним механізмом, що підтримує тотожність, є рефлексія. У філософії ідея рефлексії як найбільш важливого механізму підтримання ідентичності не нова. Дж. Локк у визначенні особистості стверджував, що здатність до рефлексії є критерієм, що відрізняє особистість від індивіда. Важливість рефлексії відображена в нормативних та нарративних концепціях, проте вони не розглядають проблему походження рефлексії. П. Бергер та Т. Лукман зазначили, що індивід перетворюється на особистість в процесі соціалізації. Це довготривалий процес, що охоплює кілька важливих етапів: інтерналізацію – перетворення довкілля у внутрішній досвід, і соціалізацію – прищеплення суспільних норм, цінностей, стереотипів поведінки [1, с. 210-227]. Здатність до рефлексії є навичкою, що виробляється в процесі взаємодії з іншими. На значимість довкілля в процесі розвитку мислення, а отже рефлексії, наголошували В. Джеймс, Дж. Мід, Ч. Кулі та ін. Усі вони розглядали Я особистості як складне утворення, що формується під впливом довкілля. Дж. Мід розглядав Я особистості, тобто раціональну єдність, як синтез уявлень особистості про саму себе та уявлень про суспільні очікування від неї [18, с. 164]. Ч. Кулі вказував, що Я особистості формується є у взаємодії з суспільством, яке називав «дзеркальним Я» [3, с. 84].

Отже, ідея тотожності особистості та її особистості взагалі не відокремлена від ідеї суспільства. Хіба можна говорити про особистість, що виросла поза межами суспільства? Очевидно, що ні.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М.: «Медиум», 1995. – 323 с.
2. Волкова Т. П. Проблема мультикультурализма в философии Ю. Хабермаса / Т. П. Волкова // Вестник МГТУ. – 2006. – Т. 9. – № 1. – С. 21-26.
3. Горшков Е. А. Интеракционистский подход Ч. Х. Кули к определению предмета и метода социальной психологии / Е. А. Горшков // Приволжский научный вестник. – 2014. – № 11-2. – С. 80-85.
4. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М.: Смысл; Академия, 2004. – 352 с.

Висновки.

Сучасні концепції тотожності особистості складаються з таких компонентів: уявлення про особистість, визначення її сутнісних властивостей та розуміння власне категорії тотожності особистості. В залежності від розкриття цих компонентів аналітичній філософії можна виокремити такі підходи: метафізичний, нормативний та нарративний. Ми запропонували соціально-філософський підхід до визначення тотожності, який підкреслює ключову роль суспільної взаємодії для визначення тотожності особистості.

Цей підхід є близьким до нормативного і нарративного. По-перше, соціально-філософський підхід розуміє особистість як продукт культури, активну істоту, що реалізує себе у діяльності. По-друге, тотожність особистості – є тотожністю суб'єкта дії, проте не морального суб'єкта або автора нарративу, а соціального суб'єкта, що характеризується різними соціальними ролями. По-третє, розуміє тотожність як практичну категорію, а не метафізичну. Проте практичний аспект пов'язаний, насамперед, з інтеграцією соціальних ідентичностей в одне цілісне утворення – раціональну єдність або Я. По-четверте, як і в зазначених вище підходах у соціально-філософському розумінні тотожності підкреслено важливість механізму рефлексії для збереження цієї цілісності, а отже для підтримання тотожності особистості. А оскільки рефлексія формується шляхом взаємодії з іншими людьми, то суспільство виступає необхідною передумовою для збереження тотожності.

Отже, соціально-філософський підхід підкреслює визначальну роль суспільства для утворення та збереження тотожності особистості у часі. Суспільство виступає простором, в якому індивід перетворюється на особистість, взаємодія з іншими його членами – необхідною умовою для формування рефлексії, виконання різних соціальних ролей – причиною пояснити, як особистість зберігає тотожність собі. У перспективі майбутніх досліджень розширити окремі аспекти соціально-філософського підходу, зокрема розкрити критерій, на якому ґрунтується тотожність особистості у суспільній взаємодії.

5. Маркс К. Тезисы о Фейербахе / К. Маркс // Сочинения К. Маркса и Ф. Энгельса : [изд. 2; в 50-ти томах]. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1955 – 1981. – Т. 3. – С. 1-4.
6. Овчинникова Ю. Г. Личностная идентичность: от философских истоков к психологической сущности / Ю. Г. Овчинникова, П. Б. Селюгина // Психология. Журнал Высшей школы экономики. – 2012. – Т. 9. – № 1. – С. 153-161.
7. Оліфер О. С. Критерії ідентичності особистості в англо-американській філософії / О. Оліфер // Актуальні проблеми духовності: зб. наук. праць. – Кривий Ріг: КДПУ, 2017 – Вип. 18. – С. 129-147.
8. Оліфер О. Проблеми тотожності в онтології: якісна тотожність / О. Оліфер // Вісник Львівського університету. Серія Філософсько-політологічні студії. – 2017. – № 13. – С. 104-109.
9. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб: Питер, 2002. – 720 с.
10. Яценко К. А. Ідентичність як внутрішній аспект мультикультуралізму: соціально-філософський аналіз / К. А. Яценко // гуманітарний вісник запорізької державної інженерної академії. – 2013. – № 54. – с. 82-90.
11. Atkins K. Narrative Identity and Moral Identity: A Practical Perspective / K. Athkins. – New York, Oxford: Routledge, 2008. – 175 p.
12. Frankfurt H. G. Necessity, Volition, and Love / H. G. Frankfurt. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – 180 p.
13. Korsgaard C. Personal Identity and the Unity of Agency: A Kantian Response to Parfit / C. Korsgaard // Philosophy & Public Affairs. – 1989. – № 18. – P. 101-132.
14. Korsgaard C. Self-Constitution: Agency, Identity, and Integrity / C. Korsgaard. – Oxford: Oxford University Press, 2009. – 230 p.
15. Law E. A Defense [by E. Law] of Mr. Locke's Opinion Concerning Personal Identity [in His Essay Concerning Human Understanding] in Answer to the First Part of a Late Essay on That Subject / E. Law. – Cambridge: Printed by J. Archdeacon Printer to the University, 1769 – 43 p.
16. Locke J. An Essay Concerning Human Understanding / J. Locke. – Oxford: The Clarendon Press, 1924. – 433 p.
17. Lewis D. Survival and Identity / D. Lewis // Personal Identity. – Cornwall: Blackwell Publishing, 2003. – P. 144-167.
18. MacKinnon N. J. Self, Identity, and Social Institution / N. J. MacKinnon, D. R. Heise. – New York: Palgrave Macmillan, 2010. – 266 p.
19. Rovane C. The Bounds of Agency: An Essay in Revisionary Metaphysics / C. Rovane. – Princeton: Princeton University Press, 1998. – 260 p.
20. Parfit D. Reasons and Persons / D. Parfit. – Oxford: Clarendon Press, 1984. – 560 p.
21. Parfit D. Personal Identity / D. Parfit // The Philosophical Reviewer. – 1971. – Vol. 80. – № 1. – P. 3-27.
22. Schechtman M. Personality and persistence: The many faces of personal survival / M. Schechtman // American Philosophical Quarterly. – 2004. – Vol. 41. – № 2. – P. 87-105.
23. Schechtman M. Personhood and the practical / M. Schechtman // Theoretical Medicine and Bioethics. – 2010. – 31 (4). – P. 271-283
24. Schechtman M. Staying Alive: Personal Identity, Practical Concerns, and the Unity of a Life / M. Schechtman. – Oxford: Oxford University Press, 2014. – 214p.
25. Schechtman M. The Same and the Same: Two Views of Psychological Continuity / M. Schechtman // American Philosophical Quarterly. – 1994. – Vol. 31. – № 3. – P. 199-212.

REFERENCES

1. Berger, P. & Luckman, T. (1995). *Sotsialnoe konstruirovaniye realnosti. Traktat po sotsiologii znaniya [The Social construction of reality: A treatise in the sociology of knowledge]*. Moscow: Medium [in Russian].
2. Volkova, T.P. (2006). Problema multikulturalizma v filosofii Yu. Habermasa [The problem of multiculturalism in J. Habermas's philosophy]. *Vestnik MGTU, 9 (1)*, 21-26 [in Russian].
3. Gorshkov, E.A. (2014). Interaktsionistskiy podhod Ch.H. Kuli k opredeleniyu predmeta i metoda sotsialnoy psihologii [The interactoinism approach of Ch. H. Cooley to the definition of the subject and method of social psychology]. *Privolzhskiy nauchnyiy vestnik, 11 (39)*, 80-85 [in Russian].
4. Leontiev, A.N. (2004). *Deyatel'nost. Soznanie. Lichnost [Activity. Consciousness. Personality]*. Moscow: Smyisl [in Russian].
5. Marx, K. (1955). *Tezisy o Feyerbahe [Theses on Feuerbach]*. *Cochineniya K. Marksa i F. Engelsa [Works of Marx and Engels]*. (Vol. 3). (pp. 1-4). Moscow: Gosudarstvennoe izdatelstvo politicheskoy literatury [in Russian].
6. Ovchinnikova, Yu.G. & Selyugina, P.B. (2012). Lichnostnaya identichnost: Ot filosofskih istokov k psihologicheskoy suschnosti [Personal identity: From philosophic source to psychological essence]. *Psihologiya. Zhurnal Vysshey shkoly ekonomik, 9 (1)*, 153-161 [in Russian].
7. Olfier, O.Ye. (2017). Kryterii identichnosti osobystosti v anhlo-amerykanskkii filosofii [The criteria of personal identity in Anglo-American philosophy]. *Actual problems of mind, 18*, 129-147 [in Ukrainian].
8. Olfier, O. (2017). Problemy totozhnosti v ontologii: yakisna totozhnist [The problem of identity in metaphysics; qualitative identity]. *Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies, 13*, 104-109 [in Ukrainian].
9. Rubinstein, S.L. (2002). *Osnovnyy obschey psihologii [The principles of general psychology]*. Saint Petersburg: Piter [in Russian].
10. Yatsenko, K.A. (2013) Identichnist yak vnutrishnii aspekt multykulturalizmu: sotsialno-filosofskiy analiz [Identity as an internal aspect of multiculturalism: Socio-philosophical analysis]. *Humanitarnyi visnyk zaporizkoi derzhavnoi inzhenernoi akademii, 54*, 82-90 [in Ukrainian].
11. Atkins, K. (2008). *Narrative identity and moral identity: A practical perspective*. New York, Oxford: Routledge.
12. Frankfurt, H.G. (1999). *Necessity, volition, and love*. Cambridge: Cambridge University Press.
13. Korsgaard, C. (1989). Personal Identity and the unity of agency: A Kantian response to Parfit. *Philosophy & Public Affairs, 18*, 101-132.

14. Korsgaard, C. (2009). *Self-Constitution: Agency, Identity, and Integrity*. Oxford: Oxford University Press.
15. Law, E. (1769). *A Defense [by E. Law] of Mr. Locke's Opinion Concerning Personal Identity [in His Essay Concerning Human Understanding] in Answer to the First Part of a Late Essay on That Subject*. Cambridge: Printed by J. Archdeacon Printer to the University.
16. Locke, J. (1924). *An Essay Concerning Human Understanding*. Oxford: The Clarendon Press.
17. Lewis, D. (2003). *Survival and Identity: Personal Identity* (pp. 144-167). Cornwall: Blackwell Publishing.
18. MacKinnon, N.J., & Heise, D.R. (2010). *Self, Identity, and Social Institution*. New York: Palgrave Macmillan.
19. Rovane, C. (1998) *The Bounds of agency: An essay in revisionary metaphysics*. Princeton: Princeton University Press.
20. Parfit, D. (1984). *Reasons and Persons*. Oxford: Clarendon Press.
21. Schechtman, M. (2004) Personality and persistence: The many faces of personal survival. *American Philosophical Quarterly*, 41 (2), 87-105.
22. Schechtman, M. (2010). Personhood and the practical. *Theoretical Medicine and Bioethics*, 31 (4), 271-283.
23. Schechtman, M. (2014). *Staying Alive: Personal Identity, Practical Concerns, and the Unity of a Life*. Oxford: Oxford University Press.
24. Schechtman, M. (1994). The Same and the Same: Two Views of Psychological Continuity. *American Philosophical Quarterly*, 31 (3), 199-212.

Оліфер Олена Євгеніївна

Аспірант кафедри філософії
Криворізький державний педагогічний університет
50086, м. Кривий Ріг, пр. Гагаріна, 54

Olifer Olena

Postgraduate student of the Department of Philosophy
Kryvyi Rih State Pedagogical University
54, Gagarin Ave, Kryvyi Rih, 50086, Ukraine

Email: olifer.olena@kpdu.edu.ua

Цитування: Оліфер О. Є. Соціально-філософський підхід до проблеми тотожності особистості / О. Є. Оліфер // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 5. – С. 115-122.

Citation: Khomenko, N.O. (2018). Sotsialno-filosofskyi pidkhid do problemy totozhnosti osobystosti [The social and philosophical approach to the problem of personal identity]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(5), 115-122.

Стаття надійшла / Article arrived: 08.05.2018

Схвалено до друку / Accepted: 22.05.2018

Маніпуляційні технології в політичних процесах: термінологічний інструментарій

Костельнюк М.М., Чорноморський національний університет імені П. Могили

Здійснено термінологічний аналіз понять «маніпуляція», «маніпулювання», визначено мету маніпулювання як технології впливу на політичний процес, а також спробу розкрити об'єктивні передумови виникнення феномену маніпуляції в сучасній політиці. Охарактеризовано маніпулювання як важливий чинник сучасного політичного процесу. Проаналізовано основні етапи підготовки й реалізації маніпулювання та визначено основні функції, які виконує маніпулювання як специфічна форма політичного впливу. Висвітлено концептуальні підходи до розуміння сутності проблеми політичного маніпулювання. Наголошено, що вивчення та використання механізмів маніпулювання відкриває можливості для впливу на велику кількість людей і дає змогу досягати поставленої мети. Проаналізовано найбільш поширені прийоми політичних маніпуляцій свідомістю виборців. Здійснено аналіз місця та ролі маніпулятивних технологій у контексті політичних виборчих технологій. Досліджено методи впливу політичного маніпулювання на суспільну підтримку прийняття політико-управлінських рішень та умови й механізми маніпуляції свідомістю в політичному процесі. Встановлено фактори, що створюють умови для існування політичних маніпуляцій. Визначено шляхи й методи вивчення та врахування громадської думки, обмежень впливу політичних маніпулювань.

Ключові слова: вплив; маніпулювання; маніпуляція; переконання; політичний вплив; політичне маніпулювання; прийоми політичних маніпуляцій; засоби масової інформації; виборча кампанія

Manipulation technologies in political processes: terminological tools

Kostelnuk M.M., P.Mohla Black Sea National University

The terminology analysis of the concepts of «manipulation», «manipulation» is carried out, the purpose of manipulation as a technology of influence on the political process is determined, as well as an attempt to reveal the objective preconditions for the emergence of the phenomenon of manipulation in modern politics. It was discovered that manipulation is the programming of human behavior with the help of spiritual and psychological influence on them. This influence is aimed at the mental structure of a person, carried out hidden and has the task of changing the thoughts and goals of people in the direction required by the authorities or a certain political leader. Manipulation is described as an important factor in the modern political process. The main stages of the preparation and implementation of manipulation are analyzed and the main functions that perform manipulation as a specific form of political influence are defined. It was noted that political consciousness is an indirect reflection of the political life of society, the essence of which is the problem of power, the formation, development and satisfaction of the interests and needs of political actors. The conceptual approaches to understanding the essence of the problem of political manipulation are highlighted. It is emphasized that studying and using mechanisms of manipulation opens opportunities for influencing a large number of people and allows them to achieve their goal. The most common methods of political manipulation by the consciousness of voters are analyzed. The analysis of the place and role of manipulative technologies in the context of political electoral technologies is analyzed. The methods of the influence of political manipulation on the public support of the adoption of political and managerial decisions and the conditions and mechanisms of manipulation of consciousness in the political process are explored. Established factors that create conditions for the existence of political manipulation. The ways and methods of studying and taking into account public opinion, limitations of influence of political manipulation are determined. The types of processes of manipulation of mass consciousness are analyzed. To their number include: myth-making; the formation of a «picture of the world» in the mass consciousness; formation of ideology; development of technologies for information warfare; use of systems of remote distortion and destruction of information, influence through multimedia sites; development of processes of psychological warfare; manipulation with the use of psycho technologies; semantic manipulation and use of rumors. Different forms, methods and types of manipulation through the mass media are analyzed – press conference, conference, presentation, press tour, publications in mass media (interesting articles, case studies, review articles, interviews), dissemination of rumors, influence television and radio, Internet.

Keywords: influence; manipulation; persuasion; political influence; political manipulation; techniques of political manipulation; mass media; election campaign

Манипуляційні технології в політичних процесах: термінологічний інструментарій

Костельнюк М.М., Черноморський національний університет імені Петра Могили

Осуществлен термінологічний аналіз понять «маніпуляція», «маніпулювання», определены цели маніпулювання як технології впливу на політичний процес, а також спроба розкрити об'єктивні передумови виникнення феномена маніпуляції в сучасній політиці. Охарактеризовано маніпулювання як важливий фактор сучасного політичного процесу. Проаналізовані основні етапи підготовки і реалізації маніпулювання і определены основні функції, які виконує маніпулювання як специфічна форма політичного впливу. Освітлені концептуальні підходи до розуміння сутності проблеми політичного маніпулювання. Відзначено, що вивчення і використання механізмів маніпулювання відкриває можливість для впливу на велику кількість людей і дозволяє досягати поставленої мети. Проаналізовані найбільш розповсюджені прийоми політичних маніпуляцій свідомістю виборців. Осуществлен аналіз місця і ролі маніпулятивних технологій в контексті політичних виборчих технологій. Вивчені методи впливу політичного маніпулювання на суспільну підтримку прийняття політико-управлінських рішень і умови і механізми маніпуляції свідомістю в політичному процесі. Встановлені фактори, що створюють умови для існування політичних маніпуляцій. Определены шляхи і методи вивчення і врахування суспільної думки, обмежень впливу політичних маніпуляцій.

Ключові слова: вплив; маніпулювання; маніпуляція; переконання; політичний вплив; політичне маніпулювання; прийоми політичних маніпуляцій; засоби масової інформації; виборча кампанія

Постановка проблеми.

З моменту проголошення незалежності та переходу України на демократичний шлях розвитку суб'єкти політики, а саме засоби масової інформації, держава та політичні партії, наряду з інформуванням, просвітництвом, залученням громадян до політичного процесу, все активніше застосовують методи та технології прихованого управління масовою політичною свідомістю і поведінкою громадян. До того ж на сьогодні постає актуальною проблема реалізації основного принципу демократичного суспільства – виборчого процесу. З розвитком виборчого законодавства та інституту виборів відповідно розвивається коло застосування методів систематичного впливу на перебіг та результати волевиявлення громадян. У науковій літературі це отримало назву політичні технології, а особливе місце серед них посідають технології емоційного та психологічного впливу на виборців, що у свою чергу отримало назву маніпулятивні технології.

Аналіз досліджень і публікацій.

Роль та значення політичних технологій, політичного маніпулювання, впливу політичної реклами досліджуються вже протягом тривалого часу. Зокрема, проблеми політичного маніпулювання та різноманітні сторони механізмів програмування поведінки висвітлюють у своїх працях багато зарубіжних науковців: Х. Аренд, Р. Баркер, Л. Бенет, Р. Даль, Р. Дворкін, М. Доган, А. Грамші, Д. Істон, С. Кара-Мурза, М. Кастельс,

Ж.-Л. Кермонн, М. Куаклі, Г. Лассвелл, Л. Лі Кейд, Дж. Лінц, У. Ліппман, С. Ліпсет, Г. Лебон, Т. Лукман, Н. Луман, Г. Мазоліні, Б. Макнейр, П. Манчіні, В. Мальцев, К. Мерс, С. Московічі, Е. Ноель-Нойман, П. Норріс, К. Оффе, Т. Парсонс, А. Пшеворські, Дж. Сарторі, Е. Семпсон, М. Спілмен, Р. Фішер.

Серед українських науковців, що займаються емпіричними електоральними дослідженнями, зокрема вивченням їх маніпулятивної складової, можна назвати: О. Бойка, В. Бабкіну, О. Балакіреву, В. Бебика, І. Бекешкіну, С. Богомолу, М. Поповича, В. Ткаченка, А. Полторака. Маніпулятивні технології в електоральному процесі транзитивних суспільств вивчають А. Балашов, О. Валевський, Д. Видрін, І. Жданов, О. Заярна, О. Кордун, Р. Павленко, В. Лісничий, М. Побокін, Ю. Сурмін, Д. Наріжний, Ю. Яновська тощо.

Мета дослідження.

Метою статті є комплексний науковий політологічний аналіз дефініції «маніпуляційні технології в політичних процесах», зокрема висвітлення сутності поняття політичного маніпулювання, методів та технологій маніпуляційного впливу, який використовується в сучасних політичних процесах із метою маніпуляції масовою свідомістю.

Виклад основного матеріалу.

На сьогоднішній день найбільш поширеною стає така форма впливу на свідомість громадян, як маніпулювання. Безперечно, на сьогодні існує велика кількість різних визначень того, що

розуміють під терміном «маніпуляція». Зокрема, маніпуляцію визначають як: психологічний вплив на ту чи іншу людину, який не завжди людиною усвідомлюється, при цьому змушує її діяти відповідно до цілей маніпулятора; особливий вплив на підсвідомість людини (на почуття, емоції, переживання) задля програмування мотиву людини до співпраці; приховане управління людиною всупереч її волі, яке приносить ініціаторові односторонні переваги.

Оксфордський тлумачний словник англійської мови трактує маніпуляцію як «акт впливу на людей або керування ними зі спритністю, особливо зі зневажливим підтекстом, як приховане керування чи обробка». Відтак, основа маніпуляції – експлуатація різних емоцій людини.

Отже, систематизуючи погляди різних науковців, можна визначити дефініцію «маніпуляція» як прихований психологічний особливий спосіб управління людьми та їхньою поведінкою (спрямований на неявне спонукання інших (іншого) до виконання визначених маніпулятором дій).

Основними причинами маніпуляцій є: вічний внутрішній конфлікт людини між її прагненням до незалежності і самостійності, з одного боку, і бажанням знайти опору в своєму оточенні, – з іншого (Ф. Перлз); усвідомлюючи умови свого існування в світі – свою «екзистенційну ситуацію», – людина відчуває себе безпорадною (Д. Бюдженталь); страх замученості, який є одним з основних людських страхів. Виходячи з цього, маніпулятора можна визначити як людину, яка намагається уникнути близькості і залученості у відносини з іншими людьми, і тому взаємодіє з ними за допомогою певних ритуалів (В. Глассера).

Визначимо чотири типи маніпулятивних схем – поведінковий або ігровий стереотип, а саме: активний маніпулятор (керує іншими за допомогою активних методів, не демонструє свою слабкість у стосунках, грає роль людини повної сил, використовуючи про цьому своє соціальне становище, а також застосовує систему прав і обов'язків, наказів і прохань тощо); пасивний маніпулятор (прикидається безпомічним і грає роль «пригнобленого», перемагає своєю млявістю і пасивністю, дозволяючи працювати за себе); маніпулятор, який змагається (ставиться до життя як до стану, що потребує постійної пильності, оскільки тут можна виграти або програти. Така людина коливається між методами «пригноблювача» і «пригнобленого», тому є середньою ланкою між активним і пасивним маніпулятором); байдужий маніпулятор (намагається відійти від контактів, вдає що йому

байдуже, однак насправді його поведінка пов'язана з можливістю обіграти партнера).

Безперечно, стереотипи поведінки виступають однією з передумов, основ, на якій організовується і здійснюється маніпуляція свідомістю людини. Стереотипність реагування людини – це її схильність у схожих ситуаціях діяти схожим чином, а то і аналогічно, як це було в попередніх подібних ситуаціях. Маніпулятори не обмежуються використанням лише наявних стереотипів поведінки людей. Навпаки, приймають заходи для того, щоб сформувати такі стереотипи поведінки (реагування) людей, при цьому – масові, щоб нові стереотипи краще відповідали цілям і завданням маніпулятора.

Таким чином, на наше переконання, маніпуляція – це програмування поведінки людей за допомогою духовного, психологічного впливу на них. Цей вплив спрямований на психічні структури людини, здійснюється приховано і має за завдання змінити думки і мету людей у напрямку, потрібному владі чи певному політичному лідеру.

У політологічному дискурсі нині утвердилася така інтерпретація категорії «політична маніпуляція» – система засобів ідеологічного і духовно-психологічного впливу на масову свідомість з метою нав'язування певних ідей, цінностей. Це цілеспрямований вплив на громадську думку та політичну поведінку задля спрямування їх у заданому напрямку.

У цілому можна вважати маніпулювання способом психологічного впливу, котрий спрямований на зміну напрямку активності електорату, його ідей, думок, поглядів та іншого.

На сучасному етапі розвитку суспільства маніпуляція свідомістю може розглядатися як своєрідне панування над духовним станом людей, управління їхньою поведінкою шляхом нав'язування їм ідей, установок, мотивів, стереотипів поведінки, вигідних суб'єкту впливу.

У контексті розгляду даної проблематики, принагідно зауважимо, що політична свідомість – це опосередковане відображення політичного життя суспільства, сутністю якого є проблеми влади, формування, розвиток та задоволення інтересів та потреб політичних суб'єктів.

Необхідно окремо наголосити на тому, що основні засоби маніпуляції суспільною свідомістю є: мовні (використання певних штампів, термінів, ідеологічних та політичних кліше); немовні (блокування чи затримання «невигідної» інформації, викладання інформації у сприятливому для себе контексті); активні (насадження стереотипів і цінностей); пасивні (фрагментарність інформації).

Найчастіше об'єктом маніпуляції стає масова політична свідомість буденно-емпіричного рівня. Як типові ознаки цього виду свідомості можна виділити: статистичність, безсистемність, однобічність розвитку, стереотипність мислення, міфологізацію свідомості, ситуативність, монологічність суджень, нездатність до діалогу. Саме в ній закладено найбільше ірраціональних елементів, що робить її найбільш схильною до маніпулятивних впливів. Тому раціональні методи діють лише на раціональну частину суспільства, а ірраціональні – значною мірою на все суспільство в цілому – ось це одна з найважливіших причин маніпуляції масовою свідомістю, і маніпуляції як суспільного феномену взагалі.

Розрізняють певні види процесів маніпулювання масовою свідомістю. До їхнього числа віднесемо: міфотворчість; формування «картини світу» у масовій свідомості; формування ідеології; розробка технологій ведення інформаційної війни; використання систем дистанційного перекручування і знищення інформації, вплив через мультимедійні сайти; розробка процесів психологічної війни; маніпуляція із застосуванням психотехнологій; семантичне маніпулювання і використання чуток.

Основними видами маніпуляцій є: масові, особистісні та політичні. В межах даної статті розглянемо політичні маніпуляції як приховане управління політичною свідомістю та поведінкою людей з метою примусити їх до дії або бездіяльності всупереч їх власним інтересам. У цілому, способами політичного маніпулювання є: замовчування невігідної інформації, пряма підтасовка фактів, упереджена інтерпретація фактів, навішування ярликів для компрометації політиків, використання групових інтересів, надання сфальсифікованої інформації тощо [1].

Основними засобами політичної маніпуляції є соціально-політичний міф – розповсюдження ідей, які сприймаються переважно на віру, без будь-якого критичного осмислення. У кожному суспільстві наявні міфи, які активно підтримуються правлячими колами, зокрема за допомогою ЗМІ. Загалом, міф як політичний інструмент дозволяє: перерозподілити владні ресурси, не зустрічаючи суттєвих перешкод із боку деморалізованого супротивника; докорінно зламати ситуацію, котра склалася на політичній арені, різко змінити громадську думку; отримати вихід до нових вагомих важелів влади. Міф забезпечує вихід до важелів управління масовою свідомістю за умови гострого дефіциту владних ресурсів. Тобто політичний міф містифікує (спотворює) політичну реальність,

утворюючи у такий спосіб своєрідний структурний елемент свідомості – міфосвідомість, яка дозволяє спростити сприйняття складного світу політики завдяки цілісним і гармонійним уявленням заснованим на вірі, а не на логічному знанні, яке просякнуте внутрішніми суперечностями), іміджі (імідж є складним соціально-психологічним феноменом, який складається з раціональних (свідомих) та ірраціональних (підсвідомих і безсвідомих) психічних компонентів).

Наприклад, із крахом комуністичної системи почали формуватися такі соціально-політичні міфи: про капіталізм як «світле майбутнє»; про обов'язкові жертви у перехідний період; про правлячі кола і номенклатуру як уособлення демократів та реформаторів.

Безперечно, особливого значення маніпуляція набуває з удосконаленням інформаційних технологій, які суттєво розширюють спектр застосування маніпулятивних стратегій і тактик. Розвиток і посилення ролі засобів масової комунікації дають підстави говорити про такі явища, як «медіа-свідомість», «четверта влада», «глобальне інформаційне суспільство», «світ симулянтів», тощо, що в свою чергу породжують явище маніпуляції. Стрімке поширення комп'ютерних технологій та мас-медіа призвело до виникнення феномену «кліпової», «комп'ютерної свідомості», яка поглиблює небажання більшості сучасних людей вдумуватися в процеси, які відбуваються, осмислювати реальність, що і приводить до її краху. При цьому політичні еліти, володіючи владою, намагаються ефективно впливати на свідомість суспільства і роблять все можливе для того, щоб мати контроль над засобами масової інформації, які забезпечують доступ до різного роду інформації і практично замінили реальний світ політичних подій світом інформації, що постійно змінюється. Безсумнівно, ті, хто контролюють засоби масової інформації, контролюють таким чином і суспільну свідомість, отримують важливий політичний ресурс для реалізації своїх інтересів.

На сьогодні використовуються різні форми, способи та види маніпулювання через засоби масової інформації – прес-конференція, конференція, презентація, прес-тур, публікації в засобах масової інформації (цікаві статті, кейси-історії, оглядові статті, інтерв'ю), поширення пліток, вплив телебачення і радіо, мережі Інтернет.

У контексті вищезазначеного підкреслимо, що графічні засоби організації тексту сприяють його чіткій візуалізації та розставляють акценти повідомлення, підсилюючи його певні частини.

Ці засоби можуть використовуватись окремо або в поєднанні з іконічними засобами, підсилюючи маніпулятивний потенціал вербальної частини повідомлення. Зображення, що супроводжують текст, посилюють вплив вербальної аргументації завдяки добору іконічних елементів, що відповідає загальній маніпулятивній інтенції адресанта. Цьому також сприяють кольорові виокремлення, які привертають увагу до повідомлення та через властивості кольорів певним чином впливати на психіку людини налаштовують її на конкретне емоційне сприйняття інформації.

Так, засоби масової інформації використовують мову жестів як засіб маніпулювання свідомістю адресата, розміщуючи фотографії, яким притаманне певне оцінювальне значення невербальної поведінки об'єкта (наприклад, усмішка, відкриті долоні, стиснуті кулаки). Як правило, невербальні елементи підтверджують оцінку, що міститься у вербальній частині повідомлення, роблячи її більш ефективною.

Визначимо технології маніпулювання свідомістю, які використовують сучасні засоби масової інформації. Перш за все, це анонімний авторитет. Цей прийом введення в оману відноситься до так званої «сірої пропаганди». Давно доведено, що одним з ефективних методів впливу є звернення до авторитету. Авторитет, до якого звертаються, може бути релігійною чи вагомою політичною фігурою, діячем науки тощо [5].

Голодовка. Ефективний прийом емоційного впливу на електорат і психологічного тиску на владу. Підбирається група добре оплачуваних молодих людей із міцним здоров'ям, які, нічим не ризикуючи, організують «курс лікувального голодування» в якому-небудь публічному місці. Навкруг цього засоби масової інформації здійснюють неймовірний шум. При цьому постійно звучать звинувачення в нелюдності режиму, організації або конкретної особи. Влада вимушена реагувати на вимоги, що висувуються «борцями».

Буденна розповідь. Якщо потрібно «привчити» людей до насильства, крові, убивств, усякого роду лиходійств, то щодня в засобах масової інформації повідомляється про найтяжчі з них. Через декілька тижнів такої обробки населення перестає реагувати на найжахливіші злочини і масові вбивства, що відбуваються в суспільстві (тобто настає психологічний ефект звикання).

Такий прийом дозволяє ЗМІ зберегти ілюзію об'єктивного висвітлення подій, але, в той же час, девальвує значимість того, що відбулося, створює у масової аудиторії уявлення про дану подію як

про щось малозначне, що не потребує особливої уваги і тим більше суспільної оцінки.

Тримай злодія. Цей прийом використовується для дискредитації, коли винні, відчуваючи поразку, першими піднімають крик і направляють гнів народу в інший бік. Цим прийомом часто користуються так звані «правозахисники», завданням яких є дезорганізація громадськості.

Емоційний резонанс. Спосіб створення у широкої аудиторії певного настрою з одночасною передачею їм пропагандистської інформації. Він дозволяє зняти психологічний захист, який на розумовому рівні вибудовує людина, свідомо намагаючись захиститися від пропагандистського або рекламного «промивання мозку». І якщо пропагандистський вплив на людину відбувається на емоційному рівні, поза її свідомим контролем, ніякі раціональні контраргументи в цьому випадку не спрацьовують.

Набридлива похвала. Використовується для боротьби з опонентом, безперервно доречно вихваляючи його і недоречно показуючи незвичайні здібності, постійно тримаючи на слуху його ім'я, явно перебільшуючи його здібності. Дуже швидко це всім набридає і одне ім'я цієї людини викликає роздратування. Авторів такого заходу важко викрити в навмисній дискредитації, оскільки формально вони докладають зусилля тільки для похвали.

Під час виборів метод нерідко застосовується для створення «інформаційного шуму», коли за потоком другорядних повідомлень потрібно приховати якусь важливу подію чи проблему.

Ефект бумеранга. Це ті граблі, на які регулярно наступають можновладні угруповання. При організації тотального цькування свого опонента, вони «забивають» його до такої міри, що в результаті він починає викликати жалість і симпатію у широкої аудиторії. Те ж саме трапляється, коли влада вирішує боротися з поширеними в суспільстві негативними чутками – довіра до чуток тільки підсилюється.

Ефект бумеранга може мати і протилежну дію. Так, перенасиченість ефіру рекламою того або іншого кандидата починає викликати роздратування аудиторії.

Інформаційна блокада. Позбавити противника можливості публічно розкрити свою позицію – одне з головних завдань пропагандистської війни.

Інформаційна блокада завжди тісно пов'язана з інформаційним домінуванням. До них вдаються як під час збройного конфлікту, так і за мирного часу (під час виборів). Заангажовані засоби масо-

вої інформації створюють інформаційний ажіотаж тільки навколо свого кандидата. При цьому його опонент повністю позбавляється можливості розкрити свою позицію та дати відповідь на випади в свою адресу.

Ефект ореолу. Базується на підступній психологічній властивості – людській схильності мислити. Складається з двох поширених стереотипів-помилки [4].

1. «Поряд – значить разом». Знаходження поряд зі знаменитою або високопоставленою людиною дещо підвищує статус в очах оточуючих. Невипадково ті, хто зображений на фото поряд із відомими людьми, із задоволенням демонструють ці фотографії всім друзям і знайомим.

2. Другий стереотип полягає в тому, що людину, яка досягла вагомих успіхів у конкретній області, вважають здатною на більше і в інших справах. Численні факти доводять, що це всього лише поширена помилка. Є безліч прикладів, коли люди, які блискуче роблять одну справу, в усьому іншому виявляються абсолютно безпорадними.

Ефект присутності. Включає низку трюків, які імітують реальність, їх використовують при «репортажах із місця бою» та в кримінальній хроніці, фабруючи заднім числом зйомку «реального» затримання бандитів чи автокатастрофи. Ілюзію «бойової обстановки» створюють, наприклад, різкими рухами камери та порушенням її фокусу. При цьому все виглядає так, ніби оператор у страшному хвилюванні, під вогнем знімає реальність.

Ілюзія достовірності надає сильного емоційного впливу і створює відчуття автентичності подій, ніхто не підозрює, що це лише дешевий трюк.

Використання медіаторів. Дана техніка ґрунтується на двох постулатах. По-перше, встановлено, що більшого ефекту на формування думки з якого-небудь питання у «середньостатистичної людини» досягають не масовані пропагандистські кампанії в ЗМІ, а міфи, чутки і плітки, які циркулюють в суспільстві. Другий постулат витікає з першого: ефективний інформаційний вплив на людину здійснюється не безпосередньо від засобів масової комунікації, а через значущих для неї, знайомих їй авторитетних людей («лідерів думки») – трансляторів думок і чуток.

По-друге, це «контрастуючі слова» для того, щоб охарактеризувати опонента в негативному ключі [3].

Зворотний зв'язок. Сучасними засобами масової інформації широко практикуються способи «зворотного зв'язку» в різних формах: дзвінки в студію під час прямого ефіру, вибір по телефону

варіанта відповіді на поставлене питання тощо. Подібний «макіяж» покликаний створити у масової аудиторії ілюзію участі в інформаційному процесі.

Коментарі. Повідомлення про факт супроводжується інтерпретацією коментатора, який пропонує читачеві або глядачеві декілька варіантів пояснення. Від спритності коментатора залежить можливість зробити необхідний варіант найбільш правдоподібним.

Для цього зазвичай використовується декілька додаткових прийомів.

По-перше, включення в пропагандистські матеріали так званих «двосторонніх повідомлень», які ніби випереджають аргументи опонента і при умілій їх критиці сприяють створенню певного імунітету проти них.

По-друге, дозуються позитивні і негативні елементи. Для того, щоб позитивна оцінка виглядала більш правдоподібною до характеристики описуваної точки зору додається небагато критики.

По-третє, здійснюється підбір фактів посилення або ослаблення висловлювань. Висновки не входять у текст наведених повідомлень, їх повинні зробити ті, для кого призначена інформація.

По-четверте, відбувається оперування порівняльними матеріалами для посилення важливості, демонстрації тенденцій і масштабності подій.

Констатація факту. Бажаний стан речей подається засобами масової інформації як факт, що відбувся. Прийом використовується для створення відповідних настроїв у суспільстві. Розрахунок на те, що більшість людей мислить стереотипами: «Диму без вогню не буває», «Раз про це всі говорять – значить так воно і є».

У людини штучно створюється відчуття себе в меншості. В результаті вона стає безініціативною, віддаючи пріоритет тому, кого вона вважає представником «більшості».

Такого роду пропаганда зазвичай подається під виглядом новин або результатів соціологічних досліджень, впроваджуючи при цьому звичайну дезінформацію.

Помилкова аналогія. Звичним для більшості людей стилем мислення є той стиль, який використовує логічні зв'язки «причина-наслідок». Логічний зв'язок «конкретна причина – конкретний наслідок», який мав місце коли-небудь, ми схильні екстраполювати і на інші об'єкти, що не мають ніякого стосунку до цього – тут і криється каверза.

Обхід із флангу. Полягає в дозованій передачі достовірних відомостей, точність яких наперед відома слухачам або читачам і може бути легко

ними перевірена. До категорії такої «переконливої інформації» належать фактичні дані, наприклад, імена, назви вулиць, інші деталі, що є достовірними і в які «упаковуються» пропагандистські повідомлення [2].

Псевдосоціологічні опитування (коли під час ефіру глядачі голосують по телефону) частіше за все є лише способом формування громадської думки, а не його реальним віддзеркаленням, тобто різновидом звичайної пропагандистської маніпуляції. Питання формулюються так, щоб створити в аудиторії «правильний погляд» на ту чи іншу проблему. Вони спрямовують хід наших роздумів у конкретному напрямі. «Ніколи не ставте питання, на яке не можна отримати ту відповідь, яка вам потрібна», – головний принцип подібних опитувань.

Різновидом зворотного зв'язку є різноманітні варіанти спілкування високопоставлених персон із «простим народом».

Відповідні телепрограми організуються таким чином, ніби глава держави (або інша високопоставлена персона) спонтанно відповідає на питання, задані громадянами по телефону або через Інтернет. Кращий експромт – це раніше підготовлений експромт. Ця стара приказка згадується сама по собі, коли спостерігаєш, як черговий Гарант Конституції з недосяжною для простих смертних жвавістю і зв'язністю мови дуже вдало відповідає на декілька десятків досить непростих питань, що поступають за короткий час. Насправді він дає відповіді, що заздалегідь ретельно підготовлені його командою.

Відволікання уваги. Для будь-якого виду маніпуляції важливим завданням є придушення психологічного опору людини навчованню. Тому будь-яка пропаганда повинна бути комбінацією розважального, інформаційного і переконливого компонентів. Виключно сильним відволікаючим впливом володіють безпрецедентні події (вбивства, катастрофи, терористичні акти, гучні скандали). Під їх прикриттям політики зазвичай поспішають повернути всі темні справи.

Політична реклама є невід'ємною частиною маніпуляційних технологій, яку суб'єкти політичного процесу використовують з метою впливу на громадську думку. Виконуючи інформаційну та пропагандистську функції, політична реклама впливає на зміст та якість соціальних цінностей, традицій і норм, які регулюють політичні відносини. Рівень та характер політичних знань, оцінок та дій громадян, на які вона здійснює вплив, визначає стан політичної культури у суспільстві [6].

У теперішніх умовах в інформаційно-комунікативних процесах використовуються не просто окремі прийоми, а спеціальні маніпулятивні технології. Всі вони, в основному, визначаються за аналогією із промисловими технологіями як сукупність прийомів, методів і засобів, використовуваних для досягнення конкретних цілей. Маніпулятивні технології формуються на основі певних сполучень цих елементів з урахуванням специфічних закономірностей їхньої взаємодії. При цьому важлива також послідовність і частота застосування прийомів маніпулювання при їхньому використанні в конкретних інформаційно-комунікативних ситуаціях.

Зауважимо, що технологіями маніпулювання свідомістю називають послідовну сукупність методів, прийомів і засобів маніпуляційного впливу, метою якого є спонукання суб'єкта до заздалегідь визначеного вирішення певного завдання. Грамотний вибір технологій дозволяє маніпулятору домагатися запланованих результатів шляхом формування в масовій свідомості найбільш прийнятних для себе суспільних та дієвих алгоритмів.

Існує досить великий набір методів та технологій маніпуляційного впливу, заснованих на психології сприйняття людини.

Говорячи про технології маніпуляційного впливу, слід враховувати, що розробка і здійснення технології маніпуляції реалізується поетапно. Найбільш істотними з них є планування впливу, збір інформації про об'єкт маніпуляції, вибір раціональних прийомів впливу, організація ситуації впливу, індикація ефективності проведеного впливу, корекція впливу (якщо він виявився неефективним).

Наприклад, технологія формування й поширення образів є універсальною маніпулятивною технологією, яка широко й активно використовується в масових інформаційних процесах. Суть її полягає в тому, що залежно від цілей і конкретних завдань маніпулятором формуються й поширюються заздалегідь «сконструйовані» образи конкретних осіб, організацій, ідей, програм тощо, які, як правило, неадекватно відбивають їх реальні найбільш важливі характеристики й таким чином дезорієнтують людей, на яких спрямований інформаційно-психологічний вплив.

У цьому контексті образ (імідж) – це таке відображення сприйманого явища, при якому його ракурс навмисне зміщується за допомогою акцентування уваги тільки на певних сторонах явища. Сформований образ світу дозволяє істотно спростити у суб'єкта шкалу його оцінок суспіль-

но-політичних явищ на кшталт: «біле-чорне», «добре-погане», «добро-зло» тощо. Нав'язується образ, який складається із пропонуванних кліше-шаблонів, що лежать в основі соціально-політичних орієнтирів суб'єктів. Він створюється шляхом цілеспрямованих або, у деяких випадках, спонтанних дій за допомогою маніпулювання імперативними установками на кшталт дихотомічного розподілу світу, використання «образу ворога», широкої пропаганди «самоочевидних» рішень (коли за «очевидні» видаються добре підтасовані факти) тощо [9].

Значимо, що формовані образи можна поділити на кілька типів: образ, в основу якого покладене домінуюче бажання основної маси; образ «чужого», який цілеспрямовано розробляється для використання в маніпулятивних технологіях; розмитий образ, що виключає деталізацію складових його елементів, так званий «корпоративний» образ; образ, сформований на основі нестачі потрібної інформації або її недорозуміння; образ, що не припускає створення цілісного сприйняття актуального явища або множинний образ тощо.

Формований образ слід розглядати як варіант стиску інформації, коли величезний обсяг відомостей згортається до обмеженого набору поширених символів, які активно використовуються при здійсненні маніпуляції. Взагалі, усяке маніпулювання пов'язане із цілеспрямованим перекручуванням інформації [8]. Подібне її перетворення є потужним інструментом при створенні маніпулятивних політичних технологій.

Найважливішою складовою частиною механізмів маніпулювання є мікрополітичні технології. Політична історія і сучасні внутрішньополітичні і міжнародні процеси містять різноманітні приклади активного використання маніпулятивних політичних технологій, обумовлених прийомами політичної боротьби.

Під час демократичних реформ у політичній сфері почали з'являтися незнайомі раніше політичні поняття і явища: політична конкуренція, демократичні цінності, вільні вибори, багатопартійність, плюралізм, PR-технології тощо. До того ж політичні маніпуляції в Україні, особливо в період проведення виборчих кампаній, стають невід'ємною політичною складовою технології влади. В цілому, маніпуляція свідомістю під час виборчих кампаній це – система засобів ідеологічного і духовно-психологічного впливу на свідомість виборців, за умов приховування справжніх цілей і думок, з метою отримання підтримки певної політичної сили, що не лише спонукає осо-

бу віддати свій голос за потрібного кандидата чи партію, а й примушує її хотіти це зробити.

Ресурси специфічних методів у політичних кампаніях можна поділити на такі групи: адміністративні ресурси (залякування держслужбовців, фальсифікація виборів; маніпуляції з опонентом, антиреклама, контрпропаганда); психоманіпуляції (методи, що впливають на психічні структури виборців. Вони включають шокуючі повідомлення, обман, наклепи).

На сьогодні широко почали використовуватися методи дезінформації і втілення фантазій політтехнологів, які демонстрували великі успіхи у створенні девізів і слоганів контрпропаганди, вигадуванні образливих кличок, ярликів, анекдотів. До того ж активно використовується метод спотворення візуального образу на листівках та інформаційних матеріалах.

Досягнення управлінських цілей допускає сьогодні наявність цілого арсеналу технологічних маніпуляцій, що їх влада бере на озброєння для підтримки певного соціально-політичного ідеалу. Так, сама природна функція політики – керування свідомістю і поведінкою – легко може перерости в маніпулювання, особливо у тих випадках, коли керування внаслідок певних причин не може бути достатньою мірою раціоналізоване (наприклад, вирішення складного політичного завдання, не зовсім усвідомленого і самою владою, виникнення суперечливих і спірних ситуацій, неясність перспектив політичного розвитку, розкол суспільства, низький рівень суспільної самосвідомості тощо). У цьому випадку маніпулювання стає можливим, але тільки в межах, у яких воно не втрачає свого раціонального значення. Не випадкова тому в цій ситуації роль соціально-політичного ідеалу, що виявляється у гаслах, штампах, родових культурних стереотипах (ідеї неповторності нації, самобутності її культурних традицій тощо).

Крім того, маніпулювання свідомістю електорату передбачає певний ступінь довіри суспільства до політичного лідера і по-суті стимулюється його довірою. Проте при виході за межі припустимого довіра легко переходить у віру, чи у недовіру. А довіра складає потужний ірраціональний резерв політики, а також утворює при цьому не менш значний потенціал соціально-політичного ідеалу. Те, що цей потенціал не тільки не шкодить політиці, але й охоче використовується владою, не викликає сумніву. А успішне використання маніпуляції свідомістю, що належним чином впливає на вибір електорату, може означати фінансову та інтелектуальну перевагу [10].

Одним із найбільш важливих та впливових інструментів проведення політичних кампаній є маніпулювання інформацією, яке містить у собі ряд прийомів. Наприклад, повідомляється гігантська кількість інформації, основну частину якої становлять абстрактні міркування, непотрібні деталі, різні дрібниці тощо. У результаті виборець не може розібратися в суті проблеми.

Ще одним прийомом є дозування інформації – дається тільки частина повідомлень, а решта ретельно приховується. Це призводить до того, що реальна картина спотворюється в той чи інший бік або взагалі стає незрозумілою. Змішування реальних фактів із усілякими припущеннями, гіпотезами, чутками. В результаті стає неможливим відрізнити правду від вигадки.

Зволікання часу. Цей спосіб зводиться до того, щоб під різними приводами відтягувати оприлюднення дійсно важливих повідомлень до того моменту, коли буде вже пізно щось змінити.

Зворотний удар. Суть цього способу в тому, що вигадану (природно, вигідну для себе) версію тих чи інших подій через підставних осіб поширюють

в органах ЗМІ. Преса, а за нею електорат, звичайно, повторює цю версію, тому що вона вважається «об'єктивнішою».

Своєчасна неправда. Цей спосіб полягає в повідомленні зовсім брехливої, але надзвичайно очікуваної в даний момент («гарячої») інформації. Чим більше зміст повідомлення відповідає настроям об'єкта, тим ефективніший результат обману. Потім обман розкривається, але за цей час гострота ситуації спадає або процес набуває необоротного характеру [7].

Висновки. Таким чином, технології маніпулювання передбачають використання багатого арсеналу конкретних методів впливу на свідомість людей. До них належать пряме підтасовування фактів, замовчування небажаної інформації, поширення брехні і наклепу, а також більш тонкі, рафіновані засоби, наприклад, напівправа (коли з метою забезпечення довіри аудиторії об'єктивно і докладно висвітлюються конкретні, малозначущі факти й одночасно замовчуються більш важливі або ж подається хибна інтерпретація подій).

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Анохин М. Политические технологи / М. Анохин // Вестник Российского университета дружбы народов. Сер.: Политология. – 2015. – № 2. – С. 101-104.
2. Бузин А. Административные избирательные технологии и борьба с ними / А. Бузин. – М.: Центр «Панорама», 2007. – 271 с.
3. Варій М. Політико-психологічні передвиборчі та виборчі технології / М. Варій. – Київ, 2016. – 400 с.
4. Ганжуров Ю. Політична реклама чи політична пропаганда? / Ю. Ганжуров // Віче. – 2016. – № 9. – С. 16-18.
5. Ганжуров Ю. Політична реклама як засіб формування парламентської еліти / Ю. Ганжуров // Політичний менеджмент. – 2017. – Спец. вип. – С. 33-40.
6. Головатий М. Мистецтво здобувати владу / М. Головатий // Політичний менеджмент. – 2014. – № 1. – С. 49-58.
7. Каплан Ю. Політичні технології в Україні: особливості адміністративного ресурсу президентських виборчих кампаній / Ю. Каплан // Віче. – 2016. – № 2. – С. 4-14.
8. Климанська Л. Соціально-комунікативні технології в політиці: таємниці політичної «кухні» / Л. Климанська. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2017. – 332 с.
9. Кочубей Л. Виборчі технології: політологічний аналіз (на прикладі виборів до парламенту сучасної України): монографія. – Київ: Вид-во «Юридична думка», 2016. – 280 с.
10. Кочубей Л. Виборчі технології як механізм політичного результату / Л. Кочубей // Людина і політика. – 2015. – № 4. – С. 56-62.

REFERENCES

1. Anokhin, M. (2015). Politicheskie tehnologi [Political Technologies]. *Vestnyk Rossyjskoho unyversyteta druzhby narodov. Politologija*, 2, 101-104 [in Russian].
2. Buzin, A. (2007) *Admynystratyvnye yzbyratel'nye tekhnolohyy y bor'ba s nymy [Administrative Election Technologies and Their Combating]*. Moscow: Centr «Panorama» [in Russian].
3. Varyi M. (2016) *Polityko-psykholohichni peredyvborchi ta vyborchi tekhnolohii [Political and psychological pre-election and electoral technologies]*. Kyiv [in Ukrainian].
4. Ganzhurov, Y. (2016). Politychna reklama chy politychna propahanda? [Political advertising or political propaganda?]. *Viche*, 9, 16-18 [in Ukrainian].

5. Ganzhurov, Y. (2017). Politychna reklama yak zasib formuvannya parlamentskoi elity [Political advertising as a means of forming a parliamentary elite]. *Politychnyj menedzhment*, (pp. 33-40) [in Ukrainian].
6. Holovaty, M. (2014). Mystetstvo zdobuvaty vladu [Art to acquire power]. *Politychnyj menedzhment*, 1, 49-58 [in Ukrainian].
7. Kaplan, Y. (2016). Politychni tekhnolohii v Ukraini: osoblyvosti administratyvnoho resursu prezidentskykh vyborchych kampanii [Political Technologies in Ukraine: Features of the Administrative Resource of Presidential Election Campaigns]. *Viche*, 2, 4-14 [in Ukrainian].
8. Klimanska, L. (2017) *Sotsial'no-komunikatyvni tekhnolohii v politytsi: taiemnytsi politychnoi «kukhni»* [Social and communicative technologies in politics: the secrets of the political «kitchen»]. Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoi politekhniky [in Ukrainian].
9. Kochubei, L. (2016) *Vyborchi tekhnolohii: politolohichnyj analiz (na prykladi vyboriv do parlamentu suchasnoi Ukrainy)* [Election technologies: political analysis (on the example of elections to the parliament of contemporary Ukraine)]. Kyiv: Vyd-vo «Iurydychna dumka» [in Ukrainian].
10. Kochubei, L. (2015). Vyborchi tekhnolohii yak mekhanizm politychnoho rezultatu [Election technologies as a mechanism of political result]. *Ekonomika Ukrainy*, 4, 56– 62 [in Ukrainian].

Костельнюк Марина Михайлівна

Старший викладач кафедри соціології
Чорноморський національний університет імені П. Могили
54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10

Kostelniuk Marina

Senior Lecturer, Department of Sociology
Petro Mohyla Black Sea National University
10, 68 Desantnykiv str., Mykolaiv, 54003, Ukraine

Email: kostelnyuk.marina@gmail.com

Цитування: Костельнюк М. М. Маніпуляційні технології в політичних процесах: термінологічний інструментарій / М. М. Костельнюк // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 5. – С. 123-132.

Citation: Kostelniuk, M.M. (2018). Manipulatsiini tekhnolohii v politychnykh protsesakh: terminolohichni instrumentarii [Manipulation technologies in political processes: terminological tools]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(5), 123-132.

Стаття надійшла / Article arrived: 07.05.2018

Схвалено до друку / Accepted: 21.05.2018